

TARTU ÜLIKOOL
AJALOO OSAKOND
EESTI AJALOO ÕPPETOOL

Katrin Kello

TALUPOJA STAATUS LIIVIMAA POSITIIVSES ÕIGUSES

ROOTSI AJA PÄRAND 18. SAJANDIL

LÕPUTÖÖ

Juhendaja: dots. Mati Laur

TARTU 2000

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. LIIVIMAA ÕIGUSKORRALDUS 18. SAJANDIL.....	8
2. "POLITSEI" JA TALUPOJA STAATUS	17
2.1) " <i>Livländische Landesordnung(en)</i> "	17
2.2) Clas Totti maapolitseikorraldus: sunnismaisus ja pärisorja definitsioon	18
2.3) Kaebeõigus.....	31
2.4) Vallasvara käsutusõigus	34
3. KARL XI PÄRAND	43
3.1) Instruksioon ja reglement	43
3.2) Talupoja staatus Karl XI seadustes.....	50
3.3) Kroonurahvas 18. sajandil.....	59
3.4) Laiem mõju: talupojakaitse eravaldustes	64
Lõppsõna	74
ALLIKAD JA KIRJANDUS	76
Käsikirjalised allikad	76
Trükitud allikad ja kirjandus.....	77
Zusammenfassung.....	90

Sissejuhatus

Varauusaja Liivimaa kuulus kõige kaugemale arenenud pärisorjusliku sõltuvusega Ida-Euroopa piirkondade hulka. Georg Friedrich Knappist (1842 - 1926) peale tuntakse põhiliselt Elbe jõest itta jäävaid alasid nn. mõisahärruse territooriumitena, mille olulisimateks tunnusoonteks spetsiifilise mõisakeskse majandusviisi kõrval olid mõisniku kohtu- ja politseivõim oma alamate üle ühes viimaste isikliku sõltuvuse ja sunnismaisusega. Kuna selle 18. sajandiks oma "klassikalise" kuju omandanud härrusevormi raames võisid erinevused konkreetsete piirkondade vahel olla siiski küllaltki suured, eristatakse eelkõige teoorjuse mahu ja ebakindlama maakasutusõiguse põhjal võrdlemisi raskema pärisorjusega maid, mille hulka kuulus ka Liivimaa. Juba seetõttu oli siinse talurahva olukord põhimõtteliselt halb. Pärisorjus eksisteeris aga teatud ajalooliselt kujunenud õiguslikus raamistikus, mis ka sarnaste ühiskonnastruktuuride ja juriidiliste arusaamade juures võis igas konkreetsetes paigas olla iseenesest küllaltki erinev.

Alljärgneva lõputöö eesmärk on vaadelda pärisorise talupoja staatust 18. sajandi Liivimaa positiivses õiguses, andes ülevaate sessuhtes olulisematest seadustest ning üritades võimaluste piires tabada ka viimaste tegelikku konteksti.¹ Lähtekohaks on seejuures Rootsi valitsusajast pärit seadused, mis 1710. aasta kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahuleppe (1721) kohaselt olid vaadeldava sajandi kirjutatud õiguse aluseks ja põhiosaks; mõiste "talupoeg" tähistab aga seda isikute gruppi, keda asjassepuutuvais allikates vastava sõnaga omal ajal mõeldi ning keda talurahvast puudutavad seadused sellal põhiliselt silmas pidasid: niisiis eelkõige taluperemehi, talupoegi *par excellence*, kuid ühtlasi teisigi pärisoriseid sõltlasi - sulaseid ja vabadikke - juhul, kui "talupojad" mõisa-alamate või talurahva tähenduses neid mõistena haaras.

Seadusi, mis otseselt valgustanuks talupoja staatust, ei olnud vaadeldaval ajal palju - neid anti siis, kui nende järele tekkis küllaldane huvi või vajadus, valdavalt piisas elu normeerimiseks aga tavaõigusest. Positiivses õiguses leiduv muutus oluliseks konflikti või kahtluse puhul, kui keegi pidi kellelegi midagi juriidiliselt tõestama või kui reaalsuse kujundamiseks läks tarvis tugevamat seljatagust. Ent vaatamata sellele nappusele ja vastavatele küsimustele osutatud võrdlemisi suurele tähelepanule, on 18. sajandil Liivimaa talurahvast käsitletud seadusesõnasse puutuv (tavaõigusest rääkimata) jäänud ajalookirjutuses küllaltki ebaselgeks valdkonnaks. Ei ole küll palju teemasid Baltikumi ajaloos, millest oleks kirjutatud sama rohkesti, ja millest vastavat perioodi käsitledes oleks sama raske päriselt mööda minna; kuid süüvitud on sellesse, nagu selgub, tunduvalt vähem. Üksteist tsiteerivate, interpreteerivate ja revideerivate väidete rägastikus orienteerumiseks

---

¹ Seaduse mõiste esineb käesolevas töös kõige laiemas vaadeldava aja tähenduses.

tuleb tunda allikaid, mille vaatlemine ongi töös esikohal. Püüdeks ei ole aga mitte nende ümberjutustamine, nagu ka mitte eri väidete historiograafiline üleslugemine - üldised kontseptsioonid iseenesest alljärgnevas huvi ei paku, osa teese kummutab aga juba allikavaatlus -, vaid ülevaade vastavate seaduse põhisisust ühes konteksti valgustava senise teadmisteseisu fikseerimisega. Seetõttu, aga ka põhjusel, et teatud aspektid, mida traditsiooniliselt on talupoja staatuse seisukohalt olulistena ikka ja jälle esile tõstetud, on moodustanud kompleksi, mida eksisteeriva diskursuse raames tuleb paratamatult käsitleda, on lähemale vaatlusele tulevate küsimuste valik historiograafiliselt tingitud nii üksikute eriarvamusi tekitanud detailide kui põhiliste käsitletud valdkondade, talupoja õigusliku kaitse, õigusvõime ja (vallasvara)omandiõiguse ning maasunni osas. (Nii moodustab nt. talupoja staatus kirikuliikmena erivaldkonna, mis teistelt alustelt lähtuvat lähenemist nõudvana on töös kõrvale jäänud). Kuna rootsiaegse õiguskorralduse ja "rootsi seaduste" koht 18. sajandi poliitikas ja retoorikas on teada, viimaste tegelik juriidiline staatus ja kehtivuse ulatus vene võimuperioodil pakuvad aga uurimisainet veel küllaga, võib lisaks öelda, et ka töö lähtekoht ise evib historiograafilist tagapõhja. Ka talurahvasse puutuvais õigusküsimustes (eriti formaalselt kehtiva seadustekompleksi osas) on vastava õigusliku järjepidevuse alane ebaselgus võimaldanud mitmeidki väiteid, mille põhjendatus vajab selgitamist.

Vastava küsimustekompleksi kujundajaks oli kõigepealt teadagi vastava valdkonna uurimisele aluse pannud baltisaksa autorite koolkond, Baltikumi talurahvaajalugude historiograafiaülevaadete traditsiooniline alustaja. Et 18. sajandi talurahvasse puutuva faktoloogia osas on vastavad käsitlused, Leonid Arbusow noorema uurimused välja arvatud, aga juba ammuilma ületatud, väärisidki neist siinkohal tõsisemat kasutamist üksnes viimased.² Ühes II maailmasõja eelsete läti rahvuslike uurijate (A. Švābe³, J. Vīgrabs⁴, A. Lazdiņa⁵, B. Ābers⁶, A. Altements⁷, M. Stepermanis⁸) ning Robert Vipperiga⁹ kuulub L. Arbusow 18. sajandi talurahva õiguslikku olukorda seni kõige enam süüvinud uurijate seltskonda.

² Arbusow, *Bauernrecht*; Arbusow, *Landesordnung*; Arbuszovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*; Karstens, *Zur Vorgeschichte*.

³ Schwabe, *Grundriss*; Švābe, *Zemes attiecību un zemes reformu vēsture*.

⁴ Vīgrabs, *Rosensche Deklaration*; Vīgrabs, *Aufgaben und Ergebnisse*; Vīgrabs, *Zemnieku tiesiskais stāvoklis ... kódekā*; Vīgrabs, *Vidzemes zemnieks*.

⁵ Lazdiņa, *Ierobežojumi*.

⁶ Ābers, *Piezīmes*; Ābers, *Zemnieku tirdzniecība*.

⁷ Altements, *Brouna darbība*; Altements, *Dažas piezīmes*; Altements, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*.

⁸ Stepermanis, *Zemnieku piespriešana*; Stepermanis, *Vidzemes zemnieku iekāļāšana, piespriešana, un cedēšana*; Stepermanis, *Aizkraukles K. F. Šulcs*; Stepermanis, *Zemnieku nemieri*.

⁹ Vipers, *Dzimbūšanas tiesību kodifikātori*; Vipers, *Romiešu tiesības*; Vipers, *Budberga-Šrādera projekta izstrādāšana*; Vipers, *Dzimbūšanas teorijas un prakses mācības grāmata*; Vipppers, *Dzimbūšanas laikmeta dokumenti*; Wipper, *Hilchen*.

Selleaja eesti autorid 18. sajandit teatavasti oma teemaks valida ei tavatsenud, küll aga on nad käesolevas olulised mõnede rootsi aja küsimuste käsitlejate ja kujundajatena (A. Perandi, J. Vasar, H. Sepp).¹⁰ Uuemate alljärgnevas kontekstis märkimistväärt rootsi aja käsitlustena tuleb nimetada Edgars Dunsdorfsi ja Aleksander Loidi töid.¹¹

Kahe maailmasõja vahel üllitati Eestis küll mitmeid ka 18. sajandit haaravaid ülevaateid, sh. Eesti ala agraarõiguse ajaloo põhijoonte ülevaade Jüri Uluotsalt¹², kuid lõunanaabrite uurimustega võrdsel tasemel seisukohti ei sisalda neist antud küsimustes ükski.

Nõukogudeaja olulisimaiks kontseptsioonikujundajaiks said Margērs Stepermanis ja Jānis Zutis, kes allikakasutuse ulatuselt on vaadeldavais küsimustes seni ületamatuks jäänud.¹³ Lisaks neile osutusid sõjajärgsetest sotsiaalmajandusliku suunitlusega käsitlustest töös tähtsaks eriti Dzidra Liepiņa ja Herbert Ligi põhiliselt adramaarevisjonide ning Liepiņal ka ökonoomiaavalitsuse ja Riia rae majandusalastele materjalidele toetuvad uurimused.¹⁴ Läti autoreist tuleb nimetada veel 18. sajandi lõpul koormise- ja kodukarinormide ületamise juhte käsitlevate kohtumaterjalide kirjeldusi M. Āboliņalt.¹⁵

Eesti nõukogude perioodi ajaloolastest pühendus õigusloole kõige enam teatavasti August Traat¹⁶, kelle dissertatsioon, mis nagu minugi töö vaatleb Liivimaa talurahva õiguslikku olukorda vastavate normide kujunemise, muutumise ja sisu seisukohalt, jättes nende võrdluse õigusliku praktika andmetega edaspidiseks¹⁷, algab pihta aga alles sajandi teisest poolest, jättes kohati ebapiisavaks varasemast kehtinud sätete jms. õigusliku konteksti esituse. Samuti pigem hilisema aja seisukohalt lähtudes on 18. sajandi Liivimaa talurahva õigusliku seisundi kohta korduvalt sõna võtnud Juhan Kahk.¹⁸ Olulisel määral on nii rootsi kui vene aega, sh. õigusküsimusi, uurinud Elina Öpik, kuid kuna tema põhitöodes käsitletu jääb alljärgnevaist küsimuseasetustest mõnevõrra kõrvale, saan viidata vaid tema peatükkidele "Eesti talurahva ajaloos". Varauusaja Eesti ala agraarajaloo tundmise seisukohalt tähtsatena võib nimetada ka Arnold Soomi ja Enn Tarveli uurimusi.¹⁹

1990-tel on vaadeldavat teemat lähemalt uurinud käesoleva töö juhendaja, kelle käsitlused tähistavad loodetavasti sellesse erapooletuma suhtumise algust edaspidises

¹⁰ Perandi, *Rooma õigus*; Perandi, *Märkmeid*; Perandi, *Talurahva maavalduõigus*; Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*; Sepp, *Talupoegade kaitse*.

¹¹ Dunsdorfs, *Latviešu zemnieku brīvības izredzes*; Dunsdorfs, *1600-1710*; Loit, *Pärisorjuse kaotamine*.

¹² Uluots, *Grundzüge*.

¹³ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*; Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma*; Zutis, *Politika*; Zutis, *Ostzejskij vopros*.

¹⁴ Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*; Liepiņa, *Agrārās attiecības*; Ligi, *Talupoegade koormised*; Ligi, *Talurahva arv*.

¹⁵ Āboliņa, *Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas*; Āboliņa, *Mājas pārmācība*.

¹⁶ Traat, *Talurahva õiguslik olukord*; Traat, *Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid*; Traat, *Hirsnikud*; Eesti talurahva ajalugu.

¹⁷ Traat, *Talurahva õiguslik olukord*, 6.

¹⁸ Kahk, *Rahutused ja reformid*; Kahk, *Ostzejskij putj*; Eesti talurahva ajalugu.

¹⁹ Soom, *Herrenhof*; Tarvel, *Fol'vark*; Tarvel, *Adramaa*; Eesti talurahva ajalugu.

historiograafias.²⁰ Mati Lauri monograafia 18. sajandi Eesti- ja Liivimaa halduskorraldusest²¹ oli töö kirjutamisel esmaseks aluseks, võimaldades ühtlasi loobuda seal juba sisalduva taasesitamisest: käsitletavate küsimuste väljavalimisel lähtusin eeldusest, et kujuteldav lugeja on "Eesti ala valitsemises" selgitatuga üldjoontes tuttav.

Historiograafia tervikuna (eeltoodu hõlmas ju vaid põhilist) tagasi vaadates tuleb tõdeda, et originaalseid arvamusi ja sihipäraselt läbimõeldud kontseptsioone leidub seal vähem, kontseptuaalset ja terminoloogilist hägusust aga enam, kui esmapilgul arvata. Kaugeltki mitte kogu mingis seoses talurahva õiguslikku seisundit käsitlev kirjandus pole sellele ju pühendunud. Kui üldkäsitlustes ja sissejuhatustes on autoriteetsete arvamuste refereerimisega piirdumine suuresti vältimatu; siis eriuurimused on sageli keskendunud mõnele muule sajandile, 18. sajandist kui eelmisest või järgmisest pigem üle libisedes, või käsitlevad pikemat perioodi, mis jätab vähe ruumi konkreetse ajastu iseärasustele. Kitsamalt eesti käsitluste puhul nimetada ka "territoriaalset" probleemi: tähelepanu Põhja- ja Lõuna-Eesti õiguslikele erinevustele ei ole olnud päris piisav, sageli on nendevahelist ühtsust näidatud tegelikust suuremana.

Nagu osutasin, on talupoja staatust ilmestavateks lähemale vaatlemisele tulevateks valdkondadeks tema sunnismaisus ning eeskätt tema omandi- ja kaebeõiguses avalduv õigusvõime ühes kaitstusega mõisniku ees. Vastavalt sellele on Liivimaa õiguskorralduse lühiülevaatele järgnevas haldusseadustele pühendatud peatükis²² vaatluse aluseks rootsi ajast pärit seadused, mis defineerisid ära sunnismaiseks resp. pärisoriseks loetavad isikud (kindralkuberner Totti politseikorraldus 1668/1671), panid paika talupoja kaebeõiguse isanda nn. türannia vastu (maakohtuseadus 1632) ning kindlustasid talle vallasvara käsutusõiguse (korduvad eesostukeelud, mis lähtudes linnade privileegidest välistasid vähemalt juriidiliselt mõisniku mistahes pretensioonid alamate koormiste ja võlgade tasumisest üle jäävatele saadustele). Tähelepanu pälvivad seejuures ka tuntud nn. Budberg-Schraderi rüütli- ja maaõiguse projekt (1740) ning "Roseni deklaratsioon" (1739), mille adekvaatne mõistmine pole neis viidatud rootsiaja seadusi tundmata võimalik.

Teiseks - töö kolmandas peatükis - vaatlen Karl XI reduktsioonigaegseid nn. talurahva-kaitse-seadusi (majandusasehalduri-instruktsioon 1691 ja majandusreglement 1696), mis kroonuvaldustes kehtides mõjutasid olulisel määral ka edaspidiseid eratalupoegade kaitsele suunatud seadusi (1765, 1804).

Nagu pealkirjast nähtub, käsitlen nimetatud õigusakte seejuures kui "rootsi aja pärandit 18. sajandil", st. algatuseks iga seadust ennast kui teksti, millisena see kapitulatsioonide sõlmimisel kehtima jäi, seejärel aga võimaluste piires ka selle

²⁰ Laur, *Rootsi seaduste mõju*; Laur, *Talurahva olukorrast*; Laur, *Mõiste*; Laur / Pirsko, *Eestkostest vabanemine*; Laur, *Eesti ajalugu*; Laur, *Eesti ala valitsemine*.

²¹ Laur, *Eesti ala valitsemine*.

²² Vt. sisukorda.

edasieksisteerimist 18. sajandi õigustegelikkuses. Uutest suundadest lähtuvad muutused eriti asehaldusajal seepärast kajastamist ei leia; nõ. päristegelikkust puudutan aga üksnes sel määral, kui see ilma vastava allikmaterjalita oletamisi ja kirjanduse põhjal võimalik ning seejuures ühe või teise probleemi selgitamiseks vajalik.

Mahustki johtuvalt, aga ikkagi ka selguse mõttes käsitlen ühtainust omaette tervikut - Liivimaa mandriosa. Ka Saaremaa staatus nii Liivimaa raames kui väljaspool seda oli käesolevate kaante vahele mahtumiseks muust Lõuna-Eestist liialt erinev.

Töö mõistestikis esineb iseäranis hägusaks muutunud "talupoeg" põhiliselt oma kitsamas tähenduses, taluperemehe sünonüümina, kuid samas tsitaadina ka seal, kus seda tarvitab alliktekst: nagu öeldud, võidi "talupoja" all mõelda ka laiemalt sõltlast (pärisorja) kui sellist. Sulaste omaalgatuslikust talupoegadeks tituleerimisest olen seevastu hoidunud, arvates, et mitmetimõistetavuse esinemine kaasajal ei vabanda tähelepanematust seda uurides. Sulasrahvas on alljärgnevas küll osa talurahvast, aga mitte talupoegadest. See-eest olen töö mõistekasutust lihtsustanud seal, kus mingi termini diferentseerimine ei evi käsitlusobjekti seisukohalt olemuslikku tähtsust. Nii pälvib pärisorja ja pärisorjuse mõistete mitmetahulisus tähelepanu vaid siis, kui vastav tekstikoht seda eeskätt historiograafilistel põhjustel selguse mõttes nõuab. Ka ei eristu "mõisnik" ehk "isand" enamasti - kui seda eraldi esile ei ole tõstetud - enda volitatud mõisavalitsejast või rentnikust (küll aga muidugi kroonumõisa rentnikust), kes omades küll piiratud volitusi, olid ikkagi vaid isanda esindajaiks; pärus- ja läänimõisad kannavad ühtviisi eravalduste nime; asutuste nimetamisel olen eelistanud lihtsust ja loetavust ning nt. "aadel", "rüütelkond", "maapäev" ja kasvõi "riik" tähistavad enesestkimõista tegelikult pigem volitatud üksikisikuid kui abstraktsevõitu tervikuid.

1. LIIVIMAA ÕIGUSKORRALDUS 18. SAJANDIL

Varauesaja positiivses õiguses põimused kaks formaalse päritolu poolest erinevat osa - keskvõimu *seadused* ning seisuste *õigused*. Võiks öelda, et kui esimesi põhiliselt haldusliku - "politseilise" - iseloomuga ajakohaste korralduste näol *anti*, siis teised olid kas linnas (linnaõigused) või maapiirkonnas (rüütli- ja maaõigused) kehtivate ning osalt oma pika kestvuse resp. stabiilsusega legitimeeritud õigusnormide kogumina pigem juba olemas. Kuni valgustusajani peeti seejuures võimalikuks vaid viimaste täiendamist ja *parandamist*, mitte aga tühistamist, esimeste poolt: üldist hüvet ja elu paremat korraldamist taotlevad seadused võisid *õigust* küll muuta, kuid ainult teatud piirides. Olemasolev "vana" (või seda valdavate seisuste tahe ja nõusolek) sidus ka absolutistliku seadusandja käsi.²³

Liivimaa provintσιαalõiguse mõlemas valdkonnas valitses mitmete riigi- ja õigussüsteemivahetuste tõttu ning kodifitseerimiskatsete järjekindlalt ebaõnnestudes pea 19. sajandi keskpaigani olukord, mida sageli on lihtsalt ja tabavalt nimetatud õiguslikuks segaduseks.²⁴ Võrdlemisi selge oli asi veel monarhi või tema esindajate, aga ka kohaliku aadliomavalitsuse *käskude, korralduste, seletuste* jms.-ga, mida, kui tegu polnud mõnele üksikinstantsile saadetava ettekirjutusega, tegid reeglina teatavaks kubermangupatendid ja milles, nagu öeldud, käsitleti valdavalt "politsei", st. halduse ja kohtukorraldusega seotud üksikküsimusi. Kasutamiskõlblik maaõiguse kogu, mis sidunuks viimased ühtsesse konteksti, varauesaja Liivimaal seevastu puudus: kuni 1845. aasta provintσιαalõiguseni kehtis siin vormiliselt muutumatul (1537 trükkis avaldatud) kujul nn. Keskmise Liivimaa rüütliõigus, mis vaatamata oma sügavalt keskaegsele päritolule oli "ajutiselt" kinnitatud 1648. 18. sajandi praktikas kehtis see mõningate peamiselt omandi- ja pärimisõiguslike sätete osas.²⁵ Vahepealsed kodifikatsioonid - 1599 David Hilchenilt, 1643 Engelbrecht v. Mengdenilt ning 1740 Gustav v. Budbergilt ja Johann Schraderilt - seadustamist ei leidnud.²⁶ Erinevalt neist sai naaberprovintsis teatava seadusjõu²⁷ 1650 Philipp Crusiuse poolt kodifitseeritud Eestimaa rüütliõigus ja kuigi selles sisalduv - nagu ka Hilcheni ja Mengdeni projektide kohta teatakse - ei vastanud kohati tegelikule õigussituatsioonile²⁸, kasutasid seda järgneval sajandil teatud sobivate sätete allikana ka Liivimaa kohtud.²⁹

1760-tel Liivimaal kehtivat õigust revideerima asunud komisjon leidis eest "suurima korratuse ja segaduse" nii seadustes endis kui nende tarvitamises, samuti täheldati lähtumist

²³ Eriti: Willoweit, *Struktur und Funktion*, 17-22.

²⁴ Ilmekalt ja iseloomulikult sellest nt: Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 27-28.

²⁵ Nt. *Manuale judiciarum* 1776; *Aliquale Promtuarium et Usus Juris Provincialis*; *Repertorium juris Livonici* 1782.

²⁶ Bunge, *Einleitung*, 192-195; vrd. Tarvel, *Adratalupoegade olukorrast*, 218-220, 283-286.

²⁷ Eesti talurahva ajalugu /E. Öpik/, 551; Perandi, *Rooma õigus*, 63; vrd. Wedel, *Estländische Ritterschaft*, 154-155.

²⁸ Perandi, *Talurahva maavalduõigus*, 198-199.

²⁹ Nt: *Bericht des livländischen Hofgerichts an das Reichs-Justiz-Collegium, über die in Livland geltenden Rechtsquellen*, 22.04.1727 (Bunge, *Archiv V*, 190-191).

juba tühistatud või oluliselt muudetud normidest.³⁰ 19. sajandi algupoole (ametlikult 1818 alanud) provintsiaalõiguse korrastamise käigus andis seaduste segadus end taas eredalt tunda, kuid võrreldes varasemaga oli siinsete juristide vahel nüüd võimalik juba ka laiemalt asjatundlik diskussioon kasvõi formaalselt *tõeliselt* kehtiva õiguse eristamiseks *niisama* käibivast. Ehkki iseenesest olevikku ja tulevikku suunatud, valgustasid vastavad arutlused suurel määral ajaloolisi küsimusi, pannes tubli põhja teadmisele eelnenud õigusloost.

Venemaaga liitumine põhjustas muutusi nii Liivimaa staatuses kui tema õiguskorralduses, kusjuures paljus sellega kaasnenus pole täit selgust tänini. Kuna aga õiguslikust raamistikust olenes muu kõrval mõistagi ka talupoja staatus, on järgnev kapituleerumisega algav vastava õiguskorralduse ülevaade kahtlemata hädatarvilik.

Teatavasti püüdis Venemaa teha *kapitulatsioonide* (1710) sõlmimist balti aadlile võimalikult meelepäraseks, mis tähendas siinse 1694. aasta eelse erikorra ja privileegide taastamist. Erinevalt Eestimaa rüütelkonna ning Riia ja Tallinna privileegidest kinnitati Liivimaa aadli omad aga siin juba tavapärase klausliga, mis piiritles nende kehtivust "praegusele valitsusele ja ajale" sobivusega ning reserveeris riigile "puutumatu ülemvõimu ja õiguse".³¹ Seetõttu, kuigi provintsi aadliprivileege vahepeal nõ. tähelepanuta jäetud Sigismund Augusti privileegi (1561)³² kinnitamisega koguni laiendati, polnud ühegi sätte kehtivus iseenesest kindel.

Liivimaa kapitulatsioonide³³ 10. akordpunktis seisis rüütelkonna taotlustes kirjas, et uue provintsiaalõiguse kodifikatsiooni koostamiseni peab sinne kohtumõistmine toimuma (1) Liivimaa privileegide, (2) tavaõiguse ja (3) vana rüütliõiguse ning (4) subsidiaarsena tarvitatava nn. saksa üldise õiguse alusel vastavalt kohalikule protsessikorraldusele. Tegemist oli hetkeolukorrast oluliselt erineva õigussituatsiooni taotlemisega eriti subsidiaarõiguse osas, kus senist rootsi õigust sooviti asendada *ius commune*'ga; ent vaevalt mõeldi ka "vana tava" ja menetluskorra all rootsiaegseid seadusi, nagu hiljem selgitada tavatseti. F. G. v. Bunge räägib õigusega Liivimaa aadli püüdest taastada 1561. aasta olukorda³⁴ - muude Sigismund Augusti privileegis sisalduvate eesõiguste kõrval paluti selles seoses (1711. aasta maapäeval) ka isanda kriminaalkohtuõiguse ennistamist mõisaalamate üle.³⁵ Taotletud mõttes jäi restitutsioon aga ära, sest lepingupunkte ühekaupa kinnitav Vene vägede kohapealne ülemjuhataja Boriss Šeremetjev nõudis ettepaneduga otsesõnu

³⁰ Sievers/Rahden, *Geschichtliche Uebersicht*, I 184.

Kõnealuse materjali süstematiseerimise tulemuseks oli kehtivate normide koondamise praktilise kasutamise tarvis: 1770-test aastatest on erinevate pealkirjade all pärit mitmed kehtivaid sätteid kohtupraktika hõlbustamiseks tähestiku alusel süstematiseerivad käsikirjalised köited, sh. eelviidatud *Manuale judiciarum*. (Alljärgnevalt viitangi üksnes viimasele seal, kus selle analoogides vastavate sätete esitus toodust sisuliselt ei erine).

³¹ Peeter I-se armukiri Liivimaa rüütelkonnale, 30.09.1710 (PSZ 2301).

³² Leidub (koos saksa tõlkega): Schirren, *Capitulationen*, 2-23; Buddenbrock I, 329-442.

³³ 04.07.1710 (Schirren, *Capitulationen*, 35-46).

³⁴ Bunge, *Einleitung*, 270 märkus "e".

³⁵ Vt. Viirabs I, 1-8

nõustumata, "jäägu nii, nagu seni" (*Bleibet bey der Art und Gebrauch wie es bis dato exercirt; wegen des Juris provincialis aber kan solches bei I. G. Gz. M. hohen Instanz unterthänigst gesucht werden*).³⁶

Varasemat õiguskorda arvesse võtmata on Šeremetjevi resolutsiooni sageli harjumuspäraselt akordeerivaks peetud - juba 18. sajandil, kui jõussejäänud rootsi seadused loeti "tavade" alla -, kuid nagu näitas juba Bunge, "*bis dato*" kehtivus ja nimetatud punktis loetletu polnud sisuliselt ühendatavad.³⁷ Võimalik, et kuna ülemjuhataja ei saanud Liivimaa õiguskorraga *isiklikult* tuttav olla, oli tema resolutsioon just seetõttu - igaks juhuks - formuleeritud selle eitavat või jaatavat iseloomu lahtiseks jätvana: õiguskorralduses säiligu *status quo*. Iseäranis Peeter I Rootsi-vaimustust silmas pidades võib selle taga näha rootsiaegse õiguskorra ja seaduste võimalikult täieliku säilitamise kavatsust.³⁸

Osaliselt nii läkski: valdavalt restitutsioonilise privileegide ennistamisega kaasnes küll sillakohtute taasasutamine ning aadli kriminaalrajade allutamine üksnes õuekohtule, kuid jõusse jäid nii rootsi protsessikorraldus (1695 jm.) kui ka muud seadused, mis reduktsiooniajal haavatud privileegide või tsaari lubadustega otseselt vastuollu ei läinud.³⁹ Kroonuvaldustes säilis senine kord enesestmõistetavalt.

Ometi tõi riigivahetus kehtimajääva seadusandluse osas kaasa omajao lahtiseid otsi.

Ilmekalt avaldus see eriti 19. sajandi kodifitseerimistöökäigus, kui kapitulatsioonides kehtestatud justiitskorralduse iseloomust sai küllaltki oluline probleem. Selgus, et mitte ainult Šeremetjevi "senine korraldus" (kas üksnes kohtukorraldus või õiguskord laiemalt), vaid ka *wohl eingeführte alte Gewohnheiten* ja *landesübliche Processform* võimaldasid erinevaid tõlgendusi.⁴⁰ Isegi rootsi ajal otseselt Liivimaa tarvis väljastatud seaduste vene ajal kehtimajäämise õiguspärasus, milles reeglina keegi ei kahelnud, võidi nüüd kahtluse alla seada. R. v. Helmersen leidis nimelt akordpunktis soovitud õiguskorda Šeremetjevi väidetavalt akordeeriva resolutsiooniga täielikult restitueerituks tõlgendades, et kapitulatsioonide järgi kaotas Liivimaal jõu *kogu* võõras ja vihatud rootsiaegne seadusandlus (sh. protsessikorraldus), ning et selle esinemine 18. sajandi praktikas oli tingitud pelgalt tavast ja mugavusest.⁴¹ 18. sajandi õigustegelikkusest selline kaasaja huvidest lähtuv mõttekäik tuge ei leia⁴², kuid sarnane arusaam on eelduseks Leonid Arbusowi küllaltki olulisele - niisiis alusetule - väitele, et Budberg-Schraderi

³⁶ Schirren, *Capitulationen*, 39.

³⁷ Bunge, *Einleitung*, 270-271.

³⁸ Kehtivate õiguslike suhete konserveerimist on vahest kõige enam rõhutanud V. Fainštein (Fainštein, *Olukorra normaliseerumine*, 168-169).

³⁹ Muuhulgas punkte (vaeslastekohtu kaotamisest) isegi Liivimaa senisele omavalitsusele lõpu teinud seadusest 20.12.1694 (nt: Buddenbrock II, 1344 märkus 47-49). Vaatamata omavalitsuasutuste taastamisele jäid ametisse ka 1694 maanõunike asemele seatud valitsusnõunikud (Zutis, *Ostzejskij vopros*, 398-399).

⁴⁰ Vrd. nt: Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 17-18, 29-34; Helmersen, *Beantwortung*, 1-20; Bunge, *Einleitung*, 269-271.

⁴¹ Helmersen, *Beantwortung*, 1-20. (Sealjuures eitas Helmersen muide rootsiaegsete õiguste säilimisest kõnelnud Uusikaupunki rahuleppe siduvust Liivimaale - samas, 9).

⁴² Vt. ka järgnevaid viiteid.

maaõiguse projekti koostajate *eesmärgiks* oli talurahvasse puutuvais sätetes *taastada* Karl XI absolutistlike reformide eelne olukord, ning et kodifikatsiooni kinnitamata jäädes jäid vastavad (tavaõiguslikult küll ka autori arvates tegelikult edasikehtivad) normid vene võimude poolt *seadustamata*.⁴³

Kaasaegset, pädevate asutuste endi arusaama peaks seevastu adekvaatselt kujutama Liivimaa õuekohtu aruanne justiitskolleegiumile aastast 1727.⁴⁴ Kohalikku õigust (*die landübliche Gesetze und Statuten*), millele õuekohus pidi otsuste langetamisel toetuma, väideti moodustuvat (1) Liivimaa rüütliõigusest ja aadliprivileegidest⁴⁵, (2) kohalikest maaseadustest (*Landesordnung* - lähemalt allpool), (3) rootsi kuninga poolt Liivimaa õuekohtule antud ettekirjutustest⁴⁶ ja (4) kohalikust tavaõigusest. Eelnevate ebapiisavuse korral tõdeti abiotsimist (5) saksa üldisest õigusest ja (6) Eestimaa rüütliõigusest.⁴⁷ Nagu nähtub, sooviti tunnistada vaid rootsi ajal Liivimaal otseselt kehtestatud seaduste paikajäämist, senine rootsi õiguse kehtimine ainsa abiõigusena⁴⁸ oli aga "unustatud"⁴⁹ ning seetõttu tekkivast vastuolust Šeremetjevi resolutsiooniga, kui seda üldse nähti, libiseti üle.⁵⁰

⁴³ Arbusovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*, 151, 161-163; Arbusow, *Bauernrecht*; 383-384, 387.

⁴⁴ Leidub: Bunge, *Archiv V*, 187-194.

⁴⁵ Millest õuekohtu käsutuses hetkel üksainus 1537. aastast pärit alamsaksakeelne eksemplar, seegi "mitmes osas ebatäielik ja hämar ja nii järgnevate seaduste kui ka privileegide ja tavade poolt tühistatud" (Bunge, *Archiv V*, 187, 194).

⁴⁶ Mis leiduvad "Schmedemanni justiitsteoses" (samas, 194) so. (rootsikeelseid kuninga korraldusi kronoloogilises järjestuses sisaldavas) väljaandes: J. Schmedemann. Kongliga Stadgar, Forordningar, Bref och Resolutioner, ifrån Åhr 1528 in til 1701, angående Justitia- och Executions-Åhren. Stockholm 1706 (Bunge, *Einleitung*, 217-218; vt. ka Nielsen, *Prozeß-Form*, 20-25).

1783 täpsustas õuekohus, et lisaks mainitud teosele, kus nad on pealkirjastatud "Tartu õuekohtule ja kõikidele õuekohtutele" mõeldud kuninglike reskriptide, resolutsioonide ja korraldustena, leidub neid ka (1705 resp. 1707 välja antud - lähemalt allpool) Liivimaa haldusseaduste kogumikus ning (1709 ilmunud - allpool veel) saksakeelses rootsi maaõiguse kogus (Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 24).

⁴⁷ Viimase kasutamine oli tegelikult lubatud vaid vanadesse Liivi- ja Eestimaa jaoks ühistesse "seadustesse ja tavadesse" puutuvail juhtudel (Nielsen, *Prozeß-Form*, 32).

⁴⁸ Perandi, *Rooma õigus*, 60.

Tollal ainsana teaduslikult läbi uuritud rooma õiguse nõ. mitteametlik mõju eriti ülikoolide kaudu on muidugi iseküsimus, kuid A. Perandi peab üldise õiguse mittelegaalset kasutamist rootsiaegsetes õue- ja maakohtutes ebatõenäoliseks (samas). Igal juhul on selleaegne päris-Rootsi (eriti alates 1680) tuntud rooma õiguse vähese retseptiooni poolest (Ylikangas, *Miks õigus muutub*, 158-167).

⁴⁹ Vrd. Bunge, *Einleitung*, 270-271.

⁵⁰ 10 kapitulatsioonipunkti esitati esiteks konfirmeerituna: *Und da letztlich dem glorieusen Zepter Ihro Hochseel. Kayserl. Majestät ewig glorwürdigsten Andenckens diese Province sich allerunterthänigst submittiret; So hat solche Dero höchste Gnade dergestalt genoßen, daß, wie die Liefländische Ritterschaft in dem 10. Punct ... allerunterthänigst gebeten, daß in allen Gerichten nach Liefländischen Privilegien, wohl eingeführten alten Gewohnheiten, auch nach denen bekannten alten Ritter-Rechten, und, wo dieselbe deficiren möchten, nach gemeinen teutschen Rechten, der Landesüblichen Prozeß-Form gemäß, so lange decidiret und gesprochen werden möchte, bis ... ein vollständiges Jus provinciale in Liefland colligiret und ediret werden könne, Wohlerwehnter Herr Feldmarschall die Rechtspflege bey der Art und Gebrauch, wie es bishero exerciret, gelaßen, welches auch von Hochgedachter Ihro Kayserlichen Majestät in Dero allergnädigsten Resolution vom 12. October 1710 [nn. spetsiaalkonfirmatsioon, kus tsaar vastas Šeremetjevi poolt lahtiseks jäetud punktidele, lubades sh. provintiaalõiguse tulevast kodifitseerimist] bekanntermaßen rathabiret worden.* (Bunge, *Archiv V*, 189-190). Teiseks püüti rootsi õigusest mööda minnes jätta muljet saksa üldise õiguse pidevast kasutuselolekust, ehkki otsestest tõendusist (samas, 187-188, 190-191) suudeti selle kohta tuua vaid poola valitsusajast: *ist sodann das allgemeine Kayser-Recht, als das vollkommenste, welches nebst dem sächsischen Rechte, zu Heer-Meisterlichen, Pohnischer auch voriger Schwedischer Regierungs-Zeiten allhier*

Eeldades, et viimane tähendas siiski *status quo* kinnitamist, võib seega väita, et esimese säilitamise püüe hääbus aadlile meelepärasema kapitulatsiooni- (resp. endise situatsiooni) interpretatsiooni varjus. Edasised teated Liivimaa õiguskorrast nõustuvad nimelt valdavalt 1727. aasta esitusega.⁵¹ Õuekohus ise näitas kehtivaid seadusi oma aruannetes ja seletustes samal moel veel vähemalt aastatel 1730, 1764 ja 1783⁵², konkreetselt talupojasse puutuvat aga umbes samal moel 1748⁵³.

Nagu 10. akordpunkti kinnitatus küsimus, on ka võimalus, et saksa üldist õigust juba kapituleerumisel ametliku abiõiguse staatuse kinnitatuks lugeda ei saa, asjakohases kirjanduses üldiselt tähelepanuta jäänud.⁵⁴ 19. sajandi uurijaid (nt. Bunget, kes, nagu öeldud, rüütelkonna poolt taotletud õiguskorda kinnitatuks ei lugenud⁵⁵), ei õhutanud seda rooma õigusele osutatud kõrge hinnangu kõrval tegema vahest ka kalduvus viimase ajaloolist mõju üle hinnata: roomaõiguslike normide osatähtsuse üle- ja vastavalt rootsi omade alahindamine rootsi aja lõpuperioodi kohtupraktikas on resolutsiooni konfirmeerivakspidamisel täitnud kahtlemata teatud rolli.⁵⁶ Tõsi, see teoreetiliselt iseenesest vägagi oluline probleem kuulubki ennekõike abstraktsete kilda, sest *ius commune* resp. rooma õiguse subsidiaarne kehtivus 18. sajandi Liivimaal on väljaspool kahtlust.

Kirjutatud õiguse puudulikkuse tingimustes, kus subsidiaarõigus pidi nii mõnelgi juhul omandama määrava tähtsuse, ei tohiks viimase tõsiasjaga kaasnenud tegelikku muutust aga alahinnata. Mis puutub talurahvasse, siis kui mitte talupoja juriidilist seisundit,

---

in Liefland als einer teutschen Province üblich gewesen, in Betracht gezogen und gebraucht worden ... (sammas, 190-191).

⁵¹ Vrd. nt. *Manuale judiciarum* 1776, 544-545: siin viidatakse samu allikaid üles lugedes just 1727. aasta aruandele ning 10. kapitulatsioonipunktile, tuues samas ära ka justiitskolleegiumi revisjonisusest 18.10.1770 pärit meeldetuletuse, et rooma õiguse poole tohib Liivimaal pöörduda tõepoolest ainult siis, kui vastavad kohalikud, sh. rootsi ajast pärit, seadused puuduvad. (Viimast oli tarvis põhjusel, et vaidlevad osapooled eelistasid viidata sellele allikale, mis neile parajasti enam sobis, ja kohtudki näisid rooma õigust eelistades kohalike seaduste olemasolu ajuti unustavat).

Viitega 10. akordpunktile näeb saksa üldise õiguse subsidiaarset kasutamist õuekohtus ette ka Budberg-Schraderi projekt, I, 1 § 20; vrd. I, 3 § 23; I, 30 § 5 (Blaese, *Bedeutung*, 65 märkus 4) ning samal moel kirjeldab hetkeseisu Riia linnasündik J. C. Schwartz 1794 (Schwartz, *Versuch*, 220, 250).

⁵² Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 19-26; *Memorial an Einem Dirigirenden Senat aus dem Justiz-Collegio der liv- und estl. Sachen, die in Liv-, Esth- und Finnland geltenden Gesetze betreffend*, 14.07.1764 (Bunge, *Archiv* V, 63-72, sh. Liivimaa kohtutes tarvitatavate õigusallikate kohta eriti: samas, 70).

⁵³ ... *bey Entscheidung [eines Vorfalls], deficiente lege statutaria, in Anleitung der Allerhöchst bestätigten Generalcapitulation, ad jus civile Romanum, insoweit die darin vorhandene Gesetze, nachdem auch die hiesige Bauren beandtermassen ihren Erbherrn mit Leibeigenschaft gänzlich unterworfen sind, in diese materie einschlagen, würde recurriren müssen ...* (Vīgrabs II, 190).

⁵⁴ Vrd. Perandi, *Rooma õigus*, 49. Kirjanduseski on esinenud pigem õuekohtu 1727. aasta tõlgendusele vastav veendumus (nt. Buddenbrock II, XXI; Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 18, 32; Dabelow, *Civilistischer Cursus*, 252; Sievers/Rahden, *Geschichtliche Uebersicht*, I 88, II 39).

Arvamuse, et "rooma õigust ei seadustatud Liivimaal ühegi riikliku õigusaktiga", on (kahjuks lähema selgituseta) otsesõnu välja öelnud minu teada vaid Jüri Uluots (Uluots, *Grundzüge*, 112).

⁵⁵ Bunge, *Einleitung*, 270-271.

Bunge poolt koostatud Liivimaal kehtivaks peetud vene seaduste registris (1823) on 10. akordpunkt esitatud siiski - veel, traditsioonikohaselt - konfirmeerituna (Bunge, *Repertorium*, 4).

⁵⁶ Vrd. Perandi, *Rooma õigus*, 49-53.

Uuemal ajal kinnitab nt. H. Blaese: "*Durch die allgemeine Bestätigung ist auch das römische Recht, soweit es Geltung besaß, bestätigt worden ...*" (Blaese, *Bedeutung*, 64)

siis selle seisundi juriidilist konteksti mõjutas nimetatud asjaolu kahtlemata märgatavalt: pärisorja staatuse selgitamiseks andsid nüüd tuge hoopis *sobivamad* põhimõtted kui need, mida võinuks ammutada roomaõigusliku elemendi vähesuse poolest silma paistvast rootsi õigusest. "Roseni deklaratsioon" on vaid üheks näiteks esimeste ärakasutamisest rüütelkonna poliitikas.

Ehkki rootsi õiguse ametlikku staatust (va. Liivimaal kord juba otseselt seadustatud osas) niisiis tunnustada ei tahetud ja ka rootsi ajal konkreetsete seadustena jõustatu edasikehtimises võidi tagantjärele näha oma privileegide haavamist (Helmersen), võisid sealsed seadused olla Liivimaa 18. sajandi ebaselges õiguspraktikas sellegi poolest rooma õiguse kõrval vähemalt tänuväärt eeskujuks ja täiendava subsidiaarõigusena siiski kasutusel. Seda enam, et rootsi õigus oli Liivimaal 17. sajandi lõpuks juba küllaltki tugevasti juurdunud⁵⁷, rootsiaegne halduskord aga niikuinii veneaegse elukorralduse aluseks. Vastupidiselt nt. Helmersenile⁵⁸ väidab Bunge (võib-olla alahinnates rootsi õiguse varasema subsidiaarse juurdumise ulatust) koguni selle mõju kasvu vene ajal, seda eriti tänu vastava kohaliku kasutamise tarvis tehtud saksa tõlke avaldamisele 1709⁵⁹ (kindlalt omasid kohtupraktikalist seadusjõudu antud kogumiku põhitekstile kommentaaridena lisatud ja Liivimaal kehtestatuks peetavad seadused⁶⁰) ning uue maaõiguse-kodifikatsiooni valmimisele Rootsis 1734⁶¹. (Viimane pidi plaanikohaselt asuma jõusse ühtviisi kogu suurriigis, sh. Liivimaal, kuid selle koostamiseks 1686 alustatud töö takerdus ühes Karl XI surma ja järgnenud sõjaga). Mingil ajal võis rootsi õiguse laialdasem kasutamine olla liiati ka riigivõimu huvides.⁶² Mis puutub kohtupraktikasse, siis provintsiaalõiguse taset arvestades oli juristi jaoks lihtsam, nagu väljendub Bunge, otsida "lohutust ja õpetust" kättesaadavamast ja mõistetavamast materjalist⁶³, protsessivatele osapooltele aga võis seesugune õiguslik segadus (eriti just selles osas, mida rootsi või vene ajal ühegi seadusega otseselt reguleeritud ei olnud) pakkuda mugavat valikuvõimalust oma väidete tõestamiseks sobivaimate sätete leidmisel.⁶⁴

⁵⁷ Bunge, *Einleitung*, 270-271; Perandi, *Rooma õigus*, 60.

Siinkohal tuleb taas rõhutada õigussituatsioonide erinevust Liivi- ja Eestimaa.

⁵⁸ Helmersen, *Beantwortung*, 17.

⁵⁹ Das Schwedische Land- und Stadt-Recht mit denen dazu gehörigen Notis und Allegaten. Riga, Frankfurt, Leipzig 1709 (Vt. ka Bunge, *Einleitung*, 206; Buddenbrock II, XV-XVIII, XXI-XXII).

⁶⁰ Nielsen, *Proceß-Form*, 17-19; Bunge, *Einleitung*, 209, 271; 206 märkus "g".

⁶¹ Oma osa nimetatud kogu tähtsustumisel oli selle kehtimajäämisel 1743 vallutatud Soome aladel, muutus see ju nüüd üheks Liivi- ja Eesti- ning Soomemaa jaoks ühises justiitskolleegiumis argiselt tarvitatavate õiguseraamatute seas.

⁶² Laur, *Rootsi seaduste mõju*, 26.

⁶³ Lähemalt: Bunge, *Einleitung*, 200-211, 278; vt. ka Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 17-18; Helmersen, *Beantwortung*, 13-14.

⁶⁴ Rootsi õiguse subsidiaarse kehtivuse ulatusega 18. sajandil on lugu siiski küllaltki segane. Nt. kui 1730 ja 1783 kinnitas õuekohus, et rootsi õiguse retseptsiooni polevat Liivimaal kunagi toimunud, siis 1774 leidis sama asutus, et 1632. aasta maakohtu seaduse kohaselt tuleb Liivimaal abiõigusena tarvitada just rootsi õigust; ning kui justiitskolleegium arvas 1762, et subsidiaarõigusena tuleb Liivimaal tarvitada rooma õigust, sest rootsi oma siin ei kehti, siis senati ukaas 10.08.1786 nõudis nimetatud maakohtuseadusele toetudes samuti hoopis rootsi

Talupoja staatuse tõlgendamiseks rootsi õiguse kui abiõiguse poole küll keegi ei pöördunud, pigem piirdusid tema seisundit puudutavad vaidlused, nagu allpool selgub, rooma õiguse rakendamiskõlblikkusega, kuid oluliseks osutusid seejuures Liivimaal konkreetselt jõustatud rootsiaja seadused, mis roomaõiguslike põhimõtetega sugugi alati kokku ei kõlanud.

Ilmselt alles 19. sajandil hakati rooma õiguse ebapiisavuse korral subsidiaarsena kasutatavaks pidama ka vene õigust⁶⁵, kuid selline käsitlusviis oli ennekõike teoreetiline ega puutunud vist 18. sajandi reaalsusse. 18. sajandi Liivimaal peeti Vene seadustest otseselt kehtivaiks vaid kohaliku kubermanguvalitsuse poolt publitseeritud, mis polnud provintsiaalseadustega vastuolus (võis siis tühistasid mõne neist sõnaselgelt).⁶⁶ Teisest küljest ei pruukinud kohalik avaldamine iseenesest veel vastava seaduse jõustumist tähendada.⁶⁷ Bunge arvates võis provintsiaalseadustega võrdseks lugeda vaid neid Liivimaal publitseeritud riigiseadusi, mis olid välja kuulutatud mitte pelgalt "kõigile teadmiseks", vaid ka "järgimiseks" (*Nachachtung*) ega tuginenud vene varasemale õiguskorrale.⁶⁸ Provintsiaalõiguse sisupuhtuse pärast muret tundes leidis ta, et asehalduskorra ajal toetuti Liivimaa kohtutes sellele vaatamata sageli seadustele, mis tegelikult poleks siin kehtima pidanud, põhjuseks ukaasist (1783), mis ütles, et seaduslikult kehtivaiks tuleb pidada vaid vormikohaselt publitseeritud korraldusi, tuletatud arusaam, et kõik kubermanguvalitsuse poolt vastaval viisil publitseeritud seadused on siinses provintsis ka vahetult ja siduvalt kehtivad. Osalt seetõttu ja osalt vastavate *oma* seaduste puudumise tõttu *kehtestus* siin üksikuid vene seadusi ka aladel, mis sisuliselt pidanuks olema reguleeritud provintsiaalõiguse poolt.⁶⁹ Võib aga arvata, et see oligi eesmärk, oli ju impeeriumi õiguslik unifitseerimine sel ajal püüdeks.

---

maaõiguse subsidiaarset kasutamist (Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 20-26). Toodud andmetest jääb kindlamate järelduste tegemiseks väheks - ei saa välistada, et tegemist oligi lihtsalt kirjeldatud õigusliku segaduse avaldustega, kus lähtuti sellest, mis parajasti ette sattus või paremini sobis. Samas võib õuekohtu arvamust 1774 seostada ehk ka *õigetete* seadustele osaks saanud suurema tähelepanuga 1760-tel aastatel ning senati asehaldusaegne ukaas võib tähistada seaduseraamatus sisalduva eelistamist kapitulatsioonides (justkui) kinnitatule. Vahest nägi keskvõim rootsi õiguses ka omamoodi vastukaalu liivimaalaste poolt eelistatud rooma resp. saksa üldisele õigusele st. siinsele nõ. saksa moodi erikorra pärandile?

Ka tähelepanu, mida pöörati rootsi maaõiguse subsidiaarsele staatusele provintsiaalõiguse kodifitseerimistöõde ajal (*Die Anwendbarkeit des Schwedischen Rechts ist gegenwärtig eine der angeregtesten Fragen in Livland* - Helmersen, *Beantwortung*, 1), näib viitavat pigem sellele, et selle mõju ei peetud just tähtsusetuks.

⁶⁵ Bunge, *Repertorium*, LXXVII-LXXVIII märkus "a"; Dabelow, *Ueber die wissenschaftliche Behandlung*, 191-192.

⁶⁶ Bunge, *Einleitung*, 274 -275; Bunge, *Repertorium*, LXVIII-LXIX märkus "I"; vrd. Nielsen, *Prozeß-Form*, 28-29.

⁶⁷ Bunge, *Einleitung*, 275; Bunge, *Repertorium*, LXVII-LXX.

⁶⁸ Bunge, *Repertorium*, LXX-LXXII; vrd. ka Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 34-44.

⁶⁹ Bunge, *Repertorium*, LXXXII; Bunge, *Einleitung*, 275.

Esines küll risti vastupidiseidki väiteid (Petersen, *Ueber die verbindende Promulgation*, 57-64).

Tõsi, esialgu jäi Liivimaa privilegeeritud staatus ka asehalduskorra kehtestamisel püsima. Vene uus haldussüsteem (nn. "korraldus", "*Verordnungen*", nagu sellele tavaliselt lihtsustatult viidati) puudutas iseenesest vaid institutsioone ja protsessikorraldust.⁷⁰ Sessuhtes leidis siin hiljem sagedast viitamist uue korra kehtestamisukaas, mille kohaselt uued Liivi- ja Eestimaa ametnikud pidid "täpselt järgima seadusi ja siinsetele provintsidele armukirjadega kinnitatu rikkumatust"⁷¹, kuid mitte originaalis, vaid tõlkevariandis, milles täpsustav "siinsete kubermangude" seisis ka "seaduste" ees⁷². Nii ei olnud keisrinna vist tegelikult mõelnud. Kui kindralkuberner nimelt saksa variandist lähtudes deklareeris, et "nendes valdkondades, kus kehtivad siinsed provintsiaalseadused, privileegid ja armukirjad, tuleb asjade lahendamisel rakendada peaausjalikult ikkagi neid kui fundamentaalseadusi"⁷³, sai ta teada, et taoline tõlgendus pole hea: "korraldust" tuleb täita rangelt ja klausliteta, ukaasist oma järeldusi tegemata⁷⁴.

Näib, et keisrinna oli kaval. Kõigepealt uuendati veidi vormi ja jäeti mulje, et sellega asi piirdubki, tegelikult ja palju sügavamalt pidi aga järk-järgult muutuma hoopis sisu. Alustati väliselt silmatorkavamast, asjaajamismehhanismidest ja ametlikest suhtlemisnormidest, justkui oleks vana erikorda vaid pealtpoolt kohendatud⁷⁵; privileegide ja õigus(t)e kätte jõudis järg alles hiljem.

Esiialgu lähtuti senistest seadustest tõepoolest kõiges, mida "korralduse" sätted ei tühistanud, kusjuures ka toimunud muutused ei olnud sugugi drastilised. Laiendati ju nn. Venemaaga ühtlustamise käigus siinseile provintsidele struktuurid, mis baseerusid ise suuresti siinsel eeskujul - institutsionaalseltki säilis vana seetõttu üsna tugevalt. Kõige enam muutus teatavasti kohtusüsteem, kuid kuna põhimõtteks oli olnud pigem senise eeskju täiendamine, mitte lõhkumine, ei kadunud tegelikult ükski varasem Liivimaa kohtuasutus, muutusid vaid nimetused ja lisandusid uued institutsioonid.⁷⁶ Väidetavalt kasvas tunduvalt

⁷⁰ Selle mahuka ning suuresti just Liivi- ja Eestimaa eeskujul, loomulikult valgustuslike lisanditega, koostatud valitsemiskorralduse kinnitas keisrinna 07.11.1775 (PSZ 14392), misjärel seda erinevates Venemaa provintsidest järk-järgult, kuni kord ka Baltikumini jõudis, sisse viima hakati.

⁷¹ 03.07.1783 (PSZ 15776).

⁷² ... *die erwehnten Gouvernements zugeeigneten Gesetze, wie auch die, von Unsem Vorfahren sowohl, als von Uns dem Adel und den Städten dieser Statthalterschaften verliehene, und bestätigte Gnaden-Briefe, nach ihrem genauesten Inhalte, unverletzt befolgt werden mögen.* (LP 20.07.1783, 2219).

Vrd. Nielsen, *Proceß-Form*, 6; Samson v. Himmelstiern, *Anwendung*, 44-49.

⁷³ LP 11.12.1783 (2250).

⁷⁴ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 221-222; PSZ 15979 (05.04.1784). [Vrd O.-H. Elias (1978), *Reval*, 70]

⁷⁵ Seda lubas keisrinna Liivimaa rüütelkonnale 1779 otsesõnu: "*Die Regeln, worauf sich die Einrichtung dieses Etats gründen muß sind 1) Die Conservirung der Rechte und Privilegien dieses Landes; 2) die Vereinigung nach aller Möglichkeit dieses Etats mit dem Sinn derer verordnungen wegen Verwaltung der übrigen Goevernements des russischen Reichs, und insonderheit, wo eine Verbesserung oder eine neue Hinzufügung nöthig ist ... die zwei ersten Regeln können um so füglicher mit einander vereinigt werden als die "Verordnungen" weder die alten insgesamt oder einzeln einer Provinz zugeeigneten Rechte und Privilegien umstoßen, sondern noch dagegen eine bessere Ordnung mit sich führen und in der Gehalt der Verwaltung eine noch größere und wesentlichere Kraft ihrer genauen Nachlebung beilegen ..."* (Bienemann, *Statthalterschaftszeit*, 58-59).

⁷⁶ Segadust võivad põhjustada nimemuutused: õuekohtu asendas ülemmaakohus, maakohtu kreisikohus (8), sillakohtu aga alammaakohus (8). Sillakohtuniku asemele asus kreisipealik, maakohtunik sai kreisikohtunikuks.

küll asutuste bürookraatlikkus, senisest enam järgiti ametimeeste ülaltpoolt määramise printsiipi, kuid teisalt on ka väidetud, et tsentraliseeritust tugevdati õigupoolest vaid provintsitasandil⁷⁷, "bürokratiseerimise" tegelik ulatus vajab aga õigupoolest veel uurimist.

Kui aga uued mehhanismid juba käima saadud, kehtestati kogu riigis uus aadlikorraldus (1785). Seegi oli sündinud osalt siinset eeskuju silmas pidades, kuid erinevalt senisest ei saanud olemasoleva pelgast täiendamisest ja parandamisest kindlasti enam rääkida. Rünnak "aadliriigi" privileegidele ei seisnenud mitte üksnes nende *sisulises* kaotamises kogu riigi aadli õigustega tasalülitamise läbi, vaid ka aadli omavalitsusõiguste piiramises, mille ilmekaimaks avalduseks sai väidetavalt tarbetuks muutunud maanõuniku institutsiooni kaotamine 1786. Seevastu õiguskorraldust iseenesest muutis riigiõiguse hiiliv pealetung - vanad tavad ja seadused pidid pikkamööda taganema uute "riigiseaduste" ees, "vana" autoriteet pidi nõrgenema võrdluses uue ja paremaga.

Liivimaa tegelikkust silmas pidav erapooletu ja sügavamal uurimisel põhinev hinnang asehaldusaegsetele reformidele historiograafias seni puudub - asehalduskorra kehtestamisel toimunud institutsionaalsete muutuste sügavust on seetõttu raske hinnata. Puudub nii ühene arusaamast teostatud reformide kui ka selle kohta, mis siis õieti kõige enam ja kuidas tegelikult, kui sügavalt, muutus.

Nagu öeldud, on võimalik, et vormilistest muutustest palju olulisemad pidid olema seesmised tendentsid ja suunamuutused, mille ühesem nähtavaletulek nõudnuks enam aega: vahest toimusidki olulisimad muutused ja jõuvahekordade nihked just *õhkkonna* ja mentaliteedi tasandil, mille uurimine seisab põhiliselt alles ees.

Igal juhul lõi asehalduskord pretsedendi. Üldiste vene seaduste kehtimine ja neist lähtumine - ka talurahvast silmas pidades - näis Liivimaal sestpeale varasemast palju loomulikumana, privileegid aga oluliselt haavatavamadena kui seni. Restitutsioon 1796 ei teinud enam midagi päris endiseks.

---

8 kreisikohut ja 4 kroonurahva alamkorrahohut (*Niedere Gerichtsbarkeit, niz'n'aja rasprava*) ning ülemmaakohus ja ülemkorrahohus (*Obere Gerichtsbarkeit, verhn'aja rasprava*) olid paralleelseteks alamateks ja ülemateks kohtuteks.

"Korrahohute" (nimetus on eksitav, sest sisuliselt oli tegemist nii tsiviil- kui kriminaal-, mitte aga politseikohtutega) kõrval olid uuteks instantsideks valgustuslik süümekohus ning protsessimiste lühendamiseks justiitskolleegiumi asemele loodud ja Riiga toodud kohtupalat, uus oli ka nii õue- resp. ülemmaakohu kui kohtupalati jagamine eraldi tsiviil- ja kriminaalasjadega tegelevateks osakondadeks.

⁷⁷ Altments, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*, 36; Zutis, *Ostzejskij vopros*, 407.

2. "POLITSEI" JA TALUPOJA STAATUS

2.1) "*Livländische Landesordnung(en)*"

Rootsi ajal rajatud Liivimaa maa- ehk halduskorraldus, mis saksa keeles kandis harilikult mitmuses nimetust *Landesordnung(en)*, säilis põhijoontes muutumatuna ka 18. sajandil. Antud kompleksi kuuluvate seadustega suhestusid mingil moel kõik järgnevad vastavaid küsimusi puudutavad määrused ja korraldused.

"Maakorra" tuumaks ja aluseks oli 1668. aastal välja kuulutatud ning 1671 ka kuninliku kinnituse saanud⁷⁸ nn. kindralkuberner Clas Totti (maa)politseikorraldus (*Policey-Ordnung*)⁷⁹: väiksem korralduste kogu, mille koostamise aluseks oli juba 1662 tehtud kubeneri ettepanek sõjajärgse korralageduse likvideerimiseks.⁸⁰ 1673 ilmus politseikorraldus juba mõnede õiguslaste seadustega täiendatult.⁸¹ Sarnasel kombel, lisades jätkuvalt uusi õigusakte, trükiti "maakorraldusi" veel mitmel korral kuni 1705 (kordustrükk 1707).⁸² Just viimasele, lisaks Totti seadustele veel 126 erinevat korraldust sisaldavale variandile, viidati 18. sajandil kohalikke seadusi kätkevate õigusallikate seas.⁸³ Tegemist oli praktikas laialt levinud raamatuga ning, mis siinkohal tähtis, 18. sajandi asjatundjad olid tuttavad ennekõike just seal leiduvate rootsiaja seadustega. (Isegi Buddenbrocki kogus 1821 on 1705/1707 Nölleri poolt välja antuile lisatud vaid 22 sama perioodi korraldust⁸⁴, muus osas on seadused üksnes kronoloogiliselt süstematiseeritud ning varustatud - mõnikord eksitavate - kommentaaridega⁸⁵). Keerulisemaks teeb kõite usaldamise asjaolu, et vaatamata oma autoriteedile oli see siiski vaid eraväljaanne, koosnedes vaatamata teatud süstematiseerimispüüdele küllaltki kaootiliselt kokku seatud õigusaktidest, mille kehtivus Liivimaal polnud sugugi ühene.⁸⁶ Ka ei sisaldanud see kõike õigus- ja haldusalast. Võib arvata, et kui kaasajal räägiti "maakorrast", peeti ühtaegu silmas nii abstraktset seaduste

⁷⁸ Ametliku kehtimahakkamise daatumiks peetakse siiski juba 19.07.1668, kui korraldus loeti ette Liivimaa kirikukantslitest (Eesti talurahva ajalugu, /A. Traat/, 467; Zeids, *Latvijas vēstures avoti*, 155). Karl XI regentvalitsuse kinnitus lisandus 22.09.1671. [[1705 peab olema trükiviga, sest sisaldab ka 1706 seadusi.](#)]

⁷⁹ LO, 4-35; Buddenbrock II, 560-595.

⁸⁰ Arbusow, *Landesordnung*, 5.

⁸¹ Totti politseikorraldusega kõige lähemalt ühte kuuluvaks on hiljem loetud sellega samaaegselt kinnitatud mõningaid justiits-alaseid sätteid (*einige zur beforderung der Justiz gereichende Punkta* - LO, 42-46; Buddenbrock II, 565-569), millega seoses sisaldas 1673. aasta väljaanne maakohtuseadusi aastatest 1630 (LO, 47-53; Buddenbrock II, 13-20) ja 1632 (LO, 54-69; Buddenbrock II, 95-108). Politsei- ja nn. justiitskorraldusele oli lisatud ka kreisifiskaalide instruksioon (LO, 86-98; Buddenbrock II, 811-814), väidetavalt samuti aastast 1671 (Buddenbrock II, 816 märkus 19) ning piiritülide lahendamise korraldus 1670 (LO, 36-41; Buddenbrock II, 523-526). Täpsemalt vt. Arbusow, *Landesordnung*, 10.

⁸² Eri väljaannetest lähemalt: Hetzel, *Zusätze*, 89-92.

⁸³ Ka nt. eelvaadeldud õuekohtu seletuses 1727. Käesolevaski tähistab "LO" just viimast, 1705 resp. 1707 Nölleri väljaannet (mõlema kõite paginatsioon on samane).

⁸⁴ Buddenbrock II, IX.

⁸⁵ Buddenbrocki kogu kohta: Hetzel, *Beiträge*; He[t]zel, *Zusätze*.

⁸⁶ Vrd. Bunge, *Einleitung*, 214-217; He[z]el, *Zusätze*, 91-92; Nielsen, *Proceß-Form*, 16.

kogumit kui ka nimetatud väljaannet viimase materiaalse dimensioonina, kuid päriselt need igakord omavahel ei kattunud.⁸⁷

Osa köite 779 leheküljel leiduvast pakub huvi ka talurahva seisukohalt. Järgnevalt olulisemast.

2.2) Clas Totti maapolitseikorraldus: sunnismaisus ja pärisorja definitsioon

Nölleri köidet alustav Totti korraldus (laiemas mõttes), kuhu oli koondatud erinevaid avaliku korra jaoks oluliseks peetud seadusi ja määrusi, reglementeeris kõigepealt ülemkirikueestseisjate ja varem maakohtule kuulunud politseiasjade tarvis uudseina loodud sillakohtute ametipädevused, seejärel kreisikomissaride tegevusalad. Edasi said paika tähtsamate maanteede nomenklatuur ning teede ja sildade korrashoid; "talupoegade immissioon" ja nende "väljaandmine"; jõgede tõkestamise keeld; reisijatele vajalike kõrtside olemasolu tagamine ja "talupojakõrtsinduse" keeld; talurahvapulmade piirangud; jahikorraldus; maalaatade keeld; teenijate kohustus kokkulepitud ajaks ametisse jääda; samuti välismaalt pärit hulgustest ja kerjustest, eriti mustlastest, lahtisaamise korraldus.⁸⁸

Kahest talupoja staatuse seisukohalt huvi pakkuvast peatükist esimene, talukoormiste immissioonist (*Von Zuschlagung der Bauern und deren Taxa*), reguleeris Baltikumis kujunenud omapärast arveldamisviisi - mingi talu koormiste pärusisandalt kolmandale isikule ülekandmist nt. laenu puhul tagatisena või trahvi katteks analoogselt kinnisvara pantimisele, määrates kindlaks taksid teo- ja naturaalkoormiste ümberarvestamiseks rahale.⁸⁹ Seda peatükki on peetud talupoja isikliku sõltlase-staatuse üheks avalduseks, kusjuures nähtusele ainsana sügavamalt tähelepanu pühendanud Margers Stepermanise arvates teeb vastavad tehingud oluliseks eriti asjaolu, et neis võivat näha talupoegade maast lahutamise esimesi märke, eeldust nende arvamiseks isanda vallasvara hulka.⁹⁰ Oletus, et areng võis kulgeda talu koormiste pantimiselt inimeste müümisele ja pantimisele, ei näi aga kuigi järjekindel. Nimetatud immissiooniga võis küll kaasneda teoliste ajutiselt teise valda tööle saatmise nõue, mil moel sai see lõdvendada aga talupoja (peremehe) sidet maaga, eeldades, et sulasrahvas talumaaga seotud ei olnud, või tingida või ilmestada isikliku sõltuvuse süvenemist, nagu mujal arvatud, jääb arusaamatuks.⁹¹

⁸⁷ Väljaandes sisaldavaid korraldusi, mille kehtivus 18. sajandi praktikas on kindel, vt. nt. Nielsen, *Prozeß-Form*, 16.

⁸⁸ Sisust ja koostamisest lähemalt eriti: Arbusow, *Landesordnung*.

⁸⁹ Lähemalt: Stepermanis, *Zemnieku piespriešana*; Stepermanis, *Vidzemes zemnieku ieķilāšana, piespriešana und cedēšana*; hilisema õiguspraktika kohta: Nielsen, *Handbuch* II, 75-86; Nielsen, *Prozeß-Form*, 269-282.

⁹⁰ Stepermanis, *Vidzemes zemnieku ieķilāšana, piespriešana und cedēšana*, 241, 246.

⁹¹ On muidugi mõeldav, et teatava analoogia alusel võidi võla kustutamiseks sulaseid või käsitöölisi ajutiselt kellelegi teisele pantida (teenistusse anda), kuid sel juhul poleks olnud tegemist seaduslikult reguleeritud "talupoja" immissiooniga.

Mõisahärruskorrast kui majandusvormist tulenevana vaadeldud peatükk staatuseküsimumstes sisulisemate järelduste tegemist minu arvates siiski ei võimalda. Hoopis olulisem on tervelt 16-punktiline talupoegade kuuluvuse küsimustes suuniseid andev "*Von Außantwortung der Bauren*".⁹²

Just tänu viimasele on Totti politseikorraldust sageli nimetatud esimeseks sunnismaisust või pärisorjust ametlikult fikseerivaks seaduseks Liivimaal. (Pärisorjust resp. sellenimelist suhetekompleksi ei pruukinud teatavasti *kehtestada*, vaid see võis nõ. iseenesestki kujuneda, jättes seadusele vaid fikseerimise⁹³). Kuna vastavat sõltuvust sanktsioneerivaid ning sellest tulenevaid juriidilisi küsimusi reguleerivaid õigusakte oli tekitatud varemgi, ei ole selline esmafikseeriija või -sanktsioneerija tiitel siiski päris põhjendatud. Rääkida võib vaid varasemaga võrreldes tunduvalt üksikasjalikumast ja võimalik et ka uuenduslikust menetluse ning pärisorjaks loetava isiku tunnuste paikapanekust. Sanktsioneerisid ju sunnismaisust, küll formaalselt erineva päritoluga õigusaktidena, juba nii vastavasisulised lepped (*Einigungen*) keskajal kui laialijooksnud talupoegade tagasinõudmist lubav säte Sigismund Augusti privileegis (p. 22), samuti mitmed rootsiaegsed seadusjõulised dokumendid.⁹⁴ Viimastest andis 1632. aasta maakohtuseadus (p. 23) pagenud talupoegadega seotud tüliasjad maakohtu kompetentsi⁹⁵, kuninglikus resolutsioonis Tartu õuekohtule 1648⁹⁶ aga soovitati (p. 4) talupoegade kuuluvuse küsimustes juhinduda "maal leiduvatest seadustest või õiguspärestest tavadest ja põhimäärustest".

Peatüki vahetuima-mõjulisimaks tulemuseks oli pagenute väljaandmise korra ning vastavate trahvide määratlemine. Seadus pani paika, millisel juhul on ühel või teisel mõisnikul õigus mingit talupoega oma pärustalupojaks pidada ning pagemise või muul moel mujalelamise korral tagasi nõuda. Eraldi reeglid kehtestati aegunumate asjade ning vallasvara kuuluvuse küsimuste lahendamiseks, puudutati ka vallas-, vaes- ja kasulastega toimimist.

Maa andmisel mõne (juba sõltuvuses oleva) talupoja kasutusse kohustati mõisnikku (§ 6) sellest tema eelmisele isandale nõ. loaküsimiseks 3 kuu jooksul teada andma ja viimast

---

Samuti on kaheldav, kas võimaluses kasutada "talupoegade tööjõudu" oma tehingutes kui teatavat ekvivalenti ikka avaldus "mõisniku peaaegu piiramatult omandiõigus talupoja isiku suhtes", nagu väidab 1955. aasta ENSV ajalugu (ENSV ajalugu /E. Öpik/, 333; sarnaselt: Kalninš, *Tiesību vēsture*, 186); liiati väljendab seegi kinnitus ülemäärana *isiklikku* käsitust *talupoja* koormistest. Vaevalt oli "sageli" tegemist ka talu kahekordse - nii mõisniku kui immissiooni saaja poolse - ekspuuteerimisega, nagu samas lisatakse: kohtulikult määratud protseduuri puhul võib oletada, vähemalt mingil määral, ka vastavat järelevalvet. Ei saa nõustuda ka väitega "Eesti ajaloo", et vaadeldav seadus normeeris ühtlasi talupoegkonna maksustamist (Eesti ajalugu /O. Liiv/, 200).

⁹² LO, 21-25, pt. 5; Buddenbrocki väljaandes pt. 4, lk. 580-585; käesoleva töö 1. lisa.

⁹³ Vrd. nt. Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 5-7, 13.

⁹⁴ Vt. Arbusow, *Landesordnung*, 20-40.

⁹⁵ LO, 61-62; Buddenbrock II, 102.

⁹⁶ Buddenbrock II, 227-231.

oma talupoega kas järgneva 3 kuu jooksul välja nõudma või temast hoopis loobuma, sest tähtaja ületamisel muutus asjaosaline talupoeg automaatselt uue isanda alamaks (*des andern Erb-Bauer*). Olemasolevate sõltuvussuhete aegumisajaks kinnitas korraldus (§ 4-5) 10 aastat⁹⁷ tingimusel, et asjaosaline on "oma eelmise isanda teadmisel" selle aja jooksul mõne teise pärisjärja maa-alal talu pidanud⁹⁸.

Pärustalupoja mõiste määratlus (*Erb-Bauer*)⁹⁹ esineb Totti seaduses niisiis vastavasse staatusesse (st. väljaandmisele) kuulujate ringi selgitamise, mitte aga sisuliselt, osapoolte õiguste või kohustuste mõttes. Seetõttu kõlab eksitavalt nt. otsustus, et vaadeldava seadusega pandi Liivimaal sõltuvus paika oma *rangeimas* vormis¹⁰⁰ - isiklikul sõltuvusel võis olla mitmeid karmuse, ranguse ja ränkuse astmeid olenevalt mõisniku võimupiiridest, mida antud seadus ei määratlenud. Küll aga oli viimane, haarates ka sulaseid ja vabadikke, äärmiselt *hõlmav*.

Pärustalupojaks oleku tingis selle kohaselt nii vastava staatuse pärimine isalt (*ius sanguinis*) kui ka nõ. sunnismaistava "pärismaa" kasutussevõtt (*ius soli*): eelkõige (§ 1) loeti pärustalupojaks pärustalupojast sündinut (*Erb-Bauer vom Erb-Bauren geboren*) või siis (§ 3) võõrsilt tulles "pärismaale" asunut (*welcher auff einem Erb-Lande aus der Fremde sich gesetzt*); pärustalupoeg oli aga seegi, kes sündinud mõne mõisniku maa-alal "võõra" talupoja (peremehe) pojana (*so von einem Fremden, welcher seinen Rauch unter einem Edelmann zuerst auffgehen lasset, gezeugt ist*).

Eristati teatavasti kaht taluperemeeste põhikategooriat, *Erbbauer* ja *fremder Bauer*. Edgars Dunsdorfs leiab 17. sajandi revisjoniprotokollide alusel, et esimene oli ennekõike talu (isalt) päranduseks saanud, erandkorral ka isatalust lahkunud ning uudismaale talu rajanud või ka mõisniku poolt teise tallu ümberasustatud peremees, võimalik et ka mingis talus sündinud sulane, kes sama talu "päriks" üle võttis. Mingit tähtaega, mille jooksul "võõras" kindlasti "päriks" muutus, enne Totti korraldust Dunsdorfsi teada aga ei tuntud.¹⁰¹ 18. sajandi adrarevisjonides oli "võõras" see talupoeg (pagenu), keda revidendid (veel) vastava mõisa pärisorjaks ei lugenud.

⁹⁷ 1509. aastast pärit leppe kohaselt oli selleks olnud 30 aastat (Sievers/Rahden, *Geschichtliche Uebersicht*, II 89).

⁹⁸ ... *in eines andern Erb-Herrn Gebiethen gewohnt, und allda seine Haabseligkeit erworben. So aber einer für Knecht an einem fremden Orte gedient hätte, solcher kann hierunter nicht verstanden werden, biß er Land annimmt.*

⁹⁹ Kasutatavaks mõisteks on mõne erandiga eelkõige pärussõltuvus: (*eines Herrn*) *Erb-Bauer sein, für Erbe gehalten werden, in eines Erb-Bauer Recht treten, sich erb machen, wohnhaft und Erbe bleiben* jms. (Vrd. Schwabe, *Grundriss*, 171-172. Švábe käsitab säärast mõistekasutust seadusekoostajate ettevaatlikkusena, väites, et "*homo proprius*" poleks talupoja nimetusena läbi läinud isegi mitte Karl XI eestkostevalitsuse juures: väidetavalt seepärast esinebki oletatavasti juhuslikult sisse lipsanud sõna "*Leibeigener*" seaduses vaid ühel korral - § 2).

¹⁰⁰ *Durch diesen gesetzgeberischen Akt wurde die Hörigkeit in Livland in ihren strengsten Form festgelegt. (...) Ich lasse die Frage offen, ob man für diesen Zustand den Fachausdruck "Schollenpflichtigkeit" oder "Leibeigenschaft" gebrauchen soll.* (Soom, *Herrenhof*, 6).

¹⁰¹ Dunsdorfs, *1600-1710*, 234-237.

Samas nägi korraldus aga ette ka ühe või teise sünnilt vaba isiku "päriks jäämist", ilma et tegemist oleks "pärismaale" asumise resp. vabatahtlikult talupidajaks hakkamisega, võimaldades teatud tingimustel muuta isiklikult sõltuvaks ka selle osa talurahvast (välismaalt sisserännanud, vabadikud, sulased), kellele sunnismaisus nõ. loomu poolest - seoses "pärismaal" talupidamisega - laieneda poleks saanud. Nii oleks sulane või vabadik, keda päritolu ühegi isandaga ei sidunud, pidanud olema põhimõtteliselt "vaba" ja seotud üksnes taluperemehega sõlmitud lepinguga kuni nõ. sunnismaistaval või pärisorjastaval maal peremeheks saamiseni. Nt. Stralsundi linnasündik David Mevius (1609 - 1670), kes loetleb oma vastavaid õigusarusaamu esinduslikult koondavas raamatus (1645)¹⁰² mitmesuguseid sõltlase kindlakstegemise tunnuseid, nimetab viimaste seas peamisena nii pärisorjastest vanematest sündimist kui teatud tingimustel või mingi aja vältel talu valdamist, eitab aga lihtsalt mõisniku maa-alal sündimise piisavust.¹⁰³ Totti korralduse kohaselt (§ 12) said aga sõltlased kõigist mingi mõisa piirkonnas sündinud lastest, kelle isa oli välismaalt Liivimaale tulnud sulane (*Knecht*), nii et tema (ja ühtlasi siis temaga abielus olev laste ema) välja nõudmisel jäänuks nad Liivimaale (võimalik, et kohalikku päritolu sulaste puhul oli nende vähemalt nominaalne kellegagi seotus juba eelduseks¹⁰⁴); samuti nähti (§ 14) ette välismaalt pärit "lahtise rahva"¹⁰⁵ sunnismaistumine juhul, kui nende elukoht mingis mõisas on juba niivõrd kindel, et neil seal lapsed sündinud. Vaes- ja vallaslapsed (§ 9 ja 15) loeti päriks vastavalt kasvamis- ja sünnikohas.

Ehkki eelkõige peeti seaduses silmas siiski taluperemehi ja väga võimalik, et ka mujal sulasena teeniva sõltlase tagasinõudmist seostati peamiselt sooviga seada teda mõne

---

Ühes 1632. aastast pärit Tartu maakohtu protokollis põhjendati vaidlusaluse talupoja sunnismaisust sellega, et ta "juba noorest põlvest peale on elanud Nottkeni kõrtsi maa peal, seal on tema lapsed sündinud, mõisa üleandmise ajal on ta leitud seal elamas ja pealegi on tema isa seal samuti elanud" (Perandi, *Märkmeid*, 203). 1765. aasta Liivimaa maapäev väitis oma vastulauses Browne'i propositsioonidele, et rootsi ajal muutus vaba(kslastud) ja talu rajanud peremees uues kohas "päriks" kolme aastaga (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 59), st. tavalise koormistevaba perioodi lõppedes. Vastav säte sisaldub küll nii Hilcheni ja Mengdeni kui Crusiuse kodifikatsioonides, kuid kas antud põhimõte rootsiaegsel Liivimaaal tõe poolest tavaõiguslikku kehtivust omas ja kui üldine viimane oli, pole üheselt selge. Švābe arvates piirduski selle eksistents vaid nimetatud õiguseprojektides sisaldumisega (Schwabe, *Grundriss*, 275 märkus 75).

¹⁰² Mevius, *Bedencken*. Sel kuni 1773 korduvalt trükitud juriidilisel käsiraamatul oli oma regioonis märkimisväärne mõju, kusjuures tagantjärele peetakse oluliseks eriti Meviuse tõestust, et saksa talupoja pärisorjusliku sõltuvuse käsitlemisel ei saa vahetult toetuda orjandust käsitlevaile sätetele rooma õiguses, et tegemist on sisuliselt erinevate sõltuvusvormidega (Kroeschell, *Rechtsgeschichte*, 11; Meviuse teosest lähemalt: Vipera, *Dzimbūšanas teorijas un prakses mācības grāmata*).

Vaadeldava peatüki koostamisel ei ole Meviuse raamatu otsene kasutamine väidetavalt siiski tõenäoline (Arbusow, *Landesordnung*, 14).

¹⁰³ Mevius, *Bedencken*, 22, 26-32, 39-47.

¹⁰⁴ Dunsdorfs järeldab välismaa päritolu rõhutamisest küll Liivimaa päritolu sulasrahva vabadust seaduse väljaandmise eel (Dunsdorfs, *1600-1710*, 237), kuid sama säte mainib ka kohalikke sulaseid (mõiste "*Knecht*" võis tähendada nii sulast kui pärisorja): *Würde ein Knecht, der aus Frembde, als Rußland, Littauen etc. gebürtig, sich in einem Gebieth befreyen, und Kinder daselbst zeugen, so sind seine erzeugete Kinder Erb-Bauren. Wäre aber solcher Knecht aus Liefßland gebürtig, und würde hinwiederumb von seinem Erb-Herrn abgefordert, folgen ihm seine Kinder billig*.

¹⁰⁵ *Weil es im Lande viel Einwohner und Müssiggänger giebet... Kohalike suhtes näib seadusesäte eeldavat isanda olemasolu: Wäre aber ein Liefßländischer Bauer ein Einwohner, solchem folgen seine Kinder mit allem, was er hat, wenn er abgefordert wird, und kann nicht für Erbe gehalten werden.*

talu peremeheks, sisaldab vaadeldav peatükk lisaks (vähemasti mingi osa) talupoegade - peremeeste ja nende pärijate - sunnismaisuse eeldamisele niisiis ka maata-rahva isikliku kuuluvuse põhimõtet.

On jäänud lahtiseks, kas tegemist oli üksnes olemasolnud tavaõiguslike suhete fikseerimise ja üksikküsimuste reguleerimisega erinevate kaasuste tarvis või varemkehtinule lisaks ka uute normide kehtestamisega. Edgars Dunsdorfs vaidlustab Leonid Arbusowi oletuse, et käsitletav peatükk fikseeris talurahvasse puutuvalt seni tavaõiguslikult kehtinud ega kehtestanud uusi norme. Kuna just talurahva kuuluvust defineerivas osas pole Arbusow leidnud allikalist kinnitust sarnaste normide varasemale kehtivusele, väidab Dunsdorfs, et uue seadusega jõustus rida uusi printsiipe.¹⁰⁶ Eelkõige peab ta silmas sunnismaistumist "pärismaal" elamise tõttu ning sulaste ja vallaslaste sõltuvaks kuulutamist, mis oli tema sõnul lausa revolutsiooniline uuendus - Dunsdorfsi arvates varem vaid sünniga päritavale sõltuvusele lisandus nüüd pärisorjastumine pelgalt "pärismaale" elama asudes. Seesugune dualism andis negatiivse värvingu ka autori meelest varem austavale *Erbbauer*'i mõistele: see ei tähistanud enam üksnes talu päranduseks saanud peremeest, "võõra" vastandit, vaid igauht, kes "juhtus vastava maa peal asuma". Kui varem võinuks arvata, et pärustalupoeg on ka vallatava maa omanik, siis nüüdsest muutus Dunsdorfsi sõnul usutavamaks, et tegemist on ainult valdajaga. Teatud tingimustel laienes osutatud nimetus ka sulastele ja vallaslastele, mis degradeeris nimetatud mõistet veelgi.¹⁰⁷

Kuigi Dunsdorfsi kujutus tol hetkel tegelikkuses kehtinud suhetest näib mõnes suhtes liialt optimistlikuna, ei ole uute põhimõtete seadusse lisamine tõepoolest välistatud. Küllaltki tõenäoliseks võib seda pidada eriti rakenduslikku laadi sätete puhul, nagu nimetatud kümneaastane tähtaeg ja kohene sõltlaseks saamine "pärismaale" asudes, aga võib-olla ka välismaalt tulijate sunnismaistamine. Ühemõtteliselt kindel on aga siiski vaid tõik, et see politseikorralduse kogumahust ligi viiendiku moodustav peatükk eeldab sunnismaisuse olemasolu Liivimaal - viimase konkreetsemad vormid vajavad ilmselt veel selgitamist. 18. sajandi seisukohalt pole seaduse "konservatiivsusel" või "revolutsioonilisusel" küll muidugi enam tähtsust.

Põhiosa antud peatükis sätestatust jäi jõusse pärisorjuse kaotamiseni Liivimaal.¹⁰⁸

Pärisorja kuuluvuse määratlemisel täiendas seda sisuliselt eelkõige Riia sillakohtuniku Põhjasõja-järgsest segadusest ajendatud küsimustele vastuseks saadetud kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon aastast 1713¹⁰⁹, mis ilmselt võrdväärseena Totti

¹⁰⁶ Arbusow, *Landesordnung*, 12-14; Dunsdorfs, *1600-1710*, 232-234.

¹⁰⁷ Dunsdorfs, *1600-1710*, 234-237.

¹⁰⁸ Vt. jätkuvat kehtivust kinnitavaid märkusi Buddenbrock II, 659-662 ja võrdlust 1804. a. seadusega 663 "c".

¹⁰⁹ 24.07.1713 (leidub: Vīgrabs I, 20-22). Samson v. Himmelstierni kinnitusel avaldati vastav korraldus sama kuupäeva kandva kubermangupatendina (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 43 märkus 58), kuid tõenäoliselt on tegu eksitusega, mujal viidatakse nimetatud korraldusele kui tavalisele resolutsioonile.

vastavate paragrahvide kõrval jäi kehtima samuti läbi sajandi.¹¹⁰ Selles täpsustati Totti korralduses sisalduvaid kuuluvuse määratlemise sätteid, selgitades nt., et vallaslapse legitimeerib ka vanemate abiellumine tema sünni järel (p. 7), ja et selleks, et saksa kasvatuse saanu oma sakslasest isa staatusesse järgneda võiks, pole abielusidemeid tarviski (p. 8)¹¹¹.

Kaudselt sisaldas see 13-punktiline resolutsioon muide ka mõisniku eestkostekohustuse printsiipi. Vastates nimelt küsimusele, mis lähtus põhimõttest, et oma alamaid teadlikult kerjama saatnud mõisnik, kui hädalised mujalt ülalpidamist leiavad, minetab oma isanda-õigused¹¹²; pani see küll kõigepealt paika, et 1695-1697 nälja pärast mujale lahkunuist tuleb endistele omanikele tagastada täiskasvanud, kes mujalt saadud leiva eest tööd on suutnud teha (p. 1); tunnustas osutatud printsiipi aga juhul, kui isand nad teadlikult, aidata suutmatusel ja tahtmatusel "on minna lubanud või koguni ära ajanud" (p. 1-2).¹¹³ Lastena lahkunud pidid uude paika jääma nii või naa (p. 1).¹¹⁴ Põhimõtet, et õigus mujale minna on ka niisama oma talust välja aetul¹¹⁵, seevastu eitati, kui väljatõstmise põhjuseks oli olnud suutmatus tasuda koormisi (p. 3)¹¹⁶. Sõjaga seoses pandi veel paika, et end sõjateenistusest vabaks ostnud on ühtlasi vabad ka endisest pärussõltuvusest, kuid iseenesest vahepealne soldatiseisus kedagi ei vabasta (p. 11-12).

Võib arvata, et tänu Totti korraldusele, mis erinevalt Eestimaa seadustest luges nii või teisiti pärisoriseks põhimõtteliselt iga Liivimaa taluvaldaja (vanast ajast jäänud erandid

¹¹⁰ Budberg-Schraderi maaõiguse projekt, IV, pt. 26 (lähemalt allpool); *Manuale judiciarum* 1776, 27-29, 38-39, 43-44, 207-208; Nielsen, *Handbuch*, I 85; Buddenbrock II, 663.

¹¹¹ *Ob favorem libertatis et educationis kan ein solches von einem Teütschen mit einem unteütschen Weibesbilde in Unzucht gezeügtes Kind nicht unter dem § von denen Hurenkindern gezogen werden, sondern es geniesset dasselbe das Recht seines teütschen Vaters, wenn es teütsch erzogen ist ...* Hupeli väitel kinnitas selle sätte ka tsaari ukaas 1716 (*wenn ein freyer Mann dasselbe auf seinen Namen als Vater hat taufen lassen* - Hupel, *Versuch*, 229).

¹¹² Vrd. Mevius, *Bedencken*, 78-82, 93-99.

¹¹³ Nielsen ja Buddenbrock näevad siin abstraktset põhimõtet: *Wer wissentlich wegen Brodmangel abgelassen oder verstoßen worden, bleibt dem erb, der ihm in der Noth geholfen und sich seinen angenommen* (Nielsen, *Handbuch*, I 85); *Wer wissentlich seinen Bauer wegen Brodmangel betteln läßt, verliert sein Erbherrnrecht an denselben, falls ein Anderer diesem derelinqurten Bauer in der Nor geholfen, und soll dagegen dieser Helfende dadurch ein Erbrecht an den Bauer gewinnen*" (Buddenbrock II, 663). Seevastu 1770-te käsiraamatuis on vastavad sätted esitatud konkreetset vastavat näljaaega silmas pidavana (*Manuale judiciarum* 1776, 43-44).

Tõenäoliselt oli vastav põhimõte oli 18. sajandi Liivimaa täiesti elus ning kuuluvusvaidlusi lahendavad kohtud võinuks seda ehk ka arvestada, kui keegi vaid nälga ja eriti äraajamist tagantjärele tõestada oleks suutnud. Iseasi, kas selleks just nimetatud resolutsiooni vaja oleks olnud, küllap piisanuks vastavast arusaamastki, millele Nielsen ja Buddenbrock ilmselt hiljem resolutsioonist lihtsalt *positiivse* aluse leidsid.

¹¹⁴ Sarnasel kõlasid ka resideerivate maanõunike vastus Pärnu sillakohtuniku samalaadsele küsimusele 1712 ja kubermanguvalitsuse resolutsioon Võnnu sillakohtule juunis 1713. Viimane ütles samuti, et lapsena lahkunud jäägu, kus on, täiskasvanud tuleb aga tagasi anda, va. juhul, kui mõisnik nad "päriselt ära lubanud või minema ajanud" (Võgrabs I, 11-13, 15-17).

¹¹⁵ Mevius, *Bedencken*, 78-82.

¹¹⁶ *Können diejenige darunter nicht verstanden, noch mit dahin gezogen werden, welche nach denen Hungersjahren, da ihnen ihre Herrschafften das ihre wegen nicht prästirter Arbeit und Gerechtigkeit genommen haben, aus ihren Erbstellen in andere Gebiether gegangen seyn, maassen dieselbe entweder unter ihrer eigenen Herrschafft und wo sie gebürtig seyn, oder anderwärts vor Knechte oder Einwohner und Hülfskerle hätten dienen und bleiben können, daher an solchen der Erbherr sein Recht nicht verliehret, sondern es müssen dieselbe ad requisitionem extradiret werden.*

välja arvatud), ei tekkinud siin sõja järel vähemalt kuuluvuse defineerimise küsimustes suuremat segadust. Mujalt pärit vallaline sulasrahvas oli vaba kuni maa või laste saamiseni¹¹⁷, peremees aga automaatselt (resp. pärast vaba-aastaid) sõltlane - vähemalt senikaua, kui kusagilt vastavate isikute omamisele pretendeerivat endist isandat välja ei ilmunud.

Eestimaal oli säärane esmakordne pärisorjastumine seevastu seaduslikult reguleerimata. Crusiuse kodifikatsiooni vastav peatükk korraldas nimelt vaid juba sõltuvuses viibijate väljaandmist, aegumist jms., ei määratlenud aga Liivimaa 1668. aasta kombel isikuid, keda ülepea pärisoristeks lugeda.¹¹⁸ Kui adramaarevisjonide läbiviimisel tekkis riigil probleeme justkui vabas staatuses olijatega mõisniku maal, keda kahtlustati sellegi poolest koormiste kandmises, kuid keda nende väidetava "vabaduse" tõttu ei saanud arvestada mõisa riigimaksude määramisel, ei osanud kammerkontor aastal 1750 ette võtta muud, kui nõuda Totti korralduse vastavate sätete (§ 2-3) rakendamist ka Eestimaa taluvaldajaile.¹¹⁹

Seoses revisjonidega oli riigi jaoks nimelt tähtis, et võimalikult enam talupoegi kuuluks ametlikult mingi mõisa alla pärustalupoja ja mitte "vaba või võõra" staatuses. Eestimaal oli seejuures oluline ka sulaste arv (mitte aga nende kuuluvus - tähtis oli nende asumine pärisorise peremehe katuse all), Liivimaal üksnes koormisi kandvate talude hulk ja suurus (inimeste arv seega kaudsemalt). Siiski näis võimudele vajalik ka Liivimaal võimalikult kõiki üles leida ja paika panna - vähemalt selles osas ühtisid riigi ja rüütelkonna revisjoniga seonduvad huvid ilmselt täiel määral. Nt. 1744. aasta revisjoni ajal korraldati Riias seal varjuvate talupoegade leidmiseks suisa haarang.¹²⁰ Võib arvata, et vastava riigipoolse huvita oleks sunnismaisuse (loomuldasa pidev ja lõputu) kindlustamine kulgenud visamalt ja küllap ka teisiti.

Adrarevisjonide käigus toimus muuhulgas ka vahepeal pagenute väljaselgitamine ja paikapanemine. Revisjonide järel anti avastatud pagenute omanikele nende alamate

¹¹⁷ Vrd. Vīgrabs I, 16, 26-28.

Vastavalt Totti korraldusele, kus nõuti päritolukoha järeleuurimist igalt maad saavalt talupojalt - sulaste töölevõtmist seega pagenu varjamiseks ei loetud, soovisid Liivimaa maanõunikud ka 1714 - 1716 seoses kavandatava pagemisvastase patendi koostamisega tungivalt, et isandale teatamise nõuet ei laiendataks vallaliste sulaste ja tüdrukute vastuvõtmisele: "maakorra" järgi sulaseseisuses olijaid pagejaiks lugeda ei saa (Vīgrabs I, 26-28, 41). Vastavas patendis nõuti siiski veendumist, et isik, "kes end sulasena ajutiselt teenivat väidab" (ja kellele, nagu öeldi, antud korraldus ei laiene), on oma vallast lahkunud loaga (LP 25.04.1716, 86-B; 12.08.1730, 403).

¹¹⁸ IV rmt., pt. 18 (Ewers, *Landrechte*, 380-385).

¹¹⁹ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünamikast*, 48-52.

Eestimaa "võõraste" maksuvabaduse avastamisele järgnenud pärisorjastamisaktsioon 1751-1753, on küllaltki tuntud, ehkki selle kirjanduses ette tulev esitus võib tekitada segadust: tuleb rõhutada, et see ei haaranud ei Liivimaa ega Eestimaa sulasrahvast. Aktsiooni käigus nõuti kõigilt oma katuse all elanuilt dokumentaalset kinnitust nende "vaba" staatuse kohta, lugedes nad vastasel korral kas vastava mõisa pärisorjaks või juhl, kui nende kuuluvus mingi mõisa alla polnud ühene, saates nad asustama tühje riigimõisamaid - maksualustena. Haaratud inimeste hulk oli 777, kuid valdavalt selgus, et tegemist oli kõrtsmike, möldrite jms., kes maad ei kasutanud ja jäid riigimaksudest ikkagi vabastatuks - "võõraid" peremehi või vabadikke, kes oma vabadust tõestada ei suutnud, oli suhteliselt vähe (samam).

¹²⁰ Zutis, *Ostzejskij vopros*, 247-251.

asukohast teada ning kui nad nende tagasitoomise eest õigeaegselt hoolt ei kandnud, muutusid viimased (kui nad kroonule ei kuulunud) uues kohas automaatselt päriks. Pärisorja tingimatu tagastamise nõuet relativeeris seejuures mõneti asjaolu, et kohesele tagastamisele kuulusid korralduste kohaselt need, kes olid pagenu peale viimast revisjoni, varasemate puhul (juhul, kui selgus nende pagejaks olek) võis uus isand jääda ootama endise väljanõudmiskaebust: viimane revisjon on asjad selgeks teinud.¹²¹ Revisjonis kirjapandud olid järgmise revisjoni silmis juba vastava mõisa tava-alamaiks, ehkki nende juriidilist kuuluvust see ei muutnud.¹²²

18. sajandist väärub märkimist ka pagemisvastase võitluse ja vastavate meetmete tihendamise ja tõhustamise aja jooksul. Talupoja juriidilist staatust see põhimõtteliselt ei puudutanud, tegelikku elukorraldust aga ilmselt seda enam.¹²³ Eriti rangeks muutusid vastavad seadused asehaldusajal, kui seoses pearahasüsteemiga süvenes riigi huvi kõigi maksukohuslaste paigalhoidmiseks.

Totti seadusele ilmselt äärmuslikeima hinnangu andnud Jüri Uluots leiab korraldust koos Mengdeni projektiga käsitledes, et *mõlema* eesmärgiks (mida ei saavutatud teatud varasemast ajast olemasolevate õiguste tõttu) oli seada talupoegi orja seisundisse rooma

¹²¹ LP 25.04.1716 (86-B); 12.08.1730 (403); 29.08.1737 (610); 22.11.1743 (789); 31.01.1750 (970); 03.05.1750 (981); 25.01.1757 (1217).

¹²² Eestimaal otsustati 1733, et kui mõisnik revisjoniga tema juurde kirjapandud talupoja, kelle suhtes säilis endise omaniku väljanõudmisõigus, välja andma pidi, jäi see kuni järgmise revisjonini kirja ja maksualuseks siiski tema valla alla (Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünamikast*, 35-36, 45). Liivimaal leiti hiljemalt 1765, et revisjonis kirjapanek ei tähendanud veel pagenu kuuluvuse muutmist (LP 21.12.1765, 1652; Browne'i seletus Tartu maakohule, 03.04.1766 - EAA 914,1,59-a: 87-88).

¹²³ Vt. Laur, *Eesti ala valitsemine*, 161-163.

Järgneval aastakümnel toimunud pagemisvastase võitluse intensiivistumise algust markeerib 1759. aasta maapäeval väljatöötatud mõningaid varasemaid aspekte muutev korraldus (LP 27.04.1760, 1379). Meetmeid aga mitte ainult ei karmistatud, vaid kohandati ka oludele, mistõttu mitme järgneva sellealase patendi võrdlusest avandeb huvitav pilt *elust enesest* ja tema korrektiividest *normiloomele*.

Kui nt. sajandi esimesel poolel eeldati nagu rootsi ajalgi, et iga isand peab oma pagenu avastamise korral ise välja nõudma (ära tooma), vastasel korral muutub viimane mõne aja pärast (vastavalt Totti korraldusele 3 kuu jooksul, 1716 vaid ühe, 1730 taas 3 kuu; 1760 aga alles poole aasta jooksul pärast oma alama asukoha teadasaamist - LP 25.04.1716, 86-B; 12.08.1730, 403; LP 27.04.1760, 1379) uues kohas automaatselt päriks (kuna revisjonide järel taheti omandisuhteid eriti ruttu klaariks saada, panti nende puhul paika eraldi kindlad tähtajad, mille järel revisjonil avastatuid enam tagasi nõuda ei saanud - LP 18.08.1715, 74 - *Manuale judiciarum* 1776, 34; LP 01.10.1759, 1361); siis 1765. kehtestati hoopis efektiivsem ja ratsionaalsem korraldus, kus avastatud pagenu tuli päritolumõisa selgudes ettenähtud korras (tapiga mõisast mõisa) kohe kodu poole teele saata (LP 03.06.1765, 1627; 21.12.1765, 1652).

1765. aasta uus korraldus püüdis muuhulgas sätestada ka juba sõna otseses mõttes pagenu püüdmist: kahtlaselt pageja moodi välja nägevat isikut kohanu pidi selle kas ise kohe kinni võtma ja lähedalleiduvaid talupoegi appi kutsudes lähimasse mõisa toimetama või ka lihtsalt viimasesse nähtu kohta teate viima, et mõis ise tema püüdmisega tegelda teaks (LP 03.06.1765, 1627); talurahva tarvis nähti aga kirikuesine vitsakari ette juba selle eest, kui keegi kohates pagejat "kas siis maanteel, metsas või mujal, kus pagejad viibida tavatsevad", ei teatanud sellest lähimasse mõisa ega tallu (LP 05.06.1766, 1673). Näib, et ka mistahes mujaleasumiseks tingimata isanda loa ehk talurahvasoost töötisjailt passi nõudmise nõue karmistus aja jooksul üha.

Talurahva pagemise vastased seadused seostuvad vene talupoegade ja deserteerunud soldatite kohta käivate korralduste kõrval tihedalt ka sunnismaisust palju laiemas tähenduses taotlevate seadustega kerjuste ja muude "lindpriide" rändajate vastu, mis ajaomase "sotsiaaldistsiplineerimise" kontekstis vääriskid omaette vaatlust.

õiguse mõistes.¹²⁴ Vaatamata tõigale, et Mengdeni tekstis nagu Hilcheni ja Crusiuse omadeski on talupoja staatuse defineerimisel rooma õigust sel moel tõepoolest kasutatud¹²⁵, ei saa seda Totti korralduse kohta väita juba vastava definitsiooni puudumise tõttu. Midagi selgelt roomaõiguslikku Totti seadus ei sisaldagi. On küll teada, et just vaadeldud talupoegade väljaandmise peatükk vastas 1671 avaldatuist kõige enam Liivimaa aadli huvidele (nimelt neile punktidele pöörati rüütelkonnas politseikorralduse koostamise juures suhteliselt kõige suuremat tähelepanu¹²⁶), ka oli (Karl XI regentvalitsuse ajal) tegemist mõeldavalt soodsaima ajaga mõisnike taotluste realiseerimiseks, kuid sõltuvuse laadi määratleva definitsiooni seaduseteksti panek polnud korralduse praktilist otstarvet silmas pidades ilmselt ei vajalik ega sobiv. Nagu arvab Arveds Švābe, on antud punkti koostamisel välditud isegi pärisorja mõistet (*Leibeigener*).¹²⁷

Seaduslikult jäi pärisorja staatus Liivimaal enne 1765 ülepea defineerimata. Kuna õiguste ja staatuste määratlemine oli pigem *õiguste* kui *halduse* asi, avanes Mengdeni ebaõnnestumise järel uus vastav võimalus alles järgmisel kodifitseerimiskatsel, see aga nurjus sarnaselt eelmistele. Ometi teeb Budberg-Schraderi maaõiguse (*Neues Liefländisches Ritter- und Landrecht*) projekti (1730 - 1740)¹²⁸ 18. sajandi talurahvasse puutuva õiguskorralduse mõistmise seisukohalt oluliseks asjaolu, et analoogselt kohtupraktikale, ainult tunduvalt esinduslikumal tasemel, väljendab see seadusekogu Liivimaa rüütelkonna juristide õiguslikke arusaamu, nende veendumusi kehtivate või ka kehtida *võivate* seadusesätete kogumi kohta oma korporatsioonile sobivas interpretatsioonis. Kuigi historiograafias on antud teksti vaadeldud ka rüütelkonna õiguslaste taotluste adekvaatse kajastajana, ei tohiks, arvestades koostajate seotust olemasolevate seadustega ning mitmekordset kontrolli, mis projekti ees ootas ja talle vahest saatuslikuks saigi, nende tegevusvabadust samas ka üle hinnata.¹²⁹ Ehkki projekti antud seoses esmakordselt esile tõstes oli Hermann v. Bruiningki eesmärgiks seada see vastukaaluks nn. Roseni deklaratsioonile¹³⁰, tuleks rüütelkonna subjektiivsete püüdluste ja vaadete tundmaõppimisel

¹²⁴ Uluots, *Grundzüge*, 95.

¹²⁵ Selle kohta: Vipers, *Romiešu tiesības zemnieku brīvības zaudēšanas vēsturē*; Wipper, *Hilchen*, 234-240; vrd. Schwabe, *Grundriss*, 145-149.

¹²⁶ Vipers, *Dzimtībūšanas laikmeta dokumenti*, 119-121; Arbusow, *Landesordnung*, 6-8.

¹²⁷ Schwabe, *Grundriss*, 170-172.

¹²⁸ Talurahvasse puutuvas osas leidub: (allikaviidetega varustatud mustandivariandis): Arbusow, *Bauernrecht*, 387-401) ja (projekti läbivaatamiseks moodustatud senati komisjoni poolt nõutud parandusi sisaldavas variandis) Vīgrabs II, 105-120.

¹²⁹ Vrd. Schwabe, *Grundriss*, 265; Perandi, *Arbusow*, 138.

Projekti saatuse kohta vt. eriti: Schwartz, *Versuch*, 234-250; Stael v. Holstein, *Kodifizierung*, 196-208, 249-273.

¹³⁰ Leidub: Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 44-47; Vīgrabs II, 157-162; Vīgrabs, *Rosensche Deklaration*, 44*-47*. Bruiningk, *Apologetische Bemerkungen*, 260-261; Bruiningk, *Apologie*, 489-492.

Kui baltisaksa autorid on Bruiningkiga selles osas valdavalt põhimõtteliselt nõustunud, siis läti ja eesti ajaloolased on enamasti näinud pigem kahe kirjatöö ühisjooni, neis ilmnevate taotluste ühtimist.

seetõttu eelistada siiski just sedasama resideeriva maanõuniku seletuskirja.¹³¹ Õuekohtu assessorite kompileeritud projekt asub pigem kusagil nimetatud deklaratsiooni (õigupoolest memoriaali) ja õuekohtu aruannete (1727 vms.) vahepeal: seda ka põhjusel, et korraga tuli silmas pidada nii õuekohtu kui rüütelkonna vahel ka vastandlikke huve.¹³² Tõlgendamisruumi oli siin kehtivaid norme suvaliselt interpreteerivast Roseni memoriaalist tunduvalt vähem, kuigi millegi ärajätmist, muutmist või lisamist võis alati proovida. Küllaltki vabalt talitati allikate valikul seni veel seaduslikult määratlemata punktide jaoks - tavaõigusega olid kompilaatorid vähem seotud kui kohtupraktika.¹³³

Arveds Švābe kinnitusel sisaldab projekt talurahvasse puutuvas punktides vaid neid rootsiaegseid seadusi ja korraldusi, mis ilmunud kas enne või pärast Karl XI tegelikku valitsusaega.¹³⁴ Kuigi see tõdemus on omal kohal vaidluses väitega, nagu võiks ainuüksi rootsiaegsete normide kasutamine anda alust positiivsele hinnangule projekti suhtes¹³⁵, tuleb märkida, et nn. kaitseaduste (instruktsiooni ja reglemendi) kätkemist ei saagi maaõiguselt ju juba loomu poolest oodata. Küll aga on projektist ootuspäraselt välja jäänud kehtivad ees- ja ülesostukeelud, samuti "maakorras" sisalduvad tõepoolest talurahva kaitseks mõeldud mõisavallast välja abielluvatelt "talutütardelt" (*Bauren-Töchter*) maksu nõudmise ja nn. "linasõitmise" keelud, mille avaldamise daatumid jäävad Karl XI ajast küll tegelikult välja.¹³⁶

Projekti viiest raamatust puudutab kohtu- ja protsessikorraldust (I rmt.) ning kriminaalõigust (V rmt.) sätestavate osade kõrval talurahvast kõige otsesemalt asja- ja võlaõigusele pühendatud raamatusse kuuluv peatükk "*Von Bauren und deren Ausantwortung*" (IV rmt., pt. 26 § 1-22).¹³⁷ Täielikult sisse võetud Totti korralduse vastavale osale¹³⁸ lisaks on siin kasutatud veel eelvaadeldud 1713. aasta kubermanguvalitsuse resolutsiooni ning hiljutist 1730. aasta patenti pagemise tõkestamiseks¹³⁹, samuti on paiguti toetunud Eestimaa rüütliõiguse normidele.¹⁴⁰

¹³¹ Perandi, *Arbusow*, 138.

¹³² Eriti õuekohtu liikmekandidaatide esitamiseõiguse osas (LVVA 4038,2,535: 196-203).

¹³³ Nii sai õuekohus oma kinnitamata jäänud projekti edaspidi kasutada vaid osaliselt (Arbusow, *Bauernrecht*, 379).

¹³⁴ Schwabe, *Grundriss*, 266.

¹³⁵ Arbusovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*, 158.

¹³⁶ Kaht viimast keeldu kätkes kubermangupatent 06.10.1797 (*Wegen der Bauren Gerechtigkeit und Pflicht, wie auch Bauren-Töchter Beheyrahten und Flächsen-fahren* - LO, 685-687; Buddenbrock II, 1484-1486).

Sama patendi esimene pool, kus varasematele üldistele seadustele toetudes korrati viljalaenu puhul võetava lubatud protsendi ülemmäära, on koodeksikavas see-eest olemas.

Väidetavalt talupoegi ruineeriv "linasõit" kujutas endast mõisa- ja vist ka linnarahva sügisesi ringsõite talusaaduste (peam. vilja ja lina) vahetamiseks viina, tubaka jm. väiksemate linnakaupade vastu.

¹³⁷ Arbusow, *Bauernrecht*, 390-397; Vīgrabs II, 110-116.

¹³⁸ Antud peatüki toetumise vastavale Totti korraldusele tõi käesolevas kontekstis esmakordselt ilmsiks alles L. Arbusow 1926 (Arbusovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*, 158).

¹³⁹ LP 403, 12.08.1730. Antud patent kordab, mõni detail välja arvatud, juba 1716 väljastatud analoogset korraldust (LP 86-B, 25.04.1716).

¹⁴⁰ Kasutatud allikate, peatüki koostamisel tehtud paranduste jms. kohta täpsemalt: Arbusow, *Bauernrecht*, 390-397.

1713. aasta resolutsioonist on Totti seaduse vallaslaste kuuluvuse paragrahvi lisatud säte saksa kasvatuse saanud vaba isa lapsest (esialgne "*deutschen Vater*" on juba maaõiguse projekti mustandis asendatud terminiga "*freyen*", "saksa kasvatus" aga samaks jäetud), pidades vajalikuks seda omakorda tasakaalustada eraldi rõhutusega (§ 2), et "ühtki pärisorja, kes pärisorjast sündinud", ei vabasta pelk käsitööoskus, saksa kasvatus ega isa köstriamet.¹⁴¹ 1730. aasta pagemisvastasest patendist on Totti sätetele lisatud aga hulk väljaandmisega seotud praktilisi küsimusi reguleerivaid punkte (kusjuures karistused pagenute varjamise eest on patendi omadest karmimad).

Crusiuselt on laenatud valdavalt olemasolevate normide täiendusi, kuid talupoegade väljaandmist käsitlevat osa sisse juhatavas paragrahvis (IV, 26 § 1), kus põhjendatakse talupoja staatust ja kohustusi, on vastav laen omandanud printsiipiaalse rolli. Totti korraldusest nii hoolega otsitud pärisorja definitsioon, mis siingi pole muidugi kaugeltki üheseltvõetav, jaguneb sisult ja päritolult kaheks. Määratluse esimene pool põhjendab ja seletab pärustalupoja "igipõlistel korraldustel ja tavadel" baseeruvat seisundit, kinnisvaralist olemust ning koormistekandmise kohustust¹⁴² (ei piirduta muide viitega üksnes üldisele õigusele, vaid lisatakse justkui õigustuseks¹⁴³ või täpsustuseks "*De simili statu rusticorum in Vestphalia, Lusatia, Pomerania etc.*"). Mõisniku võimu ja väljanõudmisõigust käsitlev lõpuosa¹⁴⁴ aga tsiteerib Crusiust¹⁴⁵ ning seekaudu ühtlasi juba Mengdenil ja Hilchenil esinevat definitsiooni¹⁴⁶. Viimastega võrreldes puudub siin nagu Crusiuselgi vaid "mille tahes" loata võõrandamise keeld ilmselt üles- ja eesostu keelavate seaduste tõttu (lähemalt allpool). Pärisorja kirjeldatakse mõisniku omandi ja kinnisvara osana, sunnismaisena vastavalt *ius soli*'le ja taluvaldusele (*zu denen Gütern, worunter selbige auf Lande sitzet*), aga samas ka isiklikult kuuluvana (...*und eigen; ...item proprii*).

¹⁴¹ Viimane uudsena välja mõeldud täiendus lisati projekti vaadeldavasse peatükki samal rüütelkonnasisese revisjonikomisjoni istungil, kus otsustati täiendada Totti korraldust ka nimetatud sättega 1713. aasta resolutsioonist (sammas, 390-391, 393).

¹⁴² *Demnach dieses Landes Baurtschafft nach uhralten Verfügungen und Gebrauche denen Gütern, worunter selbige auf Lande sitzet, dergestalt erb und eigen zugehöret (adscripti seu glebae addicti, item proprii) daß sie für ein Theil des Unbeweglichen zu achten, und dem Hofe benötigte Arbeitsdienste zum Ackerbaue nebst der Zinse oder so genandten Gerechtigkeit zu leisten schuldig und gehalten ist ...*

¹⁴³ Vipers, *Dzimbūšanas tiesību kodifikatori*, 171.

¹⁴⁴ ... *Als stehet auch dieselbe samt Haabe und Gute unter ihrer Herrschaft Gewalt, welche in dem Falle, da ein solcher Erbbauer oder dessen Kinder und Nachkommen ohne ihres Herren Willen und Vollwort sich anders wohin begeben oder heimlich entlaufen würden, selbige mit völligem Erbrechte zurückzufordern und zu vindiciren allerdings befuget ist.* (cit. Arbusow, *Bauernrecht*, 390).

Kuna "Roseni deklaratsioon" on mõisteid "Gewalt" ja "dominium" kasutatud paralleelselt ühes ja samas tähenduses, on põhjust sedasi aru saada ka siinsest "võimuse"-mõistest (Vīgrabs, *Zemnieku tiesiskais stāvoklis ... kodekā*, 260-261, 261 märkus 23).

¹⁴⁵ IV rmt., pt. 18 § 1: *Die Erbbauern und die von ihnen geböhren werden, imgleichen ihre Haab und Güter, seyn in ihrer Herrschaft Gewalt, und können ohne derselben Willen und Vollwordt sich woanders Hin nicht begeben.* (cit. Ewers, *Landrechte*, 380).

¹⁴⁶ Mengden I, 5 § 1; Hilchen II, 11 § 1: *Die Erbpauern, und welche von Ihnen geböhren werden, Imgleichen auch ihre Hab und Güther sind in ihrer Herrschaft Gewalt und können ohne derselben Willen und Wollwordt nichts vereusern oder sich anders wohin begeben.* (cit. Bunge, *Archiv V*, 287).

Talupoeg defineerub Budberg-Schraderi projektis kinnisvaraks ka koodeksi vastava osa alguses, kinnisomandit käsitleva peatüki sissejuhatuses (IV, 1 § 2), kusjuures "talupojad koos nende peredega" on preisi maaõigusest (1721) pärinevasse kinnisvaralise iseloomuga objektide loetellu lisatud liivimaiste kompilaatorite poolt.¹⁴⁷ Kuna aga teisel (vallasvara vägivaldset valdussevõtmist keelavas sättes - V, 20 § 8) on talupoegi seevastu vallasvaraks nimetatud, kõneleb L. Arbusow seadusekoostajate "veel kõikuvast" ja praktikaga lõpuni kooskõlastamata "pärisorjuse teooriast", mille kohaselt liikuva objektina kuulus põhimõtteliselt kinnisvaraks loetav talupoeg kohalikus tavaõiguses vallasvara hulka.¹⁴⁸ Järjekindla "teooria" esitamine ei pruukinud siiski kompilaatorite eesmärgiks ollagi - võib arvata, et reaalselt kompileeriti kokku lihtsalt käepärastest allikaist leitud sobivad lõigud või sõnastati vajalikud sätted ise, ilma et teoreetilist järjekindlust väga taga oleks aetud - seda enam, et reaalse pärisorjuse ja juriidilise teooria järjekindel ühtimine ju nii lihtsalt saavutatav ei olnudki. Kuigi nõ. etteantud põhimõtete puudumine sedavõrd tähtsas küsimuses nagu talupoja staatus ei ole tõenäoline - ka kahe definitsiooni-paragrahvi sõnastus näib selleks liialt läbimõelduna ning nagu Arbusowi uurimusest ilmneb, tegeldi rüütelkonnasiseses revisjonikomisjonis teatud talupoegi puudutavate sätetega tõepoolest küllaltki põhjalikult -, ei tohiks samuti unustada, et projekt sisaldas palju enam kui paarkümmend "talupojaparagrahvi" ning kaks põhikoostajat nägid selle valmisjõudmisega muudiski osades piisavalt vaeva.¹⁴⁹

Võimalik, et antud kirjatöö vaatlemine põhiliselt talupoja seisundi perspektiivist - avaldatudki on projektist ju üksnes talurahvasse puutuvad osad - ning teatud perioodi historiograafias nii oluline kemplemine "Roseni" ja "Budberg-Schraderi" ümber on tingitud terviku ülemäärase redutseerumise üksnes mõningaile selle osadele ning kaasaegsest kontekstist vaid teatud huvipakkuvate aspektide esiletõusmise. Vahest on muu põnev ja oluline sellevõrra varjugi jäänud.

Näiteks Riia linnale ja kubermanguvõimudele pakkus muu vaieldava kõrval erilist huvi hoopis projekti rootsi ajal sätestatust erinev ja kubermanguvõime kõrvale jättev kohtukorraldus¹⁵⁰, kusjuures mõnes punktis juhtis vastav arutelu senati tähelepanu ebasoovitavaile kõrvalekalletele rootsiaja korrast. Ilmselt sai kogu projekti-afääri üheks tulemuseks pärisorja kuuluvuse alaste vaidluste taastamine maakohtu kompetentsi.¹⁵¹ Pärast

¹⁴⁷ Arbusow, *Bauernrecht*, 388 märkus 2.

¹⁴⁸ Arbusovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*, 152. Vrd. Viņgrabs, *Zemnieku tiesiskais stāvoklis ... kodekā*, 264-265.

¹⁴⁹ Koostamisprotsessi kohta: Vipers, *Budberga-Šrādera kódeka projekta izstrādāšana*; Arbusow, *Bauernrecht*.

¹⁵⁰ Schwartz, *Versuch*, 235, 239; LVVA 4038,2,535: 188-235.

¹⁵¹ Nagu osutab A. Traat, Totti politseikorraldus antud küsimusi otsesõnu sillakohtu pädevusse ei anna (Eesti talurahva ajalugu, 468). Võimalik, et asutuseks, kuhu mõisnikel pagenute asjus üksteise peale kaevata, jäi vastavalt 1632. aasta maakohtuseadusele ka rootsi aja lõpul tõepoolest endiselt maakohus, sillakohtu asi oli aga kas siis üksnes maakohtu eksekutiivorganina tegutsemine või Totti vastavates paragrahvides üheselt selgeks määratletud juhtude otsustamine. Arvestades seda, et ettepanekud Totti korralduses (laiemas mõttes) normeeritud valdkondade käsitlemiseks olid olnud erinevat päritolu (Arbusow, *Landesordnung*, 5-7, 12), ei

sõda oli sillakohtu ülesandeks tavalise pagenute tagastamise kõrval antud nimelt ka talupoegade kuuluvusvaidluste lahendamine, kusjuures sellealaseks apellatsiooninstantiks seati hiljem õuekohus.¹⁵² Kui Peterburis projekti läbivaatamisel selgus¹⁵³, et seadused näevad ette midagi muud, otsustati taastada *õige* kord.¹⁵⁴ Sillakohus pidi jääma ainult kubermanguvalitsusele alluvaks politseiinstantiks, tüliasjade lahendamine aga minema maakohtule nagu ette nähtud 1632. 1760-te teisest poolest pärit Liivimaa kohtusüsteemi kirjelduses¹⁵⁵ öeldakse huvitaval kombel küll, et kubermanguvalitsus on sillakohtu apellatsiooninstantiks üksnes eksekutiivasjus, "kõigis muudes asjades aga" peab tema otsusega rahulolematu pöörduma õuekohtusse või talupoegade kuuluvusküsimuste puhul maanõunike kolleegiumisse¹⁵⁶, kuid tõenäoliselt on tegemist 1765. aasta maapäeva järel

---

pruukinudki talupoegade väljaandmise peatükk kitsamalt politseiliste küsimustega resp. sillakohtu pädevusalaga, otseselt seostuda.

¹⁵² LP 07.08.1712, 23 (Vīgrabs I, 23); Vīgrabs I, 23-24, 27-28.

Maanõunikud ja maamarssal tegid maapäevadele 1714 - 1721 korduvalt ettepanekuid, antud valdkond maakohtu pädevusse tagasi anda, kuid nt. põhjendusel, et sillakohtus on asjaajamine operatiivsem ja odavam, lükati see iga kord tagasi (Vīgrabs I, 23-24, 51-54, 63-64).

¹⁵³ Projekti revideerimise otsustava etapini jõudis selleks 1741 moodustatud senati komisjon alles 1761 (Stael v. Holstein, *Kodifizierung*, 260).

¹⁵⁴ Küsimus kerkis üles seoses probleemiga, kas sillakohus kui politseiasutus saab lisaks kubermanguvalitsusele alluda ka õuekohtule, nagu projektis öeldud. Õuekohtu seletuse järgi ilmnes projektis toodud alluvussuhe segastes talupoegade kuuluvusküsimustes, mille puhul kubermanguvalitsus "kui pelgalt täidesaatev asutus" polevat olnud sobivaks apellatsiooninstantiks. Viimase ilmnedes andnud kuberner Golitsõn sillakohtu vastavas punktis 1715 õuekohtu alluvusse. Senati komisjon aga leidis, et lisaks korrrast ära alluvussuhetele on ebaseaduslik olnud ka osa senises sillakohtu tegevusest (sest Peeter I-se volinik Löwenwolde ülesandeks olevat olnud ainult senise omavalitsuse taastamine, mitte aga muutmine - *nur zur Reetablirung des alten Landes-Staats in der Provinz Liefland, nicht aber zu Veränderung desselben autorisiret gewesen, folglich keine Competence gehabt, die ehemalige Landes-Ordnung, in dem was das Ordnungs-Richter-Amt betrifft, propria autoritate dergestalt zu ändern, daß er dem Ordnungs-Gerichte, auch die Erkenntniß in Vindications- und Extraditions-Sachen verlaufener Bauren, unterwerffen möge, als welche ehedem lediglich den Landgerichten competiret, woraus nachhero die Confusion in den appellationibus entstanden...*). Vastavalt LO II peatükile nõuti seepärast sillakohtute jätmist puhtalt politseiasutusteks kubermanguvalitsuse alluvuses. (LVVA 4038,2,535: 188-194, 270-273).

J. Vīgrabs muide eksib, arvates, et tema poolt avaldatud Budberg-Schraderi projekti talurahvast puudutavad peatükid on pärit projekti üksnes rüütelkonna-poolsest revisjonikomisjonist läbi käinud valmisvariandist (Vīgrabs, *Zemnieku tiesiskais stāvoklis ... kodekā*, 259-260) - nagu nähtub sillakohtu pädevust määratlevast lõigust (*alle Ausantwortung der Bauern, insofern sie nicht controvers werden* - I, IV § 9 - Vīgrabs II, 107), mis, tõsi küll, on Vīgrabsi poolt avaldatutest ka ainus tegelikult algprojektist kõrvale kalduv lõik, sisaldab Vīgrabsi kasutatud eksemplar (LVVA 214,2,7) juba senatikomisjoni poolt nõutud kohati küllaltki põhimõttelisi parandusi. Rüütelkonna poolt kinnitamiseks esitatud variandis kuulusid sillakohtu alla kõik talupoegade kuuluvust puudutavad tüliasjad - *alle controversen wegen Erbrecht u. Ausantwortung der Bauren* (nt. LVVA 214,2,6 = Arbusowi poolt kasutatud eksemplar, üks paljudest säilinutest).

¹⁵⁵ *Von denen Richter-Stühlen in Liefland*, kindralkubeneri allkirjaga, kuid dateerimata (viimase maapäeva otsustena mainitakse 1765. aasta omi - katkendeid: Zutis, *Ostzejskij vopros*, 391-450).

¹⁵⁶ *Imgleichen, wenn jemanden Bauern verlaufen, und ein anderer sie aufnimmt und nicht extradiren will, hat das Ordnungs-Gericht darinne nach denen Landes-Gesetzen und Verordnungen zu verfahren ... Ist ein Theil durch den spruch des Ordnungs-Gerichts gravirt, so nimmt er die Appellation an das Landraths-Collegium, und falls er dorten auch noch nicht zufrieden gestellt zu seyn glaubte, so gehet die Sache an des Herrn General-Gouverneurs Excellence. Ist jemand mit dem Spruch des Ordnungs-Gerichts nicht zufrieden, so geht er, wenn es Executivische Sachen betroffen, an das General-Gouvernement per querelam, in allen andern Sachen aber an das Hof-Gericht, und in Klagen derer Bauern wider ihre Herren andas Land-Raths-Collegium.* (Samas, 431).

tekkinud segadusega asutuste pädevuse osas (allpool veel), sest maakohus esineb kuuluvustülide lahendamisinstantina hiljemalt 1766.¹⁵⁷

Tõsiasi, et puutumata jäeti Riia raadi muide samuti häirinud sätted pagenu te väljaandmise ja talus kasulastena üles kasvanute päriksjäämise kohta, tulenes seevastu nende igatisest seaduslikkusest vastavalt Totti korraldusele.¹⁵⁸

2.3) Kaebeõigus

David Mevius väljendab veendumust, et kuitahes karmis pärisorjuses olijale peab alati jääma alles valitsuse kaitse ülemäärase vägivalga ja rõhumise eest, ning et türannia ja ülemääraste koormiste vastu on igäihel õigus abi ja varju otsida. Ka juhul, kui talupoeg ise kaevata ei söanda, on tema kaitsmine ülemvalitsuse õigus ja kohustus.¹⁵⁹ Ehkki selline pärisorja kaebeõigus puudutas sügavama sõltuvuse korral pigem nimelt "talumatut türanniat"¹⁶⁰, kui tavaõiguse argisemaid rikkumisi, oli selle mingisugunegi olemasolu vähemalt saksa õigusruumis ometi enesestmõistetav.¹⁶¹ Rootsi Läänemere-valdused polnud sessuhtes erandiks. Erinevalt Eestimaast, kus talupoegade kaebeõigust seadustes otsesõnu kirjas ei olnud¹⁶², kuulus see Liivimaal aga koguni "maakorda" sätestavate õigusaktide tuumikusse, maakohutuseadusse 1632. Maakohtu kui madalaima astme kohtuasutuse pädevusse andis viimane nimelt nii talupoegade omavahelised kohtuasjad (p. 9) kui õiguse manitseda mõõdukusele "liigse rõhumise ja talumatu karmuse" üle kaebava talupoja isandat

---

Eelosutatud senati järelepärimise peale oli kubermanguvalitsus teatanud, et justiitsasjus on Liivimaa üleminstantsideks nii õuekohus kui kubermanguvalitsus, politseiasjus aga ainult kubermanguvalitsus, va. talupoegade väljanõudmisaasjad, mille apellatsiooninstantiks on õuekohus (LVVA 4038,2,535: 191-192).

¹⁵⁷ Kubermanguvalitsuse selgituses Tartu maakohtule, 03.04.1766 (EAA 914,1,59-a: 87-88).

1770-te käsiraamatud kinnitavad sedasama samuti sõnaselgelt: *Die Auslieferung der Bauren, deren Erbrecht streitig gemacht wird, kann nicht bey dem Ordnungs-Gerichte, sondern muß bey dem Land-Gerichte gesucht und ausführig gemacht werden (Manuale judiciarum 1776, 29-30)*. Viidatud on seejuures 1632. aasta seadusele, õuekohtu otsusele aastast 1767 ja kubermanguvalitsuse resolutsioonile 17.10.1767. (Nielsen mainib ilmselt ekslikult sama kuupäevaga õuekohtu resolutsiooni - Nielsen, *Handbuch*, 82-83).

Sillakohtu pädevuse osas viidatakse Liivimaa patendile 03.06.1765 (1627), mis nimetab seda pagenu te tagasitoimetamist teostava asutusena (*Manuale judiciarum 1776, 370*).

Osutatud resolutsioon õigustab end maa- ja sillakohtu vahel "tekkinud dispuudiga, kas talupoegade väljanõudmisaasjad kuuluvad ühele või teisele" ja otsustab, et asjad, mis puudutavad värskest pagenuid või on summaarselt lahendatavad (*brevis manu und in zweyen Schriften*) tuleb lugeda politseilisteks ja kuuluvad otsustamisele sillakohtus vastavalt "maakorrale" ja ilmunud patentidele; kui aga lisanduvad keerulisemad juriidilised asjaolud, tuleb asi kui *causa contradictoria* saata maakohtusse, mille apellatsiooninstantiks on õuekohus. (EAA 279,1,531: 458).

¹⁵⁸ LVVA 4038,2,535: 497-499.

¹⁵⁹ Mevius, *Bedencken*, 85-87.

¹⁶⁰ Samas.

¹⁶¹ Melton, *Gutsherrschaft*, 333-334; vrd. Schulze, *Widerstand*, 76-85. Erandiks olid Poola, Ungari ja Venemaa, kus pärisorjade kaebused olid teatud perioodidel vormiliselt keelatud (Bush, *Serfdom*, 210).

¹⁶² Tegelikult oli see sealgi kahtlemata põhimõtteliselt olemas (nt. Jansson, *Verschiedene Bauern*, 212-218).

(p. 10)¹⁶³, jättis kaebasjade tegeliku lahendamise ning talupoegade ühiskaebused¹⁶⁴ aga õuekohtu kompetentsi (samas).

Švābe väitel tühistati kollektiivsete kaebuste esitamise õigus E. Dahlbergi patendiga 1696, mis pani paika supliikide esitamise korra, keelates talupoegadel anda supliike teisiti kui üksikult ja iseenda nimel ning (järjekordselt) eelneva kohalikesse asutustesse pöördumiseta kuningale kaebama reisimise.¹⁶⁵ Võimalik, et Švābe järeldus pole siiski päris korrektne, sest antud korralduses on juttu vaid konkreetselt kubermanguvalitsusse esitatavaist palve- ja kaebekirjadest, mitte aga põhimõttelisest kohtussepöördumise õigusest. Rootsi-mineku asemel kästi nimelt pöörduda kas majandusasehalduri või kindralkubermanguvalitsuse poole, mingeid päris-kohtuinstantsse mainimata. (Kubermanguvalitsus pidanuks sisuliselt olema kõrgemaks järelevalveorganiks "politsei"-asjade üle, omandas tegelikkuses aga üldise järelevalveasutuse ning monarhi kui kõrgeima kohtuniku esindaja rolli ka laiemalt¹⁶⁶).

Mõisnikele alamate mistahes kaebeõigus muidugi ei meeldinud. Nt. parun Roseni memoriaal (30.11.1739), kui see kaebeõigust just enesestmõistetavaks ei pidanud, püüdis seda (p. 4) vist ära peita, väites viitega 1632. aasta seadusele - selleski osas ebakorrektselt -, et maakohtul pole õigust talupoegade mõisnikevastaseid kaebusi vastu võtta, sätte põhilise poole jättis aga kajastamata. Seevastu Budberg-Schraderi projektis on talupoja kaebeõiguse otsesõnaline kinnitus sattunud kriminaalõigust käsitlevasse ossa (V, 13¹⁶⁷ § 13), toetudes patendile aastast 1699¹⁶⁸, mis seoses ühe mõisniku tapmisega hoiatas talupoegi vastalisuse eest ning manitses neid vastuhaku asemel ebaõiglusest kohasesse instantsi (ametivõimudele, asehaldureile, kohtutesse, isandale vm.) "sobilikult" teada andma. Seegi näis aga kellelegi ohtlikuna, sest kodifikatsiooni revisjonikomisjonis tehti (08.06.1739) siinkohal ettepanek

¹⁶³ ... soll dem Land-Richter unbenommen seyn, auch auf particular eines oder mehrer Anbringen, die Angeklagte zur Moderation zu vermahnen, und auffm Fall nicht geleisteter Parition die Sache zu erkünden und dem Hoff-Gerichte einzubringen.

¹⁶⁴ Querelen und Prozessus, so irgendet die Bauren, sämtlich oder der Mehrertheil wieder ihre Herrschaft, und deren Haupt- und Amptleute oder Arendatoren, wegen übermässiger Bedrückung und unträglicher Schärffe antragen oder vernehmen ...

¹⁶⁵ Schwabe, *Grundriss*, 246-247 (vrd. Eesti talurahva ajalugu /E. Öpik/, 566); *Wegen Justice-Sachen*, 12.10.1696 (LO, 653-657; Buddenbrock II, 1453-1456).

Patendi tehnilist osa (millal ja kuidas esitada supliike) kordas A. L. Lewenhaupt 30.07.1706 (LO, 657-660; Buddenbrock II, 1583-1585).

1707. aasta halduskorralduste väljaanne ning Buddenbrocki kogu sisaldavad pealinna kaebama sõitmise keelde aastatest 1680 (LO, 340-342; Buddenbrock II, 758-760) ja 1682 (LO, 352-355; Buddenbrock II, 837-839), 1696. aasta patendis nimetatakse selles seoses aga ka mingit vastavat korraldust 09.07.1685, mida Buddenbrock ei tunne. Juba 1721 (LP172, 25.05.1721) keelati talupoegadel ennatlik pealinna, nüüd siis Peterburi, tõttamine ka uute kubermanguvõimude poolt

¹⁶⁶ Vrd. Willoweit, *Struktur und Funktion*, 19.

¹⁶⁷ *Von Verletzung und Todschlage nahe befreundeten Anverwandten, Herrschaften und anderer Vorgesetzten*.

¹⁶⁸ *Wegen der Bauren Ungehorsam un Widerspenstigkeit*, 26.05.1699 (LO, 719-722; Buddenbrock II, 1533-1535).

lisada karmid karistused piisava aluseta (*ohne höchst dringende Noht*) kaebamise eest.¹⁶⁹ Tõenäoliselt ei peetud sellist uuendust siiski võimalikuks, sest sisse see kavatsus lõpuks ei jäänud.

Võimalik, et olukorras, kus ei koormisi ega kodukari juriidiliselt piiratud ei olnud, pidi mõisniku tegevus ulatuma tõepoolest "äärmise häda" ja "türanniani", et tema alamail kaitse saamise lootust oleks olnud. Samas ei ole "türannia" piirid ja tähendus ning nõ. tavaõiguslik valulävi (mida mõisnik selleks tegema pidi, et esiteks talupoeg ja teiseks kohus seda talumatuks võinuks tunnistada) kaugeltki üheseltvõetavad ning Liivimaa osas on tänane kujutlus neist eriti hägus.¹⁷⁰

18. sajandi algupoolest teada olevate eratalupoegade kaebeasjade vähesus näitab, et kui ka talupoja kohtusse pöördumise õigust ka põhimõtteliselt kahtluse alla ei seatud - kas seati või ei seatud, olenes eelkõige ilmselt konkreetsest kohtukoosseisust -, teostati põhjalikumaid uurimisi harva; ja et kirjasõnas kajastuvad kaebused olid ülepea harvaks nähtuseks.¹⁷¹ Talupojad kas lihtsalt eriti ei kaevanud, pidades seda lootusetuks, või, mis enam-vähem sama tõenäoline, saadeti tavaliselt niisama targalt tagasi.¹⁷² Ka pastori ametikohusest lähtuv kaebus ei pruukinud "türanni" vastu aidata, kuni omavoli piire kuidagi paigas ei olnud (seda enam, et juba ameti tõttu oli tõenäolisem alles letaalsete juhtude jõudmine kirikhärra vaatevälja).¹⁷³

Nagu mitmes muuski valdkonnas, osutusid siingi oluliseks - ja ka selgitavaks - 1760-ndad aastad. Värskest ametisse asunud kindralkuberner Browne, kelle tegevus oli kubermanguvalitsuse eelnenud *tühjust* arvestades mitmetes valdkondades esialgu paljuski selgitav ja korrastav, kohustas maakohtuid lahendama juba 1762 suvel oma vaatevälja

¹⁶⁹ Arbuzovs, "Rozena deklarācijas" un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis, 161-162 märkused 12-13; Arbusow, *Bauernrecht*, 398 märkus 2.

¹⁷⁰ 1632. aasta seadus piiritles mõisniku kodukariõiguse "kristliku mõõdukusega", määratledes selle sisuks talupoegade omavahelised tülid "ja muu Jumala käsu ja austamist nõudvate seaduste" vastase. J. G. Eisen väitis 1764, et kehtiva põhimõtte kohaselt ei tohtinud mõisniku määratav karistus ületada kümnet vitsapaari (lugedes üheks paariks peksmist "kuni purunemiseni"), kinnitades, et selle määra ületamise korral oli mõisaalamal vähemalt lootust kohtukaitsele (Eisen, *Beschreibung*, 223). Ei oska öelda, kas tegemist oli mingi tavaõigusliku põhimõttega või pidas Eisen silmas kümnepaarist vitsakari ülemmäära kroonuvaldustes, mis võis ju analoogselt ka eravaldustele rakenduda - üldkehtivana ei näi vastavat suurust seadustes leiduvat, ehkki 10 paari oli üheks tavalisimaks seadustes ette nähtud ja kohtus määratavaks vitsakari suuruseks. Švābel esineb viiteta väide, nagu oleks Liivimaa 1697. aasta maapäev tunnistanud kroonureglendi põhimõtted kehtivaks ka eramõisates (Schwabe, *Grundriß*, 205), kuid tegu peab olema eksitusega, paar aastat hiljem on ka autor ise sellest kinnitusest loobunud (Švābe, *Zemes attiecību un zemes reformu vēsture*, 116-117). Eramõisnike kodukariõiguse piiramine oli siiski kavas – 1698 aasta alguses arutas vastavat kroonuvalduste majandusreglemendile toetuvat projekti kammerkolleegium, mis pidi tulema arutlusele järgmisel Liivimaa maapäeval (Soom, *Herrenhof*, 33-35; Dunsdorfs, *1600-1710*, 253).

1765 mainis ka kindralkuberner oma kolmandas propositioonipunktis kümnet paari, millega talupoegi mõisates väikseimategi asjade eest nuheldavat, lisades, et seaduslikuks määraks, millest kinni ei peetavat, olevat 3 lööki paari kohta (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 52 - kolmelöögise vitsapaari mõiste oli teises kontekstis sätestatud samuti juba rootsi ajal - LO 705-707; Buddenbrock II, 1513-1514).

¹⁷¹ Vrd. Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 38, 83; Kahk, *Ostzejskij putj*, 39-40.

¹⁷² Nagu sedastab M. Stepermanis, on eramõisate talupoegade kaebusi vene võimu esimesest poolsajandist vähe säilinud, kuna eratalupoegade kaebused lükati kohtute poolt tavaliselt tagasi. Uurimist oli kohus sunnitud alustama vaid erandjuhtumeil. (Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 38).

¹⁷³ Vrd. Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 38-39; Hupel, *Von den Rechten*, 260-261.

jõudnud konkreetseid talupojakaebusi, märkides (küll mitte just enneolematu sõnastuses) muuseas, et ka eratalupoja kaitse on riigi huvides, ja et ainuüksi isanda peale kaebamise eest ta karistamisele ei kuulu: "väikseimalegi olgu õiguse tee lahti"; novembris saatis aga teele vastavaid manitsusi sisaldava üldise ringkirja.¹⁷⁴ Talupojakaitsjana esinemine oli tema esimeste võimuaastate tegevuses ju üldise märkimisväärsel kohal.¹⁷⁵

Säärase valitsuse üldistest - kameralistlikest ja füsiokraatlikest - agraarvaadetest lähtuva hoole ja huviga kaasnes ka esimene *positiivne* muutus ja murrang Liivimaa talupoja kaabeõiguses: koormiste normeerimise ja kodukari ülemmäära piiritlemisega 1765 seostus mõisniku vastu esitatavate kaebuste rutiniseerimine, mõnes mõttes (lähemalt allpool) sillakohtule alluvaks politseiasjaks muutmine. Mõistetasandil selgitati seejuures, et tegu ei olnud pelga seaduserikkuja ülesandmise - denuntseerimise - õiguse tunnustamise, vaid talupoegadele üheselt kaebamise (hagemise) õiguse andmisega.¹⁷⁶

2.4) Vallasvara käsutusõigus

Talusaaduste müümise õigus ja vastavate võimaluste mitmekesisus oli läbi sajandite talupoja argise vallasvaraomandi esmaseks garantiiks. Seetõttu, kuigi talupoja omandiõigus vallasvarale pandi Liivimaal sõnades kirja alles 1765, oli see tal põhiliselt samal kujul - saaduste käsutusõigusena - juba ammugi olemas.

Kauplemisvõimaluste mitmekesisus sündis Liivimaa talupoja jaoks aadli ja linnade vanast vastuolust, võitlusest maakaubanduse pärast. Lihtsustatult võttes ohustas linnade huve igasugune linnaväline kaubandus: maalaadad-, ees- ja ülesost, sh. raskestikontrollitav mõisasisene ees- ja eelisost¹⁷⁷ ning mõisates peetavad laadad ja poed; mõisnikud pahandasid seevastu "sõbrasunni" ja linlastest ülesostjate üle ja õigustasid eelisostu talupoja võlgadega. Linnakaupmeeste leivaallika kaitseks keelas Rootsi valitsus igasuguse maakaubanduse, lubades talupoegadel kaubelda vaid linnaturul; kuid et ühtaegu kinnitati ka kaupmeeste

¹⁷⁴ Riia, Võnnu ja Pärnu maakohtutele, 23.11.1762 (leidub: Altements, *Brouna darbība*, 71).

¹⁷⁵ Browne'i sedalaadi tegevusest 1760-te algupoolel lähemalt: Altements, *Brouna darbība*, 67-74; Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 80-91.

¹⁷⁶ Browne nõudis (12.03.1765), et rüütelkonna poolt *mißte der Baur nicht denunciiren, sondern ihm über seinen Herrn zu klagen verstattet, und nachgegeben werden*, sest kindralkuberneri eelnevate nõudmistele peale oli rüütelkond (10.03) nõustunud (vaid ?) talupoja õigusega esitada sillakohtunikule denuntsiatsioone (LVVA 673,1,1346: 166, 170).

¹⁷⁷ Kui ülesost (*Aufkäuferei*) oli laiemalt kaupade linnaväline (hulgi)kokkuost (nt. kõrtsides), siis eesost (*Vorkäuferei*) tähendas mitmesugust kauba ebaseaduslikku (sh. vägisi) äraostmist enne selle linnaturule või "sõbra" juurde jõudmist, hõlmates linnade tõlgenduses ka mõisasisest saaduste ostmist. Eelisostuõigus (*Näherrecht* - selle algseks põhjuseks oli väidetavalt mõisnike kartus tavaliselt teraviljavõlgade katteks võetavate loomade turuleviimise eest - Soom, *Herrenhof*, 208), mida mõisnikud ajuti seadusevastaselt kehtestada püüdsid, tähendanuks talupoja kohust oma saadusi kõigepealt isandale müügiks pakkuda. Tavakohaseks kokkuostuviisiks oli veel ka eelmainitud "linasõit", "*Flächenfahren*". Vastavalt lihunike privileegidele oli erandiks kauplemine loomadega - lihunikel oli luba loomi maal vabalt üles osta.

privileegid, jäi võlglaste puhul siiski kehtima nende seotus "sõpradega"¹⁷⁸. Ülesostukeeld ühelt ja linnaturu- või sõbrasund teiselt poolt tähendasid seda, et mõisnikel ei olnud luba (nt. mingisugusele talusaaduste ülemomandiõigusele pretendeerides) iseendale eelisostuõigust kehtestada. Aga kuna vastavad seadused olid vahest eredaimaks näiteks normidest, mida valitsus kunagi päriselt läbi suruda ei suutnud, ei kadunud nende tõttu teisalt ka reaalsed kauplemisvõimalused ("kauplemisvabadus") maal.¹⁷⁹

Säärane olukord, kus aadel ei suutnud seadustada oma ülesostuõiguse soovi, riik ja linnad aga ei suutnud täielikult kehtestada oma seadusi ja kus tausta ilmestas pidev sellealane võitlus - kus oletatavasti oli kujunenud teatav jõudude tasakaal, mille raames linlasi kaitsesid seadused, "maalasi" (ka talurahvasoost ülesostjaid) aga reaalsus, ja kus see kahe vahel asumine andis teatud laveerimisvabaduse kolmandale osapoolle, talupojast müüjale¹⁸⁰ -, jätkus ka vene ajal.¹⁸¹

Jätkus nii maakaubanduse keeld ja vastavate korralduste väljastamine kui aadli ja ennekõike Riia linna tuntud sõnasõda. Kuni 1765. aasta Riia uue turukorralduseni oli viimase põhisisuks sama linna eelmise (1690) turukorralduse¹⁸² (mis jättis talupoegadega kauplemise linna eesõiguseks ja "sõbraõigused" võlglaste suhtes jõusse) interpreteerimine¹⁸³: sõbrasund, talupojavõlgade sidumine taludega ja kauplemisõigus maal. Omaaegset argumenteerimistaktikat, sõnavara tinglikkust ja tegelikkuse mitmeid kujutamisvõimalusi näitas see diskussioon, milles talupoja "õigused ja vabadused" olid aadli ja linlaste omade kõrval võrdselt olulisel kohal, ütle mata elavalt. Kui rüütelkond nt. riiglaste sõbrasunni vaidlustamiseks kinnitas "vaieldamatut tõde", et talupoegadest vallasvaraomanikel "on õigus vedada oma kaupu peale Riia ka teistesse linnadesse", aga samamoodi, mugavuse mõttes, neid ka mõisnikele müüa¹⁸⁴, tõid linnad näiteid nimetatud

¹⁷⁸ Lazdiņa, *Ierobežojumi*, 71.

Sõbrasunni kahjulikkuses oli riik küll aadliga ühel nõul (nt. Karl XI soovis 1682 seda hoopiski kõrvaldada: "kaotada igasugune talupoegade rõhumine ja sund" - Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 9), kuid 1690. aasta Riia turukorralduses taastati isegi vahepeal kaotatud Vene, Leedu ja Kuramaa talupoegade seotus.

¹⁷⁹ Lähemalt: Soom, *Linnade võitlus maakaubanduse vastu*; Liiv, *Maakaubandusest*; Soom, *Getreidehandel*, 175-191; Lazdiņa, *Ierobežojumi*; Åbers, *Zemnieku tirdzniecība*.

¹⁸⁰ Vrd. Jensch, *Handel Rigas*, 86.

¹⁸¹ Sõbrasunnist, ülesostust ning linnade ja rüütelkonna sellealast tülist lähemalt: Jensch, *Handel Rigas*, 72-87; Jenšs, *Tirdzniecība*, 61-67; Soom, *Getreidehandel*, 245-270; Soom, *Der Handel Revels*, 148-159; Åbers, *Zemnieku tirdzniecība*; Zutis, *Politika*, 177-182; Zutis, *Ostzejskij vopros*, 110-113, 117-118; Grasmann, *Rīgas tirgotāju attiecības*. Allikaid: Vīgrabs I, 30-34, 79-107, 165, 170-181, 218-251; II, 1-104, 234-245.

¹⁸² I. K. M. *neuvermehrte und confirmirte Wette-Ordnung Dero Stadt Riga*, 10.10.1690.

¹⁸³ Åbers, *Zemnieku tirdzniecība*, 22, 33.

¹⁸⁴ ... ist ohn allen Widerspruch wa[h]r, dass denen Bauren, usufructuariis und Eygenthümern frey stehe auch ausser der Stadt Riga nach andern Städten ... ihre Wahren hinzuführen und einen Orth vor den andern ... zu wählen. Wie nun dieses Satz niemand läuchnen wird, also hat ihnen auch frey gestanden ... in Ansehung der commodité, besparung des weiten Weges und bessern Preises sich zu determiniren, an wen sie zu Lande in der Nähe ihre Wahren überlassen wollen. Hieraus erhellet abermal ... dass man dem Eygenthümer seine Wahren nicht verbieten können, dieselben auch zu Lande ... zu verkauffen, wo man nicht dass Eygenthumsrecht auffheben und wieder die Natur des Kauffes und Verkauffes handeln wolle. (rüütelkonna - resideeriva maanõuniku C. G. v. Löwenwolde ja maamarssal G. W. v. Budbergi - vastus Riia talurahvakaupmeeste kaebusele, 25.11.1725 - Vīgrabs I, 99-100; sarnaselt: res. maanõuniku G. W. v. Budbergi memoriaal Liivimaa aadli kauplemisvabaduse kohta, 30.12.1732 - samas, 245).

vabaduse (ebaseaduslikest) piiramistest¹⁸⁵ ja rõhutasid oma privileegidele viidates, et eesost tõukab kodanikud vaesusse. Kui aadel ei mõistnud, kuidas "sõbrad" said pandiks hoida maad, millele laenuvõtjast talupojal polnud vähimaidki õigusi¹⁸⁶, näitas vastaspool, et nimelt seepärast, et mõisniku suure võimu alune talupoeg võis kõigest iga hetk ilma jääda, oli talukoht laenuandjale ainsaks garantiiks¹⁸⁷; aga kui esimese meelest oli vaene ülekohtuselt koheldav ja vägisi sunnitav talupoeg võõraste võlgade ja mittevajalike laenude pärast suisa kaupmehe orjaks¹⁸⁸, arvas teine jälle vägivaldalaimeks kuulutades, et oma vallasvara käsutamises ju vabaks tunnistanud talupoeg võis seda viia ja müüa kuhu tahes¹⁸⁹ - seega mõistetavalt kõigepealt *kreeditorile* tuua. Jne. Siinkohal põhilises - et oma talule ei saa ükski peremees kindel olla, aga saaduste müüki ei tohiks talle keegi keelata - oldi niisiis vähemalt veel 1730-tel tegelikult ühel nõul. Mis puutub aga eesostu pealesunnitusse või, vastupidi, sõbrasunni vägivaldsusse, siis esimene sobis tegelikkuse interpretatsiooni ja emotsionaalse argumendina Riia kaupmeeste taotlustele kinnituseks sama hästi kui teine põhjenduseks rüütelkonna omadele.

Kuna aadel oma taotlustega esialgu piisavalt läbi ei löönud, oli seesuguste sõnavahetuste tulemuseks alguses siiski vaid viimase rootsi maakaubandusevastase korralduse (1697)¹⁹⁰ - see keelas järjekordselt igasuguse eesostu ja sellega seotud ringisõitmise maal (talupoegadel, va. maanteede ääres, keelati passita võõraid "enda juures

---

B. Åbers peab tsiteeritud parimaks vastuväiteks "Roseni deklaratsioonile", põhjendades avalduste vahelist vastuolu õigusega nende erineva eesmärgiasetusega, kuid pidades "õigeiks", reaalsusele vastavaks, üksnes esimest (Åbers, *Piezīmes*; 192-194).

Eeltoodu leidis hiljemgi tsiteerimist. Täpselt samuti (*dass denen Bauren, usufructuariis und Eigenthümern, erlaubt sey ...*) alustas mõisnike(ga) kauplemise õigustamist seaduserikkumises süüdistatav kroonurentnik v. Ceumern 1732 (Vīgrabs I, 223). Oma teises seletuskirjas (1733) küsis sama mees aga retooriliselt: *Warumb soll der arme Bauer, welcher an seinen Gefällen so ein rechtmässiges Eigenthum als der Edelmann hat, an einen besondern Käuffer gebunden seyn und nicht gleich jenem die Freyheit geniessen, das Seinige, an wen er wil, zu veräussern ...?* (samas, 240).

¹⁸⁵ Pärnu kaebus 1725 (Vīgrabs I, 96); Riia vastus 1733 (Vīgrabs II, 39).

¹⁸⁶ ... *es ist was Unerhörtes und allen Rechten in der Welt zuwieder, dass ein Baur, welcher für seine Arbeit und Gerechtigkeit nur allein ein usufructuarius auf eine beliebige Zeit ist, das Land, worüber er kein Eigenthumsrecht hat, solle verschulden können ...* (rüütelkonna seletus 1734 - Vīgrabs II, 75). Sarnaselt ka rüütelkonna avaldused 1728 (Vīgrabs I, 171) ja 1732 (Vīgrabs II, 9, 11-12); rüütelkonna vastused 1725 (Vīgrabs I, 98-99) ja 1734 (Vīgrabs II, 75).

Püüdes tõestada talupojavõlgade seotust üksnes võlgniku isikuga (st. et need ei pärandu ei tema järglaste ega talu järgmisele peremehele), deklareeris muide ka 1732. aastal resideerinud maanõunik v. Budberg: "on ju üldteada, et Liivimaa talupoeg ei ole oma maa omanik, vaid kuulub ühes oma varaga mõisnikule, saades töö ja koormiste ees tasuks üksnes maa saadused (*den blossen usum fructum zu geniessen habe*), mistõttu teda võib talust suvaliselt välja tõsta, mujale transportida või mistahes moel võõrandada" (Vīgrabs II, 11).

¹⁸⁷ *Welcher Baurhändler nun solte wohl ... so einfältig ...seyn, dass er einen unbesitzlichen nichtshabenden kahlen Bauren und Leibeigenen ... auf sein blosses Angesicht etwas borgen und grossen Vorschuss und Vorstreckung ... geben und vorschiesse solte?* (Riia vastus 1732 - Vīgrabs II, 33).

¹⁸⁸ Viimaseist mõistest otsiti abi siiski vaid erandjuhul, rüütelkonna vastuses 1733 (Vīgrabs II, 45).

¹⁸⁹ ... *der Baur, deme die von seiner Herrschaft ihme gegebenen Landesgefälle und der usus fructus in der Maasse zugestanden werden, dass sie ihme eigen zugehören und er damit schalten und walten, folglich nach seinem Belieben und Gefallen selbige, an wehn und wohin er wolle, verführen und verhandeln könne ...* (Riia vastus 1732 - Vīgrabs II, 32).

¹⁹⁰ *Wegen großer und schädlicher Vorkäufferey*, 06.07.1697 (LO, 679-681; Buddenbrock II 1481-1482).

Erinevate maakaubandust piiravate korralduste loetelu vt. Liiv, *Maakaubandusest*, 14-15 märkus 28.

pidada" ja nendega kaubelda), kuid lubas mõisnikel hoida erandina müügil siiski "veidi" soola ja rauda oma vallarahva tarvis, "kui ta hästi linna ei pääse" - jätkuv tsiteerimine kubermanguvõimude poolt. Nii järgnes 1720-tel privileegide kinnitamise kontekstis puhkenud suuremale vaidlusele kindralkuberneri otsus ja patent 1726¹⁹¹, milles ainsaks lisandiks 1697 öeldule oli märkus, et linnade privileegid on rahulepinguga kinnitatud; ukaas 1728¹⁹², millega rootsiaegne korraldus veelkord jõusse jäeti; ning patent 1733¹⁹³, kus ühele kroonurentnikule ülesostusüüdistuse esitamise tõttu järjekordselt ägenenud kirjavahetamise survele tsiteeriti omakorda patenti 1726. 1745 aga lisati juba tuttavale tekstile veel eraldi rõhutus, et pärast koormiste tasumist ei tohi "mitte keegi" oma talupoega vilja ja toiduainete linnavedamisel keelata või "kuidagi takistada".¹⁹⁴ Viimane märkus võis pärineda veidi varasemast pöördumisest mõisnike poole¹⁹⁵, kus keelati puidu ja toiduainete linnadesse ja sõjaväeosadele vedamise takistamine "ja koguni vitsakariga ähvardamine" "ka kõrge kroonu huvides". Eesostukeelule lisandus niisiis ühene talusaaduste käsutusõiguse piiramise vastustamine.

Riiklik poliitika linnade suhtes muutus alles suurema kaubandusvabaduse poole püüdleva Katariina II ajal, kui sõbrasunniga riiklikku võitlust alustades seati sellele Riia uues turukorralduses 1765¹⁹⁶ kitsamad piirid (see kuulutati kehtivaks vaid siis, kui "sõber" maksab turuhinda ja võlgade sidumine taluga keelati), Tartus (1763)¹⁹⁷ ja väikelinnades (1766)¹⁹⁸ kaotati sõbrasund aga ametlikult hoopis.¹⁹⁹ 1771/1772 keelati ka talupojale ilma isanda loata vilja laenamine.²⁰⁰ Ülesostukeeld aga jäi jõusse ja talupoja kauplemisõigus samuti.

1765. aasta maapäeval õnnestus isanda eelisostuõigust taotledes²⁰¹ piirata vaid hobuste ja veiste müümise vabadust, millest kaupmeeste privileegid ei kõnelnudki: muus osas sai mõisnik küll (esmakordselt) oma talupojalt enda tarbeks turuhinnaga saaduste ostmise loa, kuid ainult siis, kui talupoeg sellega ise nõus oli.²⁰² Kui seoses pearahasüsteemi

¹⁹¹ Vīgrabs I, 102-103; LP 31.03.1726 (297).

¹⁹² 02.09.1728 (LVVA 673,1,542: 136).

¹⁹³ LP 20.08.1733 (512).

¹⁹⁴ LP 05.04.1745 (823) / 10.04.1745 (824-A).

Pärast pikemat vaheaega ilmunud ja viimane kõigile eelmistele viitav patent George Browne'ilt oli esmakordselt märgatavalt pikem kui eelmised, sisaldades lisaks varasemast tuntud sisule ka "linasõidu" keeldu ja kirjeldust (LP 09.10.1764, 1595).

¹⁹⁵ LP 21.11.1744 (815).

¹⁹⁶ Selle talurahvakaubandust käsitlevad peatükid avaldati eraldi patendina 11.01.1766 (1670).

¹⁹⁷ LP 20.08.1763 (1542).

¹⁹⁸ LP 04.05.1766 (Sonntagi registris 16.08.1766, nr. 1679).

¹⁹⁹ Lähemalt: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 196-199.

²⁰⁰ LP 27.08.1771 (1901); LP 29.03.1772 (1925).

²⁰¹ "Positiivsed määrused", p. 3; samuti Schoultsi eraõigus, p. 2 (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 67, 151).

²⁰² LP 12.04.1765 (1630), p. 1 (käesoleva töö 2. lisa).

Mõisnikult loomade müügiks loa võtmise nõude (mis ühendas nii 1765. aasta talu enda "säilimise" kaitse põhimõtet kui vahendit taudide leviku tõkestamiseks) kaotas Pärnu lihunike kaebust uurinud senat 1799 muide ms. põhjendusel, et pole leitud ühtki rootsi seadust, mis keelaks lihunikel loomi talupoegadelt vabalt üles osta (LP 27.01.1799, 2721).

rakendamise muutus "rändajailt" passide nõudmine eriti aktiivseks, sai saaduste müük ka omamoodi liikumisvabaduse garantiiks - linnaseaduses 1785 jäeti turusõidul talupojad kontrolli alt otsesõnu välja.²⁰³

Talupoja vallasvara-omandi-õiguse "tunnustamise" ja "juriidilise kaitstuse" kinnitust on Bruiningki kannul püütud leida ka Budberg-Schraderi projekti talupoegade väljaandmise peatükist ning vastavalt Totti korraldusest.²⁰⁴ Sätetest, mis reguleerivad mõisavahetustega kaasnevaid pärisorjade vara kuuluvusküsimusi²⁰⁵ nähtub tõepoolest, et teatud tõenäosusega see õigus seadusetekstis *sisaldub*, ning selles, et asjaosalised end ise oma liikuva varanduse omanikuks võisid pidada, ei anna need põhjust kahelda. Kuid nagu küllaltki üksmeelselt on leitud²⁰⁶, on vastavate punktide resp. mistahes talupoegade väljaandmist käsitlevate õigusaktide näol tegu vaid praktiliste, konkreetsetele situatsioonidele kohandatud ja eeskätt mõisnike huvide kaitseks mõeldud sätetega, mille eesmärgiks pole iseenesest mingil moel talupoja omandiõiguse positiivne paikapanek või määratlemine (ega ka, vastupidi, talupoja vara mõisniku omandiks kuulutamise). Omandi kui juriidiliselt tagatud valduse kohta järelduste tegemist antud sätted ei võimalda. Neis kajastuv pole enam kui seesama reaalse õiguse olemasolu eeldus, mis kaubandust reguleerivais korraldustes, mida vaatamata oma interpretatsioonile ei eita õigupoolest ka Rosen (p. 2)²⁰⁷: end oma rikkumatutes õigustes nii talupoja kui tema vara üle *vabatahtlikult* piirates "määrab isand talupoegkonnale kohustuslikuks tasumiseks vaid teatud maksu- ja teokoormised, kõik muu oma töö ja

²⁰³ PSZ 16187, § 24; LP 22.03.1787 (2393) p. 7 (Traat, *Talurahva õiguslik olukord*, 74; Zutis, *Ostzejskij vopros*, 546-547).

²⁰⁴ Bruiningk, *Apologetische Bemerkungen*, 261; Bruiningk, *Apologie*, 492-493. See Bruiningki väide leidis peagi kordamist ka nõ. erapooletus kontekstis: Stael v. Holstein, *Kodifizierung*, 198.

²⁰⁵ Kodifikatsiooniprojekti IV, 26 § 21-22; Totti korralduses vastavalt pt. § 8 ja 13. Antud mõlemas tekstis pea sõna-sõnalt kokku langevad paragrahvid käsitlevad võrrasse mõisavalda lehestunud perenaisega abiellunud talupoja väljanõudmist ning ainsa lapsena järelejäänud peretütre mujale abiellumist. Esimeseks puhuks pannakse paika, et nii väljanõutav talupoeg kui endine perenaine võivad lahkudes kaasa võtta selle, mis kumbki tallu tulles sinna on toonud, "ülejäanu jääb lastele eelmisest abielust ja ühtlasi isandale (*und also dem Erb-Herrn*)" - *Denn eine solche Wittibe vermag ihr Gut dergestalt nicht zu verwenden, sondern es bleibet bey dem Erbe* (tsitaat Totti korraldusest). Teisel juhul öeldakse, et pruut võib vanemate pärandusest kaasa võtta rõivad ja raha; vili, loomad, hobused ja majatarbed jäävad aga isandale. Mõlemast järeldati pärimisõigust vallasvarale. Kinnitamaks väidet, et talupoja vallasvara kuulub viimase päraldisena mõisniku omandisse, viitab vastavaile sätetele Totti korralduses muide ka maanõunik Rosen oma memoriaalis (p. 2).

Reaalset käsutusõigust võib seevastu välja lugeda Totti § 7 resp. Budberg-Schraderi § 20-st: peremehe väljaandmisel tasub kas tema ise või tema pärusisand ajutisele isandale kõik võlad ning antakse välja ühes kõigeaga, mis tal on, välja arvatud talu raudvara, kusjuures külvatud viljasaak, kust kroonu- ja mõisamaksud maha arvatud, jääb (loe: järgneb?) samuti talupojale.

²⁰⁶ Loening, *Ueber die "Apologetischen Bemerkungen"*, 353-354; Vīgrabs, *Zemnieku tiesiskais stāvoklis ... kodekā*, 265-271; Schwabe, *Grundriss*, 178-181, 266-267; põhimõtteliselt nõustus ülaltooduga lõpuks ka L. Arbusow (Arbusow, *Bauernrecht*, 384-386, 386 märkus 23).

²⁰⁷ Sedasama toonitavad nii Transehe-Roseneck ja Arbusow ühelt kui Vīgrabs ja ka Kahk teiselt poolt (Transehe-Roseneck, *Gutsherr und Bauer*, 147-148; Arbuzovs, *Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera projekta stāvoklis*, 155; Arbusow, *Bauernrecht*, 383-385; Vīgrabs, *Rosensche Deklaration*, 111; Kahk, *Rahutused ja reformid*, 137), kuid just eesti ajalookirjutuses on kõlama jäänud pigem Roseni eelnev kinnitus *kõige* põhimõttelisest isandale kuulumisest.

vaevaga omandatu jääb virkuse ergutamiseks talle".²⁰⁸ Ehk nagu keerutati ka 1765. aasta maapäevavastuses, "iga oma healust hooliv põllumees on veendunud, et koormiste kandmisest ja võlgade tasumisest ülejääv vallasvara ... on talupoja vaieldamatu hästiteenitud omand".²⁰⁹

Argumentide relatiivsust näitab aga seegi, et vaid aasta varem olid rüütelkonna esindajad Riia kaubanduse ümberkorraldamise komisjonile antud memorandumis püüdnud tõestada juba ka isanda omandiks oleva talupoja iseseisva õigusvõime puudumist.²¹⁰ Leiti, et kuna koos kogu oma varaga isandale kuuluval pärisorjal "kõigi maailma seaduste kohaselt" isiklik omand puudub, ei saa tal olla ka isiklike võlasuhete sõlmimise pädevust.²¹¹ Kui Riia linn oma vastuses talupoja vallasomandi seadustes sisaldumise aga ära näitas²¹², ründas rüütelkond neid seadusi kui ajutistest asjaoludest lähtuvaid ja muutmist vajavaid (*willkürliche Gesetze*) ning rõhutas talupoja ebakindlat maavalduõigust ja isiklikku sõltuvust ühes rooma õiguse kaheldamatu kehtivusega Liivimaal, sest viimase rakendatavuse siinsete talupoegade staatuse selgitamiseks olid linlased kahtluse alla seadnud²¹³. Rüütelkonna argumentatsioon oli niisiis varasemast juba mõneti enesekindlam,

²⁰⁸ ... *Genuß alles dessen, so sie [die Baurtschaft] durch ihre Arbeit und Mühe erworben, haben solle*. Millises tähenduses mitmetitarvitatud "Genuß" siin ka ei esine, on selge, et taoline sõnastus ei väida talupojale vaid eluksvajaliku allesjätmist ja tähendab järelikult *faktilist* käsutusõigust kõigele koormistest ülejäävale (va. muidugi raudvara). Rosenil oli vaja selgitada, miks omandiõiguse ta orjad ometi omandit käsutasid (miks kõik eluks vajalikust ülejääv nende isandale ei jäänud) - "virkuse ergutamine" sobis loodud pilti sama hästi nagu isandate "vabatahtlik loobumine" kaelakohtuõigusest (p. 4).

²⁰⁹ Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 61.

Ka J. G. Eisen ei olnud 1760-te keskel "kunagi kuulnud, et talupojale oleks olnud keelatud, oma vilja linna müüjale vedada." (Eisen, *Ausgewählte Schriften*, 236).

²¹⁰ Riia linna ja rüütelkonna vaidlusest 1764 lähemalt ka: Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 92-97.

²¹¹ *Ist der Liefländische Bauer mit allem, was er besitzt, ein Leibeigener seines Herrn, daher er nach allen Gesezzen der Welt selbst kein Eigenthum hat, und folglich keinerley Schulden noch Verbindlichkeiten valide contrahiren kann* (18.02.1764 - LVVA 673,1,540: 164).

²¹² *Ist der Liefländische Baur freylich leider ein Leibeigener seines Herrn und es ist allerdings mehr, als zu bekannt, daß ein Theil der Herrschafften ihn mit allem, was er besitzt, mit Leib und Seele für sein Eigenthum hält: Allein, wir glauben, daß sich die strengen Römischen Gesetze der Leibeigenschafft so wenig auf den Liefkändischen Bauren paßen, als wenig deren Herren die besonderen Vorrechte der Römer besitzen. Und, wann der Baur, wie man sagt, gar kein Eigenthum hat; wie hat dann, seit so vielen Jahrhunderten her, von allen Landes-Herrschafften, und ohne daß E. E. Ritterschafft je geglaubt hat, dadurch gekränkt zu seyn, befohlen werden können, daß die Herrschafften ihren Bauren derselben eigene Gefälle, wann sie ihre Gerechtigkeit abgeben, nicht einmal abkaufen, sondern ihn, den Bauren, frey damit zur Stadt fahren, es daselbst veräußern und seine Nohtdurfft dort wieder einkaufen laßen solten? Nach diesen Gesetzen sind die eigenen Gefälle des Bauren so sehr sein Eigenthum, daß der Herr ihn nicht einmal zwingen kann, sie ihm für Geld zu überlaßen. Ist es nun hiebey wohl möglich, daß man den von E. E. Ritterschafft eigenmächtig zum Grunde gelegten Satz für richtig annehmen kann?* (13.03.1764 - LVVA 673,1,540: 203-204).

²¹³ *Was hienächst von der Erb-Verbindlichkeit der Bauren in Liefland, in Vergleichung mit den Römischen Rechten raisoniret wird, verdient keiner Antwort. Denn wo Privilegia sprechen wo die darauf gegründetes exercitium obtenirt, und wo bey ermangelnden eigenen speciellen Gesetzen das Römische Recht in subsidium angenommen ist, fallen dergleichen nichtige raisonnements weg. Der Liefländische Bauer gehört seinem Herrn als ein wahres Eigenthum, unter Bedingungen, die unwandelbar festgesetzt sind, er ist glebae adscriptus, und folgt, wenn der fundus einem andern übertragen wird: er ist aber auch noch mehr als das, und kann für seine Persohn ohne Land acquirirt und alienirt werden. Er und sein Land gehören dem Herrn.* (23.04.1764 - LVVA 673,1,540: 363-365).

kuid ega Riia linngi niisama alla andnud - kui esimene sõandas kahelda isegi nimetatud seaduste kehtivuses väljaspool linnapiire²¹⁴, soovitas teine valitsuskomisjonile koguni senise pärisorjuse muutmise või kaotamise kaalumist²¹⁵.

Majanduslike kaalutluste kõrval mängis kindlasti ka Riia linna järjekindlus tähtsat osa selles, et komisjon jõudis (1764 lõpul) lõpuks siiski nimelt eeltoodud tulemuse, sh. talupoja vallasomandi sisulise tunnustamiseni²¹⁶: kuna mõisniku esinemine vahendajana talupoja ja vilja ostja vahel ei ole otstarbekas, "ei tohi takistada talupoega oma saadusi ise linna toomast", kusjuures, arvestades privileege, peab mõnele kaupmehele võlgu olev talupoeg tooma "need kaubad, mis kuuluvad talle ja mitte tema isandale", kõigepealt oma sõbra juurde.²¹⁷

Rüütelkonna väidetega sarnanevat arusaama, mis ei näinud isanda omandiks loetava talupoja vallasvaral märkimisväärset eristaatust olevat, esindas 1760-te esimesel poolel ka kindralkuberner. George Browne'ilt 1763 Tartu kreisifiskaalile laekunud resolutsioonis, milles M. Stepermanis näeb "Liivimaa mõisnike viinapõletuse ja viinakaubanduse vabaduste hartat"²¹⁸, seisab muuhulgas nimelt kirjas, et omandiõigus talupoja viljale ja varale kuuluvat eelkõige isandale kui oma talupoja omanikule, mistõttu selle ülesostu ei olewat võimalik üheselt keelata.²¹⁹

Toodu üheks eelduseks oli interpretatsioon, mis ei lugenud vilja ostmist viinapõletamise tarvis enam eesostukeelu alla kuuluvaks. Seadusesõna kohandus tegelikkusega.²²⁰ Veel enam, viinapõletamise kõrgajal oli raske kujutleda juba sedagi, et kunagi võis mõisnikel olla keelatud isegi omaenese talupoegadelt vilja osta (st. peale omakasvatatu ja koormistena saadu veel midagi müüa tahta). Nii kinnitas A. W. Hupel, et kui varem oli tavaline mõisnike päris vaba kauplemine, siis 1772 keelati ülesostmine võõrastelt talupoegadelt; C. H. Nielsen esituses oli aga võõrastelt talupoegadelt vilja ülesostmiseks tarvis vaid isanda luba, kuigi

---

²¹⁴ Samas.

²¹⁵ Emotsionaalsete ja humanistlike kaalutluste (pärisorjuse loomuvastatus) kõrval rõhuti seejuures ka kroonu huvidele: *Es ist auch unleugbar und in die Augen leuchtend, daß der Beförderung des Acker Baues, der Bevölkerung, der Aufnahme der Bauerschaft, dem wahren besten des Landes, der Verbreitung des Handels, und folglich dem Interesse der hohen Krone nichts so sehr entgegen stehen könne, als eine so weit ausgedehnte, und von dem größten Theil des Landes usurpirte Leibeigenschaft über die Bauren. Wir bitten und hoffen daß Eine hochwohlverordnere Commission diesen für das allgemeine und hohe Krons Interesse so äußerst wichtigen Punct aufs genaueste beprüfen, und die dienlichsten Mittel zur Abstellung solches Unwesens vorschlagen werde.* (04.10.1764 - LVVA 372,1,540: 386-387).

²¹⁶ Vrd. Stepermanis, *Zemnieku niemieri*, 97.

²¹⁷ LVVA 673,1,541: 134; LVVA 673,1,542: 134-137; LVVA 673,1,547: 94.

²¹⁸ Stepermanis, *Zemnieku niemieri*, 16-17.

²¹⁹ *Was das Korn betrifft, so wird wann darinnen excediret worden, nöthig seyn, daß alle specielle Umstände unterleget werden, und lässet es sich hiebey umb so weniger was Generaliter festsetzen, als das Eigenthums Recht an das Guth derer Bauren und ihr Getreyde, vorzüglich vor den Bauren selbst, denen Possessoribus zustehet, dahero selbige nicht füglich untersaget werden mag, ihren Erb Bauren den Verkauf ihres Getreydes zu inhibiren* (05.08.1763 - EAA 279,1,524: 579; Stepermanis, *Zemnieku niemieri*, 17).

²²⁰ Oma 1765. aasta 4.-s propositsioonipunktis oli kindralkuberner ilmselt tänu äsjakäsitletud sündmustele palju seadusekohasem, taunides ülesostu kõrval ka omaenda talupoegadelt "lina, kanepi, linakülvisi, humalate, teravilja jne. suvalise hinnaga väljapressimist" (LVVA 214,2,253: 155; LVVA 371,1,1346: 225-226).

rangelt võttes polnud isandail selle seaduse järgi taolise loa andmiseks mingisugust õigust.²²¹

Argument, et talupoeg ühes oma varaga on mõisaomaniku omand, "kes nii hästi kui suudab, on õigustatud kasutama mõlemat", sisaldus aga nt. ka K. F. Schoultsi poolt 1764 valitsusele esitatud memoriaalis, kummutamaks arusaama, et ratsateenistusmaksu tasub talupoeg ise.²²²

1765. aasta mõte, et talupoja omandiõigust (koormiste tasumisest üle jäävale) vallasvarale tuleks juriidiliselt selgeil sõnul tunnustada, oli põhimõtteliselt uus. Vahest tegid just viimatitoodud vaateviisid talupoja vallasomandi juriidilise tunnustamise 1765. aasta kujul kellegi arvates hädavajalikuks?

Seda enam, et ei ole selge, kas sellega peale vastava õiguse juriidiliselt ühese fikseerimise - nõ. interpretatsioonide meelevaldast päästmise - ülepea midagi muutus. Nt. seni tavaõiguse valdkonda jäänud pärimisõiguse küsimustele ei andnud ka 1765. aasta seadusetekst ühest vastust. Patendis kõneldakse küll koormiste tasumisest üle jäävast omandist, mida talupoeg võib vabalt käsutada, millele isandal ei tohi olla mingeid pretensioone ja mis täielikult kuulub talupoja ja tema laste omandusse, täpsemalt pärimisküsimusi aga ei puudutata.²²³ Schoultsi eraõigus, mis tunnistab kogu vallasvara talupoja "vabaks omandiks" (p. 1), piirab viimase pärandatavust ometi Aizkraukle ja Rimāna mõisatega (p. 4).²²⁴ Peremehest järelejääva vallasvara tingimatut pärijatele kuulustumist (jagatavust ka üle vallapiiride), mis annab kindla aluse täielikust ja tingimatust omandiõigusest kõnelemiseks, rõhutati selgelt alles 1804.²²⁵

Aga kuidas omandiõigust ka ei defineeritud, kauplemisvabaduses, mille eest tuleb tänada piisavalt mõjukate linnade olemasolu ja nende huvide põrkumist aadliseisuse omadega - vastava konflikti puudumisel oleks olukord kujunenud oluliselt teiseks -, avaldus selle olemasolu talupoja jaoks nii või teisiti kõige selgemalt. Nii nagu linnade elanikevajadusest tingitud privileegid olid sunnismaisele talurahvale pakkunud teatud

²²¹ Hupel, *Oekonomisches Handbuch*, 260-261; Hupel, *Topographische Nachrichten* I, 550-551; *Topographische Nachrichten* II, 553.

LP 29.03.1772 (1925) tegi eesostu keelavatest patentidest tegelikult esmakordselt - ilmselt vastavalt 1765. aasta seadusele - möönduse, et mõisnikel on õigus oma talupoegadelt saadusi "oma tarbeks" õiglase hinnaga lisaks osta.

Nielsen, *Handbuch*, 141. Nielsen viitab samale 1772. aasta patendile, kus maapäeva soovil keelati võõrastele talupoegadele protsendiga vilja laenamine ja mõisniku luba nõuti tegelikult hoopis talupojalt, kes puuduse korral soovib endale mujalt vilja osta; vilja ülesost võõrastelt talupoegadelt keelati aga üheselt.

²²² Stepermanis, *Aizkraukles K. F. Šulcs*, 140.

²²³ LP 12.04.1765 (1630); käesoleva töö 2. lisa.

²²⁴ Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 151-152.

Vrd. ka Buddenbrock II, 661 märkus 186; Hupel, *Von den Rechten*, 255-256. Buddenbrock arvab, et 1804. a. seaduse tagajärjel "ei tohiks enam järgimist leida" Totti korralduse väljaandmispeatüki § 13, mis lubab peremehe ainsa pärijana võõrasse valda abielluval tütrele kaasa võtta vaid "raha ja riided", mitte aga "vilja, loomi, hobuseid ja majatarbeid". Hupel viitab (1790) samale sättele kui mõisnikule teatud juhtudel talupoja vallasvara pärimisõiguse andjale, lisades, et varem laiendati seda õigust küllap muudelegi puhkudele, aga "kas seda ka praegu sünnib, mina ei tea".

²²⁵ *Sädusse*, § 43, 46-47.

pooleldi legaalsel sisemigratsioonivõimalust²²⁶, leevendas tasakaalustav tüli mõisnike ja sõbrakaupmeeste vahel talupoja sõltuvust nii ühest kui teisest küllap ka praktikas.²²⁷ Miski ei kaitsnud talupoega paremini kui huvide konkurents.

---

²²⁶ Riia *praescriptio biennalis* ehk linna pagenute väljanõudmise kaheaastane aegumistähtaeg tühistati rüütelkonna nõudmisel 1725/26 - Riia patrimoniaalmõisate suhtes tagasiulatuvalt peale 1710, linnasarase osas aga peale 1721 pagenute suhtes (Vīgrabs I, eriti 108-148).

²²⁷ Vrd. Jensch, *Handel Rigas*, 86.

3. KARL XI PÄRAND

3.1) Instruksioon ja reglement

Staatuse poolest oli omaette grupiks Liivimaa talurahva seas kroonurahvas, kes 18. sajandil moodustas esimesest umbes veerandi kuni kolmandiku. (1731 moodustasid kroonumõisate alamad 29,7 % Tartumaa, 32 % Võrumaa, 45,7 % Viljandimaa ja 39 % Pärnumaa mõisate talurahvast; 1795. aastaks olid vastavad protsendid kahanenud 13,5; 16; 31,3 ja 33,4 %-ni).²²⁸

Kroonutalupoegade eriseisundi aluseks (kuni 1804) olid rootsi ajale *hea aja* maine andnud nn. talurahva-kaitse-seadused 17. sajandi lõpust: kroonuvalduste järelevalvet teostavate majandusasehaldurite instruksioon aastast 1691²²⁹ ja rendimõisate elukorraldust sätestav nn. tulundus-, majandus- ehk ökonoomiareglement 1696²³⁰.

Et reduktsioon oli alanud juba 1681 (eelnevalt oli riigimaade osakaal Liivimaa mandrialal olnud kaduvväike), oli asjaosaliste mõisate elukorda tulnud reguleerida muidugi varemgi, kuid tavalised rendilepingud ei andnud rahuldavaid tulemusi ei riigi ega talupoegade seisukohalt.²³¹ 1691. ja 1696. aastate seadustes sisalduvad "politseilised" ja majanduslikud ettekirjutused pidid endisest tõhusamalt reglementeerima riigivõimu esindava majandusasehalduri, rentnikust mõisniku ja talupoja vahelisi suhteid, eesmärgiks tagada kroonu omandi ja sissetulekute ning talupoegkonna kaitset.

Instruktsiooni 39 punkti panid majandusasehalduri ülesanded kroonumõisate valitsemisel paika küllaltki detailselt.²³² Nõuti nii sagedast mõisate isiklikku visiteerimist kui ka võrdlemisi üksikasjalist toimuvaga kursisolemist vahendajate kaudu.²³³ Rendilepingu

²²⁸ Ligi, *Talurahva arv*, 86-89.

²²⁹ *Königlich-Schwedische Oekonomie-Statthalter-Instruction für Liefland*, 21.08.1691 (Buddenbrock II, 1223-1243).

²³⁰ *I.K.M. Reglement, wornach sowohl alle I. K. M. Oekonomie-Bediente, als auch die Arrendatores und Bauern von I. K. M. Güthern in Liefland, sich zu reguliren und zu richten haben*, 21.03.1696 (Buddenbrock II, 1204-1223).

Mõlema seaduse ümberjutustust vt. ka: Sepp, *Talupoegade kaitse*, 152-156, 187-194, 197-199, 201-202.

²³¹ Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 70-77

²³² Asehaldureid oli kaks - kummagi distrikti jaoks oma. Vene ajal haldas Liivimaa Läti osa kroonumõisaid peaökonomiadirektor Riias ning Eesti alal temale alluv asehaldur Tartus (lähemalt: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 58-60; asehaldureist rootsi aja lõpul vt. ka: Kibal, *Liivimaa tsiviilametnikud*, 80-89). Jacob Lange sõnaraamatu (1777) järgi otsustades oli peaökonomiadirektor lätlastele muide ka 18. sajandil tuntud "asehaldurina": *Statalters* (Dunsdorfs, 1710-1800, 251).

²³³ Vrd. p. 13: talude korrashoidu peab asehaldur kontrollima "nii palju kui võimalik ja talle ühest või teisest puudusest eraldi teatatakse".

Mõisas võisid asehalduri madalaima astme "usaldusisikuteks" olla vahest talurahvakohtu liikmed (lähemalt allpool). "Lähima hirsniku" ülesandeks pani majandusreglement (II, 8) muide ka tulekahju kustutamise eest hoolitsemise esmatasandil (kõrgeimaks astmeks 1696 juba kreisifoogt) ning samast punktist selgub, et "valitseja, kubjas või kilter" hirsnikuga ei samastu.

täitmise ja tulusa maakasutuse ning talupoegade "säilimise", domeenipiiride kaitse ning rendirahade ja riigimaksude laekumise tagamise kõrval tuli asehalduril (vastavalt reglemendile mõisarentnike toel) kindlustada üldistest haldusseadustest kinnipidamine kroonuvaldustes (p. 22-24) ning nende regulaarne publitseerimine distrikti kirikutes (p. 25).²³⁴ Tema kompetentsi kuulus ka halduskorraldustest (kodukari - *Haus-Disciplin* - alla kuuluvate) eksimuste karistamine kroonumaadel (p. 26).²³⁵ Asehalduri hallata olid kuningamaal asuvad väikelinnad ja alevid (p. 29), lisaks tuli täita patronaadiõigusega kaasnevaid kohustusi neis kihelkondades, kus kirikupatsooniks osutus kroonu (p. 4-7). Kuid asehalduri võim ulatus ka üle domeenipiiride - teatud mõttes tuli tal kogu distrikti elanikel silma peal hoida: vaadata talurahva ja mõisnike kuningatruiduse järele (p. 2), kanda hoolt usu ja jumalasõna leviku eest ning valvata kiriku- ja kooliõpetajate üle (p. 3). Asehaldur pidi hoolitsema ka kiriku kasuks (*ad pios usus*) langevate trahvide laekumise eest (p. 36).

Veelgi täpsemalt ja vahepeal lisandunud kogemuste najal instruksiooni täiendades ja parandades määratles kroonumõisate elukorraldust majandusreglement, mis osalt toetus kuninga poolt juba novembris 1694 kindralkubernerile jagatud ettekirjutustele.²³⁶

Kohasel kombel alustas viieosalist reglementi rahva hingeõnnistusele pühenduv peatükk, käskides talupojal pühapäeva pidada ning lastele palveid õpetada jms. ning kohustades mõisarentnikke teolisi laupäeviti aegsasti koju laskma, teolistele hommiku- ja õhtupalvusi korraldama, kiriku-, pastoraadi- ja koolimajade eest hoolt kandma, surnute nõuale matmise vastu võitlema ning kirikumakse koguma. Järgnesid mõisa ja selle päraldiste "haldamine ja harimine" (pt. II; kokku 17 punkti), sh. eriti metsakaitse ja jahikorraldus (p. 5-14); talupoja ja mõisarentniku suhted, nende vastastikused õigused ja kohustused (III; 18 p.); talupoegade koormised (IV; 11 p.) ning kaebused (V; 6 p.).

Kihelkonnatasandil resp. vaimulikes asjades (p. 7) määras instruksioon asehalduri kohapealseteks alluvateks kirikueestseisjad nii kroonurentnike kui talupoegade seast, kes pidid hooldama kirikut ennast ühes selle vallasvaraga ning kord aastas aruandeid esitama.

1695 seati asehaldurile abiks kreisifoogtid (LO, 70-80; Buddenbrock II, 1382-1389).

Distrikti ulatuses olid asehalduri kõrval ametis veel raamatupidaja, kirjutaja, fiskaal ja maamõõtja (p. 38).

²³⁴ Instruksioon (p. 22) loetles tähtsamate haldusseadustena üldisest "maarahust" kinnipidamist, õigete kaalude ja mõõtude kasutamist, ülesostukeeldu, teede ja sildade korrashoidu (vrd. reg. III, 17), talupoja pulmade ja ristsete tarvis kehtestatud piiranguid (vrd. reg. III, 16) ning mujalt kroonuvalduse piiresse pagenud talupoegade halduskorraldusele vastavat väljaandmist (vrd. reg. III, 15).

Oluliseks peeti ka metsakaitset vastavate riigis kehtivate seaduste alusel (p. 23) ning jahikorraldust (p. 24) - haruldasmate loomade kaitset ja samas võitlust ohtlike karude ja huntide vastu (aadlimõisate omanikel keelati ms. küttimine väljaspool oma valduste piire, kroonutalupoegadel aga tuli oma püssid jahikeelu perioodiks hoiule loovutada). Lisaks kästi asehalduril valvata ka kroonu ja reisijate vajadusteks piisava hulga kõrtside ja veskite olemasolu järele (p. 27) ning hoolitseda lubja- ja tellisepõletamise edenemise eest kroonumõisates (p. 28).

Kroonumõisates tuli halduskorraldusi ette lugeda ka korraliste majandusvisiitatsioonide ajal.

²³⁵ 1694 kaotati sillakohtud hoopiski ning muudel aladel jagati nende ülesanded kreisifoogtide (1695) ja maakohtute vahel. Vene võimu alla minnes sillakohtud taastati, kuid osa politsei-ülesandeid jäi endiselt riigivaldustes sillakohtute funktsioone täitvate kreisikomissaride kätte.

²³⁶ 20.11.1694 (Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 136-137; Schwabe, *Grundriss*, 240).

Hendrik Sepp rõhub ka tõsiasi, et erinevalt aastast 1691, kui Liivimaa aadli reduktsioonivastane võitlus oma privileegide eest veel kestis, avaldati tulundusreglement ajal, mil "Liivi aadli võim juba murtud ja aadli omavalitsusest järele jäänud ainult vilets vari" (Sepp, *Talupoegade kaitse*, 136).

Reduktsiooniga kroonu alla sattudes minetas rentnikust mõisnik olulise osa oma härruslikest haldus- ja majandusalastest *õigustest*; mõisa alal kehtivad suhted, vastastikused õigused ja kohustused olenesid nüüd eelkõige kroonu resp. vastava mõisa kui majandusüksuse huvidest. Kõigiks olulisemateks ümberkorraldusteks, sh. talude maksustusviisi muutmiseks (reg. III, 7), talupere ühest kohast teise üleviimiseks (reg. III, 15), maksuvõimetult peremehelt talu käestvõtmiseks (reg. III, 14, 18) ja uute talude rajamiseks (inst. 16) tuli instruksiooni ja reglemendi kohaselt nõutada riigiametnike luba, viimased pidid aga ennekõike arvestama läbiviidavate muudatuste mõju rendisummadele (inst. 11, 16). Mõistetavalt, nagu igas rendimõisas, oli keelatud inimeste eraotstarbeline (mõisaväline) kasutamine ja "ära andmine" (inst. 8; reg. III, 6, 10, 15), samuti aga ka tühjaks jäänud talumaa mõisastamine (reg. III, 11-12)²³⁷. Üldse püüti välistada kõikisugu raskestikontrollitavaid ja kroonu sissetulekuid kahjustada võivaid maavaldussuhteid. Nii oli mõisarentnikul keelatud ülejääva tööjõu raharendile panemine²³⁸ st. sulasele omatahtsi maa eraldamine (reg. III, 7)²³⁹; talupojal seevastu oma maa-tükkide väljarentimine või kellegi teise "kasutusse jätmine" (inst. 13; reg. III, 13)²⁴⁰ (karistuseks kolmandal korral peremehe

²³⁷ A. Švābe toonitab antud reformidega mõisa- ja talumaade vahele tõmmatud kindla piiri tähtsust: maksualuseks talumaaks loeti ka 1638. aasta revisjoni järel mõisastatud maa; uute maade mõisastamine kroonumõisates keelati - talu laostudes tohtis rentnik uue peremehe leidmiseni ajutiselt kasutada vaid selle heinamaid (Schwabe, *Grundriss*, 252).

A. Perandi näeb antud punktis lisaks talu- ja mõisamaade juriidilise iseloomu erinevustele muide külakogukonna kui õigussubjekti poolt talumaale omatava ühisõiguse peegeldust ja kajastust. Ehkki, nagu autor tunnistab, võiks reglemendi alusel selle õiguse subjektiks väga hästi pidada ka riiki, arvab ta selle pigem "külakonna" õiguseks seetõttu, et ennekõike tuli vaadeldava normi kehtivus kasuks küla talupoegkonnale (Perandi, *Talurahva maavaldusõigus*, 205). Lähtudes alusetust eeldusest, et ökonoomiareglement kajastas juba eksisteerivaid õigussuhteid (samas, 197-200, 212), teeb Perandi siin kaugeleulatuvaid järeldusi ajaloolistest maavaldussuhetest Eesti alal.

Instruktsiooni kohaselt (p. 18) pidi talude ja kroonumõisate vaheliste (nagu üldse igasuguste riigimaid puudutavate) piiritülide lahendajaks olema asehaldur koos maamõõtjaga.

²³⁸ *die Arbeiter, so zu des Hofes Cultur verordnet sind, zu verheuren, oder auf Leyde zu setzen...*

²³⁹ Tööjõu ratsionaalsema ärakasutamise püüdlustest 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa mõisates, sh. "liigse rahva" raharendile panekust vrd: Soom, *Herrenhof*, 225-235. Vt. ka Transehe-Roseneck, *Gutsherr und Bauer*, 90-91 märkus 1.

²⁴⁰ *Insbesondere soll darauf gesehen werden, daß kein Bauer sein Land an andere verheure, oder auf einige Art zur Abnutzung überlasse...*

Paralleeli rentniku ja talupoja õiguste piiratuses toob esile Švābe, pidades seda iseloomulikuks Karl XI aegsele "nii erainitsiatiivi kui lepingupoolte vaba tahet" piiravale "liberaalsele despotismile" (Schwabe, *Grundriss*, 250-251).

Švābe leiab, et tegemist oli talupoja ja vabadiku vaheliste tegelikkuses niikuinii mitteeksisteerivate rendilepingute (*Pachtvertrag*) keelamisega (samas, 237) ning valitsuse püüdega "vabadikundust" hoopis kaotada (samas, 239-240). Kinnituseks toob ta asehalduri-instruktsioonis leiduva ning 1686 väljastatud "lahtist rahvast" käsitlevat seadust (vt. järgnevat viidet) kordava punkti (inst. 15): "*die Einwohner und Lostreiber, welche gesund sind, müssen gezwungen werden, entweder selbst Bauern[stellen] anzunehmen, ... oder sich bei den Bauern ... in Dienste begeben*".

Teisalt on tõenäoline, et antud säte keelas (ka ?) peremeeste omavahelisi maatükkide rendileandmisi, mis piiritülide põhjustajana nii sel kui järgneval ajal isandaile palju tüli takitas, ehkki talupoega nimetatakse reglemendis keelatava lepinguvahekorra iseloomustamiseks "*Eigentümer*" ja "rentnikku" "*Heuersmann*", mis näib viitavat siiski pigem peremehe ja vabadiku suhtele. Peremeeste-vahelise maatehingute tähenduses tõlgendavad antud punkti nt. E. Dunsdorfs ja A. Perandi (Dunsdorfs, *1600-1710*, 248-250; Perandi, *Talurahva maavaldusõigus*, 207); pigem sellisele tõlgendusele osutab ka vastav tekstilõik asehalduri-instruktsioonist

talust väljatõstmine "kui leidub mõni muu hea talupoeg tema asemele") või ka teise talu juurde ehk teisele talupojale kuuluva maa tarvituselevõtt (reg. IV, 10-11). Valdussuhetes pidi valitsema selgus ning talude tükeldamist ja "vabadikundust" pandi põhimõtteliselt pahaks²⁴¹; optimaalse hulga majapidamiste ja tööjõu täielikuma rakendamise nimel püüti saavutada elanike arvulist tasakaalu taludes ning kaotada vabadikke ja "lahtist rahvast" (inst. 15). Vastavalt halduskorralduses juba sätestatule nõuti nende (*Einwohner und Lostreiber*) jaotamist pere- või sulasrahva hulka²⁴²; samuti oli asehalduril õigus talumaid pere kasvades suurendada või inimesi ülerahvastatud taludest mujale asustada (samas).

Kuigi talupoja nõ. varalis-majanduslikke õigusi kui selliseid reglemendis täpsemalt ei defineeritud, tulenes talupoegade kaitsmise vajadusest koormiste ja kodukari normeerimine, tagada püüti ka eestkostekohustuse täitmist mõisarentniku poolt.

Viimasele said kohustuslikuks 1687 - 1690 adramaarevisjoni käigus koostatud nn. uutes vakuraamatutes fikseeritud talude koormiste määrad (sh. uudsena aasta tähtsamate abiteopäevade arv).²⁴³ Rentnikul polnud õigust neid omavoliliselt tõsta või muul moel muuta (reg. III, 1-5, 8-10, 18; IV, 5). Koormisemääradega suhestus mõisal lasuva riigirendi ja maksude suuruse mõõtmiseks loodud abstraktne ühik "revisjoniadramaa", mille olenemata talude või sealsete elanike hulgast moodustasid talukoormised 60 taalri väärtuses (adramaade arvu leidmiseks jagati mõisa vakuraamatus fikseeritud koormiste koguväärtus taalrites 60-ga)²⁴⁴: ilmselt muutis ka rendi otsene seos talude koormistega (ideekohane seos

---

(talude korrashoidu puudutavast peatükist): "*So muß auch kein Bauer oder Bewohner, bey harter Strafe, keinen Theil von des Gesindes Land und dazu gehörigen Gelegenheiten an einen Andern verhandeln, verheuren oder von Fremden bearbeiten und brauchen lassen, wodurch nicht allein das Land abgebrauchet und entkräftet, sondern auch große Unrichtigkeit in den Gränzen verursacht wird.*" (inst. 13). Nagu instruksiooni tsitaadist ning ka reglemendi tekstist näha, võis siinjuures oluline olla ka haritava maa väljakurnamise vältimine (vrd. ka reg. IV, 10-11).

Sedasama (*die Ueberlassung ihres Landes an andere Bauern*) keelas ka näljaajal talupoegade korralekutsumiseks väljastatud kubermangupatent (*Wegen des Mißwachsens und der Bauern schuldige Pflicht*, 27.11.1696 - LO, 660-665; Buddenbrock II, 1457-1460). Heinamaade talupoegadevaheline rendileandmine oli keelatud ka Crusiuse kodifikatsioonis (Ewers, *Landrechte*, 378). Liivimaa eravaldustele, mille suhtes vastav seadus puudus - Liivimaa õuekohus oli seda 1639 küll kindralkubernerilt palunud, kuid saanud vastuseks, et talupoegade maatehinguid saab iga mõisnik sõnakuulmatuid talu käestvõtmisega ähvardades ise keelata (Dunsdorfs, *1600-1710*, 77) -, laiendati 18. sajandi lõpuosas rootsiaegseid kroonuvalduste tarvis kehtestatud keelde (*Manuale judiciarum* 1776, 38; vt. ka Laur, *Eesti ala valitsemine*, 125-126).

²⁴¹ Vrd. nt. Arbusow, *Landesordnung*, 22-24.

²⁴² I. K. M. *Verordnung, angehend das Dienst- und Miet-Volck*, 23.11.1686 (LO, 436-449; Buddenbrock II, 989-998). Vt. ka eelnevat viidet.

²⁴³ Seadused nägid lisaks mõisa ühtsele kõiki talusid hõlmavale vakuraamatule ette ka iga peremehe valdusse jäävat "väikest raamatut" jooksva arvepidamise tarvis (inst. 35; reg. III, 2).

Abiteo mõistest: Ligi, *Talupoegade koormised*, 136-141, 242-247.

Fikseeriti vaid osa abiteost ning revisjoniadramaade kindlakstegemisel ei arvestatud ka seda, mistõttu koormiste suurendamine eravaldustes toimus järgneval sajandil maksude suurenemise vältimiseks just abiteo arvel (lähemalt: Ligi, *Talupoegade koormised*, 261-267). Erinevalt kroonurentnikust (reg. III, 4-5) ei pidanud eramõisnik vakuraamatus märgitud abiteole lisa nõudes seda fikseeritud koormistest maha arvama ega sellest aru andma.

²⁴⁴ Eesti talurahva ajalugu /E. Tarvel/, 458; lähemalt: Tarvel, *Adramaa*, 144-151.

põllumaa väärtusega ei omandanud reaalselt tähendust²⁴⁵) koormisemäärade omavolilise muutmise keeldu omalt poolt rangemaks.

Talupojale ikalduste jms. korral abi tagamiseks seisis reglemendis (reg. III, 18) lisaks käsk või soovitus, et rentnik peab ettenähtud koormiste sissenõudmisel olema mõõdukas ning üritama hättasattunud peremeest aidata. Nii rootsi kui vene võimuperioodi rasketel aegadel meenutati seda rendileppekohast kohustust ka mitmete patentidega kuni mõisas kohustusliku viljavaru hoidmise nõude kehtestamiseni 1763.²⁴⁶

Esmakordselt Liivimaal seadis reglement kindlamad piirid kodukarile mõisas. Teoliste väiksemaid eksimusi võis nuhelda kohapeal kuni kolme vitsapaariga (reg. V, 1; vrd. reg. IV, 3), seevastu peremeeste karistamiseks oli igal juhul nõutav kohalikest talupoegadest koosneva kohtu (kuni 20 hõbetaalri resp. 10 vitsapaarise trahvini) või olenevalt asjaoludest kas siis majandusasehalduri või maakohtu otsus (reg. V, 2; vrd. reg. IV, 1, 4, 8).²⁴⁷

²⁴⁵ Eesti talurahva ajalugu /E. Tarvel/, 459. Kavandatud talumaade täpsem boniteerimine ja koormiste suurusega vastavusse viimine teostati Liivimaal vaid umbes 10 % ulatuses provintsi Läti osas, Eesti-Liivimaa kohta puuduvad vastavad andmed üldse (Tarvel, *Adramaa*, 148). 1687-1690 revisjonil oli kroonurahva koormiste hindamine toimunud pealiskaudsemalt - senistes koormisenormides tehti korrektsioone siis, kui koormisenormi mittevastavus talu reaalse kandjõuga oli ilmne, muidu püüti säilitada seniseid suurusid (Eesti talurahva ajalugu /E. Öpik/, 556-557).

Seesugune mõisa maksude arvestamise süsteem, kus nende suuruse kindlaks määramiseks selgitati kõigepealt välja talude (nn. vakuraamatu)koormised, võis jätta ka eratalupojale mulje, et viimased ongi riigimaksude otseseks aluseks, et mõisnik justkui vahendab neid riigile. Igal juhul levis seoses pearahastusteemi kehtestamisega Liivimaa talurahva seas laialt arusaam (mitte aga "kroonu alla" saamise soov nagu mõnel muul korral), et rahamaksu otsene tasumine vabastab neid mõisakoormistest (Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 296, 299 märkus 108, 346-347).

²⁴⁶ Rootsi ajal seoses suure näljaga sügiseti 1696 ja 1697 (*Wegen des Mißwachses und der Bauren schuldige Pflicht*, 27.11.1696 - LO, 660-665; Buddenbrock II, 1457-1460; ja *Wegen der Bauren Gerechtigkeit und Pflicht, wie auch Bauren-Töchter Beheyranten und Flächsen-Fahren*, 06.10.1697 - LO, 685-687; Buddenbrock II, 1484-1486). Rentnike manitsemisest tunduvalt tähtsamal kohal oli mõlemas siiski talupoegade hoiatamine saagi varjamise ja koormiste kandmisest keeldumise eest. Nälg ajendas kroonumõisarentnike manitsema ka vene ajal (LP 02.06.1742, 740; 27.05.1756, 1177; 07.05.1757).

Eramõisnikke samal moel eestkostekohustuse täitmisele manitseda, nagu kroonurentnikke, ei peetud ilmselt võimalikuks kuni 1760-teni, kui Katariina II-se uue poliitika raames kehtestati (probleemina küll juba varem üles kerkinud) kohustusliku viljavaru (resp. eestkoste) nõue kõigi, nii riigi- kui eravalduste suhtes, lubades mõisnikele vastutasuks "igavest" viljaekspordi vabadust (Laur, *Eesti ala valitsemine*, 164-165, 176-177; Jenšs, *Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums*, 377-378). Enne viimast korraldust laenati kroonutalupoegadele vilja ka riigimagasiniidest või püüti neid häda korral aidata viljaandami tasumist aasta-paari võrra edasi lükates (LP 26.08.1742, 751), ekstreemsetel puhkudel püüti viljalaenude või rüütlimõisate vahel vilja jagamise teel abistada ka erarahvast (LP 28.09.1749, 955; 04.10.1749, 957).

Kohustus teatud viljakogust kogu aeg varuks pidada mõisnikele muidugi ei meeldinud, nt. kinnitas endine Tartu sillakohtunik Rosen selle tühistamist soovides 1784, et erinevalt rootsi ajast, kui talupojad polevat mingisugusest viljalaenust midagi teadnud, olevat mõisnike õigusi lisaks 1765 sätestatule kahandanud ka "30-40 aasta eest" kehtestatud eestkostekohustus, mille pärast talupojad olevat hakanud lootma härrapoolsele ülalpidamisele ning mõisnikud polevat enam isandad isegi mitte omaenese sissetulekute üle (Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 342, 356-357). 1798. aasta maapäeval teatavasti otsustatigi asutada talupoegade endi poolt ülal peetavad magasiadid, päästmaks mõisnikke "talupoegadele laenu andmise koormavast kohustusest".

²⁴⁷ Juba instruksiooni tekst näib viitavat sellele, et peremehe karistamine rentniku pädevusse ei kuulu (vrd. inst. 12), kuid sõnaselgelt väljendab seda alles majandusreglement (reg. V, 2).

Švābe väidab peremeeste käsuvastase mõisa tulemata jätmise eest karistusi sätestavale, kuid süü kindlakstegemist mittepuudutavale punktile (reg. IV, 8) viidates, et teatud juhtudel jäi mõisale distsiplinaarkorras siiski õigus peremehi ka vallakohtuta 48-tunnise vangistuse ja (kolmandal korral) 3 vitsapaariga nuhelda (Schwabe, *Grundriss*, 246), kuid arvestades peamise karistusi puudutava punkti kategoorilist sõnastust (*Was ein Bauer-Wirth verbricht, das einige Strafe oder Ersetzung des Schadens*

Kontrolli teostamist rentniku tegevuse üle pidid hõlbustama talupojakaebused, mis kindlaksmääratud koormisi ja kodukari arvestades omandasid muidugi oluliselt uue tähenduse. Majandusreglement määratles täpsemalt nende esitamise korra rentnikust õuekohtuni (reg. V, 4-6). Mõisa madalamate ametimeeste ja võib-olla ka talurahvakohtu peale tuli vajadusel kaevata kõigepealt mõisarentnikule, rentniku peale aga majandusasehaldurile. Viimane pidi vastavalt asjaoludele kas ise otsuse langetama või suunama asja maakohtusse.²⁴⁸ Asehalduri otsuste apellatsiooninstantsiks oli kubermanguvalitsus, maakohtul vastavalt õuekohus: üksnes viimastest läbikäinuna tohtis talupoeg pöörduda ka kuninga poole.

Asjades, mis puutusid peremeeste karistamise või muidu kohapealseisse küsimustesse, milles nende kompetents suurim, pidid reglemendi kohaselt otsuseid langetama "head mehed" (*gute Männer* - reg. IV, 4, 6) ehk "selleks seatud hirsnikud ja erapooletud karsked talupojad" (*verordnete Rechtsfinder und unpatheyische beschiedene Bauern* - reg. V, 2) kohapeal. Täpsemalt jäi vastava instantsi olemus ja kompetents aga sõnastamata. Arveds Švābe kinnitab, et tegemist oli tavaõiguse alusel juba eksisteeriva (mõisniku võimu aluse) vallakohtu legaliseerimisega²⁴⁹ - vahest võib tõepoolest ka just institutsiooni määratlemata jäämise tõttu oletada, et eeldati teatud praktika ja "meeste" olemasolu? Seevastu eesti kirjanduses kõneldakse isegi ühtede ja samade kaante vahel kord rootsi võimude poolsest hirsnike institutsiooni *taaselustamise* katsest, mis pealegi polevat olnud kuigi tagajärjekas²⁵⁰, kord vallakohtute olemasolust juba vaadeldavate seaduste eel²⁵¹.

18. sajandi (ka eravalduste) osas antud küsimust kõige põhjalikumalt uurinud August Traat on leidnud, et sellal tegelikult kohati veel esineva hirsniku funktsioonid mõisakohtunikuna sulandusid reeglina ühte külakupja omadega ning "kubjas", "hirsnik" ja "lauamees" hakkasid eri paikades tähistama enam-vähem sama ametimeest, kelle ülesanneteks jäi muu kõrval siiski endiselt ka külas tekkinud väiksemate tülide lahendamine lepitamise teel (seal, kus esines mõlemaid, oli hirsniku sotsiaalne positsioon külakupja

---

erfordert, solches gebühret dem Arrendator selbst oder dem Amtmann nicht zu decidiren oder entscheiden... - reg. V, 2), võib selles kahelda (vrd. Dunsdorfs, 1600-1710, 250).

Rootsi kammerkolleegiumi poolt välja töötatud reglemendi projektis oli ihunuhtlus ette nähtud üleüldse vaid teoliste jaoks, peremeeste kohaseks vallakohtu poolt määratavaks ("koduseks") karistuseks kavandati üksnes kas rahatrahve või 48-tunnist vangistust. *Kõigile* oli ihunuhtlus seevastu ette nähtud metsasüütamise eest.

Kuninga käsul tuli reglemendis paika panna siiski ka peremeeste mõeldud kindlas suuruses ihunuhtlused - projektis oli nende suurus olnud ka teoliste puhul määratlemata (Dunsdorfs, 1600-1710, 251).

²⁴⁸ Elina Öpiku väitel võttis reglement sellega talupojalt võimaluse pöörduda oma kaebusega otse kohtuinstantsi: "Asehaldur hoidis kontrolli all talu-mõisa tasandil toimuvaid tootmissuhteid riigi maavaldustes ning vahendas ka kroonutalupoja suhteid riigivõimu ja kohtuga." (Eesti talurahva ajalugu, 559).

²⁴⁹ Schwabe, *Grundriss*, 244; Švābe, *Pagasta vēsture*, 355-357; vrd. Soom, *Herrenhof*, 10-14.

Põhjasõja puhkedes jäi kõrvale sajandi lõpul kaalumisele võetud Rootsis talurahvaasju lahendavate häradikohtute eeskujul samasuguste asutuste loomise plaan ka Liivimaa kroonutalupoegade tarvis. Tegemist olnuks 5-6 kihelkonda hõlmava kohtuga "lagmani" ees- ja talupoegade kaasistumisel (Eesti ajalugu /O. Liiv/, 224).

²⁵⁰ Eesti talurahva ajalugu /A. Traat/, 469.

²⁵¹ Samas /E. Öpik/, 559.

omast kõrgem, kuid madalam mõisakupjast).²⁵² Seda, et hirsnik iseseisva funktsioonina hääbunud oleks, autor siiski tõestada ei suuda. Sama hästi võis üks mees täita mitmeid ameteid, st. piir eri kohustuste vahel võis olla hägune, kuid ometi mitte olematu. 1765. aastal uut kaebekorraldust kehtestavas patendis²⁵³ nähti ette, et kollektiivselt kaebajatega peab kaasa tulema "*Külla kubjas ehk Lauamees*", "*Külla-Wannamb, ehk Lawwa-Mees*", "*Teesnesis*", "*der Rechtfinder*", kuid väitele, et saksa variandis "on külakupjaid nimetatud hirsnikeks"²⁵⁴, võib ka vastu vaielda, seda enam, et vähemalt läti variandis oli juttu vaid "kohtunikust" ning seadusetõlgete täpsuses mängis ka tõlkija sõnavara oma osa. 18. sajandi venekeelseis allikais kannab Liivimaa hirsnik J. Zutise teada sageli nimetust "*võbornõj*".²⁵⁵

Võimalike traditsiooni vahendajatena kunagiste mõisakohtute ning eraõigustes ja 1804. aasta talurahvaseadustes ettenähtud vallakohtute vahel vastavaid mõisa ametimehi vaadeldud ei ole. Traat ei tee seda ilmselt eeskätt seetõttu, et hirsnike näol oli tema arvates tegemist mõisniku poolt ametisse seatud truude käsutäitjatega, kel talurahva poolt valitava vallakohtunikuga ei saanud olla mingit seost²⁵⁶, kuid juba sel põhjusel, et on tõenäoline (või vähemalt ei ole välistatud), et mõisnik *valis* oma "tahte täitjad" neil juba olemasoleva autoriteedi alusel ning et ka vastav amet ise tähendas külas autoriteeti, millele tugines ju vallakohuski, ei saa teatud mõttelist ja institutsionaalset järjepidevust siiski välistada. Ka 18. sajandi (Eestimaa) eraõigustes oli vallakohus tugevalt mõisniku mõju all, kuid neis sätestatud tavatsetakse 1804 ette nähtuga seostada sellegi poolest.

Et talupojakohtud kroonuvaldustes aga vähemalt kohati ja mingil kujul ka 18. sajandi teisel poolel ka sellise nime all realselt eksisteerisid, näitab mõisavalitseja (*Gutsverwalter*) seletuskiri talupoegade kaebusele koormiste tõstmise, mõisastamise ja ülemäärase ihunuhtluse (üht kaebajaist oli karistatud 96 löögiga) pärast 1760: ta polevat tükikestki talumaad õigusvastaselt ära võtnud, vaid pelgalt inimesi ülerahvastatud taludest mujale ümber asustanud ning maksuvõimetuid talupoegi üksnes vallakohtu (*Wackengericht*) nõusolekul sulasteks teinud.²⁵⁷

Nagu tihtipeale tõdetud, eristub "peremees" reglemendis küllaltki selgelt muust kroonurahvast. Ka sõnakasutuses esineb "talupoeg" - *Bauer* - enamasti üheselt peremehe tähenduses, kusjuures vist selguse ja kindluse mõttes on kahes trahve ja karistusi käsitlevas punktis (reg. V, 2, 3) kasutatud ka kitsamat mõistet "*Wirth*". Ühelt poolt ilmneb siin tollases keelekasutuses esinenud dualism talupoja sõna tarvitamises (kohati esindab "*Bauer*" nimelt siiski ka talurahvast laiemalt - nt. reg. II, 8), teisalt näitab terve rahvakihi esinemine

²⁵² Traat, *Hirsnikud*, 138-142; vrd. Eesti talurahva ajalugu /A. Traat/, 469; samas /E. Tarvel/, 512.

²⁵³ LP 12.04.1765 (1630).

²⁵⁴ Traat, *Hirsnikud*, 139.

²⁵⁵ Zutis, *Ostzejskij vopros*, 552.

²⁵⁶ "Vallakohtute tööle asudes kaotasid hirsnikud-külakupjad oma viimasedki kohtulikud funktsioonid ja jäid vaid puhtakujulisteks mõisa alamateks ametimeesteks ..." (samas, 143).

²⁵⁷ Schwabe, *Grundriss*, 269.

seadusetekstis põhiliselt peremehe näol viimase tähtsust väikseima arvestatava majandusühiku valdajana.

Muu talurahvas oli ökonomia seisukohalt oluline üksnes sel määral, kui sellest olenes talu(poja) toimetulek - õigussubjektina esinemas nähaksegi eelkõige vaid peremeest. Nt. sulaste ja peremeeste vahelisi tüliasju mainis seadusesõna esmakordselt alles 1804, kui seesugused asjad anti ametlikult vallakohtule, ning ka mõisahärrusesüsteemis nii oluliseks peetav mõisniku õigus talunoori mõisa teenima võtta (*Gezindezwangdienst*) ei leia majandusreglemendis käsitlemist.²⁵⁸

Peremees kandis hoolt ja vastutust oma alluvate eest (vrd. reg. V, 3); tema staatust väljendas talle omaette karistamiskorra määramine; talupojale - peremehele - olid ette nähtud ka ainult kindlad suuremaid oskusi nõudvad ning ilmselt ka staatust väljendavad (teo)tööd²⁵⁹ ning mõistagi oli tema töö ka arvestuslikult enam väärt kui lihtteolise oma (reg. III, 8).

Teiseks olulisemaks talupojasoost tegelaseks on reglemendis mõistetavalt teoori - *Arbeiter*. Et tegemist on nimelt taluperest pärit teolisega, nähtub peremehe varalist vastutust kinnitavast sättest (reg. V, 3): kui teoline mõisarentnikule kahju tekitab, eeldatakse arvete klaarimist peremehe (*Wirth des Arbeiters*) abil.²⁶⁰

Tegu oli küll ennekõike rollidega, milles üks või teine isik teatud situatsioonis seaduse ees seisis, kuid sellegi poolest ei pruukinud rollide vaheldumise võimalus kahandada nende tähtsust ning kihivahede hägusus ei tähendanud staatuse-erinevuste puudumist.

3.2) Talupoja staatus Karl XI seadustes

Ülalviidatustki ilmneb, et kroonurahva 17. sajandi lõpul omandatud õigused on lisaks üldkäsitleste kohustuslikele vaatlustele leidnud siin-seal ka lähemat uurimist. Seejuures on 1690-te seaduste konkreetsemat sisu valdavalt positiivse üldhinnangu

---

²⁵⁸ Võiks arvata, et viimast ei olnud lihtsalt ette nähtud ja rentnik pidanuks läbi ajama palgaliste teenijatega, kuid teisalt, kui nii mõeldud oleks, võinuks oodata ka selle selgesõnalist ära jätmist, nii et ei saa välistada ka, et see majanduslikult vahest vähem oluline aspekt oli seadusekoostajail lihtsalt kahe silma vahele jäänud. 18. sajandi kroonuvaldustest võis mõisarentnik võtta ilmselt vaid hädatarvilikumaid teenijaid (teatavasti oli kroonumõisates teenijaid reeglina vähem kui eravaldustes - Ligi, *Talurahva arv*, 94-95), tohtimata neid seejuures mujale viia; eramõisniku käed olid aga vabad kuni nimetatud sunduse kaotamiseni 1804. Enne 1804. aasta talurahvaseadust olid ainsateks õigusaktideks, kus nimetatud kohustust minu teada reguleeritud, parun Schoultsi eraõigus ja sellele toetuv vendade Wilckenite eraõigus 1764/65. Esimeses piirati mõisniku poolt oma valdustest "vabalt võetavate" teenijate vanust meeste puhul 24. ja naiste puhul 20., teises vastavalt 30. ja 20. eluaastaga (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 151-158: III, p. 3; Vīgrabs, *Vec- un Jaunbebru muižas zemnieku tiesa*, p. 3).

²⁵⁹ Reglemendis (III, 8) nimetatakse konkreetselt reheapiametit, õlletegu "ja muud sellesarnast".

²⁶⁰ Kui rentnikule sünnib kahju puhtalt teorja süül, vastutab peremees selle eest viimase palga ja vara ulatuses, kui aga töö eest, mille käigus kahju sündinud, vastutab tegelikult peremees ning kahju sünnib sulase omavolilise enda asemele seadmise tõttu, korvab peremees selle täiel määral.

raames²⁶¹ nähtud siiski küllaltki erinevalt. Sest ehk küll varasemaga võrreldes enneolematult detailsed ning sellistena väidetavalt täiesti ainulaadsed ka omaaja Euroopas (vähemalt selle idaosas)²⁶², ei ütle need talupoja õiguste kohta siiski kaugeltki kõike, mis tema staatuse määratlemiseks relevantne oleks. Kui koormiste ja karistuste normeeritus ja kaebeõiguse vastavalt tõhusam kasutusvõimalus on seadustes kindlalt paigas, siis eriti ühese sõnastuseta jäänud maa-suhteid annab käsitada mitmeti. Üpris selgelt ilmneb seejuures tõsiasi, et järeldused mingi otsesõnu väljütlemata õiguse sisaldumisest või puudumisest seaduses olenevad suuresti sellest, kas autor eeldab pigem selle õiguse (varasemat) olemasolu või, vastupidi, puudumist resp. kahtluse all olemist; st. kas ta peab vastava õiguse olemasolu tõenäoliseks juba siis, kui seda miski ei eita, või on selles veendunud alles sõnaselge fikseerituse korral. Osa vastuoksusi on lisaks tingitud erinevustest mõistekasutuste nüanssides.

Traditsiooniliselt huvipakkuvaimaks talupoegi puudutavaks probleemiks Karl XI reformide juures näib olevat peremehe taluvalduse ja / või talu pärimisõiguse kindlustumine redutseeritud valdustes, ehk nagu väljendub Arveds Švābe, "sunnismaisuse printsiibi" tunnustamine.

Švābe sõnul jäid talupojad pärusrahvana (*Erbleute*) küll endiselt sunnismaisteks, kuid seda juba uues, sõna tegelikus tähenduses - mõisnikul polnud õigust "põlisrentnikust" talupoega tema maast enam lahutada ning taluperemehe õigused olid kaitstud mõisarentniku omadest paremini - uut mõisarentnikku leida oli ju lihtsam kui piisavalt talupoegi.²⁶³ Jüri Uluots näeb aga just pärilikus kasutusõiguses (*landrechtliches, vererbbares Nutzungsrecht*) talupoegkonna õiguslikus seisundis toimunud "murrangu" peamist tulemust: "mõisaõiguslikest valdajatest" said "põlisrentnikud maaõiguse alusel" (*aus hofrechtlichen Besitzern landrechtliche Erbpächter*).²⁶⁴ Adolf Perandigi ei eita reglemendis sisalduvat "põlise kasutamise" õigust pärimisõiguse alusel, kuid pöörates teistest autoritest suuremat tähelepanu terminoloogilisele täpsusele osutab ta nii kasutusõiguse piiratusele kui ka talupoja valdusõiguse "põlisrendiks" tituleerimise ekslikkusele.²⁶⁵

²⁶¹ Kusjuures, nagu sedastab Hendrik Sepp, "Ka kõige kildkondlikumalt mõtlevad Balti ajaloolased on pidanud tunnustama, et maahindamisel ja sellega kaasaskäivail talupoja kaitseadustel ei puudu üsna sügav positiivne väärtus" (Sepp, *Talupoegade kaitse*, 75).

²⁶² Kahk/Tarvel, *Economic History*, 63; Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 16; Zutis, *Politika*, 9.

²⁶³ Schwabe, *Grundriss*, 240, 250-253.

²⁶⁴ Uluots, *Grundzüge*, 103.

²⁶⁵ Vastavalt oma veendumusele, et mõisniku ja talupoja - õigemini siis mõisavaldaja ja talupidaja - vahel eksisteeriv suhe oli loomult avalikõiguslik (tegemist polnud ju omandiõigusega hilisema aja tähenduses ning õigus nõuda koormisi talumaa valdamise eest polnud mitte mõisa tegeliku omaniku, vaid selle igakordse valdaja päralt, "talumaa koormised ühest küljest toimusid mitte üksiku isiku, vaid mõisa kasuks, ja teisest küljest lasusid ka mitte üksikul isikul, vaid talumaa"), leiab Perandi, et hilisema tähendusega laetud eraõiguslike terminite kasutamine pole kohane ei riigi- ega ka eramõisate puhul. Autor vaidleb muuseas vastu ka kirjanduses sageli esinevale püüdele seletada taluvalduse suhtelist püsivust ja praktilist päritavust mõisniku majanduslikku kasu arvestavate kaalutlustega (lisaksin, et sarnaselt aadli enda väidetega oma roomaõiguslike

Edgars Dunsdorfs toob seadustes defineerimata jäänud õiguste kohta järelduste tegemiseks paralleele ühega kahest päris-Rootsi kroonutalupoegade grupist, nn. "maksutalupoegade".²⁶⁶ Erinevalt teisest kroonutalupoegade kategooriast, mis maksis tavalist renti (*avrad*) ja omas suhteliselt väiksemaid õigusi, lasusid "maksutalupoegadel" tollase sõnakasutuse kohaselt maksud (*ränta*): ka Liivimaa kroonurahva koormisi nimetatakse 1696 reglemendis "*Wackenbooks Rântan*" või "*ränta eller uthlagor*", ehkki asjaosalisi endid hoopis renditalupoegadeks (*Arendebönder*). Dunsdorfs leiab, et ilmselt kasutas Rootsi kammerkolleegium reglemendi projekti väljatöötamisel maksutalupoegade kohta käivat terminoloogiat, kuid nimetas siinsed kroonutalupojad lõpuks siiski renditalupoegadeks ümber seetõttu, et nende riiklikud koormised olid rentnikest mõisnikele välja renditud. Lisaks sarnase terminoloogia kasutamisele tõstab autor iseäranis tähtsana esile ka mõlema võrdlusaluse grupi jaoks sätestatud talupojalt talu käestvõtmist lubavate asjaolude kokkulangemist (esiteks ähvardava karistusena kasutuses oleva maa müümise või rendileandmise eest ja teiseks kestva koormiste kandmise ja maksumaksmise suutmatuse korral): Liivimaa kroonutalupoegi peeti kammerkolleegiumis ka õiguste poolest maksutalupoegadega sarnaseks. Kuna "maksutalupojad" olid ainsaks talupoegade kategooriaks Rootsis, kelle kohta võib öelda, et maa kuulus neile päritava kasutusõiguse alusel (*piederēja par dzimtu st. erb*), peab Dunsdorfs tõestatuks, et sama õiguse nägi reglement ette ka Liivimaa kroonutalupoegadele. Ehkki asehalduri loal tohtis talus teha ümberkorraldusi, küsiti selleks, nagu autor suure katastri protokollidest leiab, alati talupoja nõusolekut. Peremehelt talu ära võtta võis vaid siis, kui ta ei suutnud oma kohustusi korralikult täita või osa talumaast teisele kasutada andes "oma õigustest vabatahtlikult loobus".²⁶⁷ Põhiline erinevus, mida Dunsdorfs Liivimaa redutseeritud mõisate asukate ja Rootsi talupoegade olukorda ja staatust võrreldes näeb, "on pigem kvantitatiivne kui kvalitatiivne: fiskaalhuvide tõttu lasus Liivimaa talupojal suurem teo-koorem".²⁶⁸

Kummati tuleb silmas pidada, et positiivset kinnitust peremehe valdusõigus reglemendis ei leia - järeldus selle olemasolust tuleneb talupoja kaitsest mõisarentniku ees. Sisuliselt taandus Karl XI talupojakaitse siiski vaid kahele aspektile, koormiste ja kodukari normeerimisele ning vastavate kaebevõimaluste tõhustamisele. Kasutus- ja

---

õiguste deklareerimisel), mis eeldaks eraõiguslikku suhet mõisniku ja taluniku vahel. (Perandi, *Talurahva maavaldusõigus*, 199-201, 207-212).

²⁶⁶ Rootsi talupoegade kohta lähemalt: Dunsdorfs, *1600-1710*, 242-247; Dunsdorfs, *Latviešu zemnieku brīvības izredzes*.

²⁶⁷ Dunsdorfs, *1600-1710*, 248-250.

Enamgi, kui Rootsis langes endisse maksutalupoja tallu asunud uus peremees automaatselt kehvemas staatuses nõ. tavaliste kroonutalupoegade kategooriasse ega vallanud saadud talu enam "päriks", siis Liivimaa suhtes loeb Dunsdorfs reglemendist välja, et siin võttis kroonutalupoeg talu üle täie maksutalupoja õigusega (samas, 249).

²⁶⁸ Dunsdorfs, *1600-1710*, 251. Kuigi Rootsis puudus mõisnikel igasugune kodukariõigus, näeb kehtestatu suhtes vääramatult optimistlik Dunsdorfs muide ka Liivimaa rentnikule teatud kodukariõiguse jätmist nõ. positiivse külje pealt: tegelikult ei erinenud Liivimaa talupoegade olukord Rootsi seisusekaaslaste omast kuigi palju ka selles suhtes, sest ehk küll ebaseaduslikult, leidis kodukari rakendamist sealsetegi isandate poolt (samas).

pärimisõiguse kindlustumine domeenides toimus tänu mõisniku vahelesegamisõiguse kadumisele, neid nüüdsest *seadustatuks* lugeda on aga liialdus. Määrusi põhjalikult lugenud Hendrik Sepp rõhutabki, et tulundusreglemendis ei leidu midagi talu pärandamise kohta lastele ja lähematele sugulastele. "Tegelikult võis asi niiviisi toimuda, et lapsed isa surma korral asendasid ta talu valdamisel, olgugi et talupoegade kohta käivates kaitsemäärustes polnud sellest midagi öeldud." Autor tõdeb talu käsutamisevabaduse piiratust lähtuvalt riigi huvidest ja toonitab majandusasehalduri "laialisi volitusi" talude disponeerimisel, nentides, et riigi huvide seisukohalt talupoja isiku kaitses väga kaugele minna ei saanudki. Siiski võimaldas teostatu kooskõlastada riigi ja talupoegade huvid majanduslikust küljest ning avas tee edaspidisele kaitseseadusandlusele riigimõisates; rentniku võimu taluperemehe suhtes oli tugevalt piiratud ja talupoja taluvaldus "siiski tunduval määral kindlustatud". Otsustav oli seegi, et riigivõim nüüd "ise oli astunud otsesse vahekorda Liivimaa talurahvaga".²⁶⁹ Ka Elina Öpik leiab, et kroonutalupoegade maavaldusõigus ei muutunud sugugi kindlamaks, kui see oli aadlimõisates; instruksiooni 15. artiklis ilmneb aga "pärisorjuslik käsitus talupojast kui isikust, keda võib mõisamajanduse huvides sunniviisiliselt siirata mistahes teise kroonumõisa või sama mõisa teise talusse" - "enesestmõistetavalt eeldab niisugune käsitus kroonutalupoegade liikumisvabaduse puudumist ja talupoegade sunnismaisuse säilimist kroonumõisates".²⁷⁰

Dunsdorfsi argumentatsioonile toetudes võib minu arvates kindlalt väita vaid seda, et teatud seadusesätete sõnastamisel valiti miskipärast eeskujuks just suhteliselt soodsamas seisundis oleva Rootsi talupoegade kategooria kohta kehtivad suhted. See aga ei tähenda, et ka nõ. õiguslikus tegelikkuses oleks vaadeldavate gruppide staatus võrdsustunud - kontekst ja eeldused, mille taustal antud sätted pidid kehtima hakkama, erinesid ju olulisel määral.

Et Liivimaa kroonutalupoeg rootslastega sugugi automaatselt samasse seisundisse ei tõusnud, näib tõendavat muide kasvõi kroonurentnikele kõrtsiehituseks ettekirjutusi jagav kubermangupatent aastast 1697, kus soovitatakse seada ametisse "mõni tubli rootsi või saksa kõrtsmik".²⁷¹ Samas osutab aga nt. eelviidatud "häradikohtute" loomise plaan siiski valitsuse tõsistele ja laialdastele siinse (kroonu)talurahva seisundi päris-Rootsi eeskujule lähendamise püüetele; pidi ju kavandatav üleriigilise ühtse õiguse kehtestamine niikuinii varem või hiljem suurema ühtsuse looma. "Miski pole kasulik, kui ühtsus kogu riigis".²⁷²

Viimase avaldusi - kuninga kavatsus vabastada Liivimaa talupojad pärisorjusest - leiab talurahva ajaloo vaatlustes seoses reduktsiooniga alati mainimist, nähakse selles siis taktikalist sammu aadli hirmutamiseks ja mõjutamiseks, progressiivset finantspoliitikat või humaanseid kaalutlusi rahva heaks.

²⁶⁹ Sepp, *Talupoegade kaitse*, 155, 190-191, 199.

²⁷⁰ Eesti talurahva ajalugu, 557.

²⁷¹ *Wegen Krüge-Bauen*, 06.10.1697 (LO, 688-690; Buddenbrock II, 1147-1148).

²⁷² Karl XI kirjades Liivimaa õuekohtule 11.05.1696 ja 27.05.1696 (Bunge, *Einleitung*, 210).

Teatavasti lasi äsja suurreduktsiooniga algust teinud Karl XI anda 1681. aasta Liivimaa maapäevale muu olulise kõrval teada ka "viletsa orjuse ja pärisorjuse" kaotamise plaanist mõnedes Rootsi provintsidest, sealhulgas Liivimaa kroonumõisates, lisades ettepaneku lõpetada talupoegade isiklik sõltuvus ka siinsetes aadlimõisates. Pärisorjus, kus üks inimene on õigust ja häid kristlikke kombeid takistavalt antud teise meelevolda, ei tekita elanikes nimelt huvi oma maa hüvangu vastu ega soodusta immigratsiooni, selle kaotamisest oleks seega nii õigusele kui üldhüvele igati kasu.²⁷³ Aadli vastuargumentide peale teatas vahendajana esinev kohaliku reduktsioonikomisjoni esimees Robert Lichten, et see, millise ulatuse domeenimõisates kavandatava vabaduse täideviimine "omandab või mitte"²⁷⁴, jääb ikkagi majasteedi otsustada.²⁷⁵ Karl XI kinnitaski, et toodud põhjendused teda ei veena ega tema otsust ei muuda.²⁷⁶

Vaidlustades varasemas historiograafias kõlama jäänud tõdemust, et aadli vastuseis sundis kuningat oma kavatsusest lõpuks ikkagi loobuma, leiab Aleksander Loit, et suuresti on taoline arusaam kujunenud asjade käigu pealiskaudsest hindamisest.²⁷⁷ Peab nõustuma, et enamasti pole tõepoolest päris selge, mida ühe või teise autori arvates peaks endast kujutama "tõeline vabastamine" ning näib, et kuningalt oodatakse enam, kui tal tõenäoliselt mõtteski oli ja tollastes tingimustes ülepea mõeldav. Ka Edgars Dunsdorfs märgib, et oleks vale oodata Rootsi talupoegade omast suurema vabaduse andmist siinseile või koguni seisusevahede kaotamist Liivimaal.²⁷⁸ Loit rõhutab, et välja öeldud kavatsusest loobumise korral pidanuks kuningas seda ka ametlikult väljendama, avaldades uue, varasemat muutva või annulleeriva korralduse - tema põhimõttelist laadi otsus, mis pidi olema aluseks hilisematele täpsustavatele määrustele (Loidi arvates need avaldatigi peamiselt 1696. aasta majandusreglementi koondatult), käivitas administratiivse protseduuri, millest ei saanud niisama taganeda.²⁷⁹ Ehk küll Dunsdorfsi arvates polnud tegemist mitte juriidilise, vaid üksnes *faktilise* talupoegade senisest sõltuvusest (*dzimtbūšana*) vabastamisega, ühtivad tema arusaamad Loidiga täielikult selles, et Karl XI kavatsus pärisorjuse kaotamisest ei jäänud realiseerimata.²⁸⁰ Majandusreglement muutis oluliselt Liivimaa redutseeritud mõisate talupoegade õiguslikku seisundit ning allikaid tsiteerides leiab Dunsdorfs, et nii Rootsi kuninga kui Liivimaa kindralkuberneri arvates oli 1681 antud lubadus 1696. aasta majandusreglemendiga täidetud: talupoegi ei saanud nende arvates

²⁷³ Schirren, *Recesse*, 19.

²⁷⁴ ... *wie weit die Execution von Einführung der vorhabenden Freyheit bey I. K. M. eigenen Güthern ihren Fortgang gewinnen soll oder nicht.*

²⁷⁵ Schirren, *Recesse*, 39.

²⁷⁶ Kirjas Lichtenile 11.09.1681 (Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 11-12; Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 8).

²⁷⁷ Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 7, 11, 15.

²⁷⁸ Dunsdorfs, *1600-1710*, 252.

²⁷⁹ Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 11; sarnaselt: Dunsdorfs, *1600-1710*, 242.

²⁸⁰ Dunsdorfs, *1600-1710*, 118-123, 239-253.

enam nimetada pärisorjadeks, sest mõisnik ei saanud neid enam nende talust välja tõsta ja tal puudus nende üle ka piiramatu tsiviiljurisdiktsioon.²⁸¹

Hetkel näib pärisorjuse kaotamise arusaam eesti historiograafias teatud määral omaks võetud olevat.²⁸²

On tõesti väga võimalik, et kuningas oma kavatsuse mingil moel realiseeris. Igatahes tahaks kahelda mõnikord vabastamisplaani katkijäämise teesi toetuseks toodavate ülemäära Liivimaa-kesksete oletuste põhjendatuses. Antud valitsusele nii oluline riigi ühtsuse printsiip ja kaugeleulatuvad plaanid selle kindlustamiseks annavad põhjust eeldada märksa tõsisemaid plaane, kui pelgalt rüütelkonna hirmutamiseks mõeldud ja / või aadli vastuseisus lämbunud idee. Teisalt on fakt aga seegi, et "vabastamine" polnud tollal (ega, tõsi küll, ka 1819) kaugeltki too, mida selle taga täna näha tahaks: kindlasti oli vabanetud erasõltuvusest, kuid teatud mõisasund siiski jäi. Võiks öelda, et kroonurahva staatus erines eravalduste omast kvalitatiivselt: kuninga alamatena ei sõltunud esimesed eraisikust, kes vastavalt võimalusele saanuks pretendeerida ka eraõiguslikule ainuvaldamisele.²⁸³ Kui eraisiku alam võis teatud tingimustel osutada sõltuvaks ka G. F. Knappi poolt äraeristatud "päris pärisorjuse" ehk "tegelikult orjuse"²⁸⁴ mõttes, siis *reaalselt* sarnases olukorras riigile või valitsejale kuuluja oli riigialamaks palju vahetumal ja kindlamal moel. Kõik kroonutalupojaga ette võetav pidi olema *seaduslik*, oli ju domeenivalduste majandamine põhimõtteliselt riiklikult korraldatud²⁸⁵, ning näiteks võõrandada polnud kroonutalupoega kellelegi, kõnelda võib vaid - olgu või vägivaldsest, ent ikkagi reglementeeritult toimuvast - ümberasustamisest.²⁸⁶ Kummati ei tähenda see veel pärisorjuse kaotamist mõiste tavalises - laiemas - tähenduses. Kroonutalupoja staatuse tõlgendus oleneb eelkõige lähtepositsioonist - kas pigem juriidilisest või, vastupidi, sotsiaalmajanduslikust vaateviisist ja mõistekasutusest²⁸⁷, sellest, kui *isiklikuna* pärisorjusesõna võtta. Kaasajalgi oli pärisorjuse

²⁸¹ Samas, 249-253. Kui Aleksander Loit osutab muuhulgas fraasile 1701 Londonis ilmunud Liivimaa olusid kirjeldavast raamatust, kus öeldakse selgelt: *But those who lived under the Kings of Swedens Dominations, have been exempted from the Bondage* (Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 15), siis Dunsdorfs esitab lõigu J. J. Hastferi kirjust kuningale, kus seisab, et Liivimaal leidub kaht liiki talupoegi, kusjuures "kuninga mõisates ... kuuluvad talupoegade kaebused seaduslikule uurimisele ..., aga aadlimõisates kehtib hoopis teistsugune korraldus. Aadlikud on veel säilitanud pärisorjuslikud õigused (*rättigheet af lyf-egenskap*)." (Dunsdorfs, *1600-1710*, 252).

²⁸² Kahk/Tarvel, *Economic History*, 63.

²⁸³ Vrd. nt. Laur, *Mõiste*, 39.

²⁸⁴ Knapp, *Bauernbefreiung*, 25.

²⁸⁵ Võiks öelda, et sisuliselt ennistati reduktsiooniga sajakonna aasta eel suuresti nendessamades Liivimaa mõisates valitsenuga sarnane õiguslik olukord. (Riigitalupoegade õiguslikust seisundist poola ajal vrd: Tarvel, *Fol'vark*, 242-244).

²⁸⁶ Vrd. nt. Sepp, *Talupoegade kaitse*, 155, 199.

²⁸⁷ Vrd. Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 5; Laur, *Mõiste*, 40-41.

Järgneva (ka juriidilise) historiograafia mõistekasutust oluliselt mõjutanud G. F. Knapp ise kasutab "pärisorjuse" mõistet sotsiaalmajanduslikult defineerituna (mõisahärruslik elukorraldus pluss talupoja kindlustamata - *unerblich-lasstitisches* - kasutusõigus maale: *der Zustand, in welchem der Bauer unterthänig ist und kein erbliches Besitzrecht an seinem Lande hat* - Knapp, *Bauernbefreiung*, 81, vrd. 25-28), eristades sellest kui Ida-Saksamaa tavalisest pärisorjusest sealsamas esinevat "*wirkliche Leibeigenschafti*" ehk "*Sklaverei'd*" (isiklik sõltuvus, talupoja maata võõrandamine, talupoja vallasvara kuulumine isanda omandisse).

mõiste piisavalt mitmetähenduslik selleks, et mõista ja esitada ühes mõttes pelka isanda muutust vabastamise või vabanemisena teise tähenduse kohaselt. Nt. kui Preisi kuningas 1720-tel kroonuvaldustes pärisorjuse kaotamist soovis, püüdis Pommeri domeenivalitsus talle selgeks teha, et pärisorjust, mis tähendavat ju igasuguse omandi puudumist, seal polevatki, talupoegadel olevat vallasvara täiesti olemas.²⁸⁸ 1703 oli aga Preisi domeenimajanduse reformimise üle mõtteid mõlgutades leitud, et pärisorjuse kaotamine eeldaks seal talude rahalisele pärusrendile andmist ühes senise mõisamajanduse kaotamisega, mis võimaldaks talupoegadel end vabaks osta.²⁸⁹ Kas ei toeta viimane hoopis Juhan Vasara väidet, et Liivimaa domeenide väljarentimine, st. mõisamajanduse jätmine senistele alustele, ja talupoegade vabastamisküsimus olid "nagu tuli ja vesi, mis teineteist ei sallinud"²⁹⁰ - näitab ju tema uurimus, et *algselt* võidi vabastamise all mõelda ka senise mõisamajanduse olulist reformimist? Vaevalt et Karl XI hea tahe nii ebamäärane oli, kui tähendatud domeenivalitsus Preisi kuningast lootis, küll aga võib seda olla tänane kujutlus tema tahtmistest. Kui kuningas pidas silmas ainult erasõltuvuse kaotamist, oli tema kavatsus muidugi teostatud; oli tal aga midagi enamat plaanis, jäi tehtu, tuleb tõdeda, poolikuks.²⁹¹

Pärisorjuse kaotamine pidanuks eeldatavasti sisaldama võimalust oma talust lahkuda, seda üles öelda, välja osta või edasi müüa, isegi kui sunnismaisus muul juhul alles jäänuks²⁹² - kas Liivimaa domeenides oli see ette nähtud? Historiograafias on "vabastamise" ärajäämise järeldus tulenenud sageli just teadete puudumisest sunnismaisuse kui

---

Juriidiline fikseeri(ma)tus siin tähtsust ei oma, sest "tegelikult orjus" eristus nõ. tavalisest pärisorjusest Knappi arvates vaid paiguti ja sedagi "ilmselt õigusvastaselt" (samas, 28). (Erinevalt Ida-Saksamaa "*unechte*'st", "*uneigentliche*'st" ja ekstreemjuhtudel "*wirkliche Leibeigenschaft*'ist" õnnistab Knapp Lääne-Saksa sõltuvussuhteid "tõelise" - "*echte*" või "*eigentliche*" - pärisorjuse tiitliga - Blickle, *Leibeigenschaft*, 62-63). Tasub märkida, et pärisorjuslike suhete mõisteline diferentseerimine on põhjustanud üksjagu historiograafilist segadust. Kui eesti keeles on veel võimalik eristada pärisorjuse *liike*, tõlkides saksa keeles vahel (kuid sugugi mitte alati) üksteisest eristuvaid mõisteid "*Erbuntertänigkeit*" resp. "*Erbherrschaft*" ja "*Leibeigenschaft*" vastavalt "päri/(u)ssõltuvuseks" ja "pärisorjuseks", siis nt. läti keeles sarnane võimalus puudub. Täpsem saksa vaste sealsele "pärisorjusele" (*dzimbūšana*) on "*Erbuntertänigkeit*"; läti "orjust" (*verdžiba*) tuleks aga tõlkida juba "*Sklaverei*'ks" (ka Knapp muide "*Erbuntertänigkeit*'i" ja tema enda poolt kasutatud laiemas tähenduses "*Leibeigenschaft*'i" vahel märkimisväärselt vahet ei tee). "*Dzimbūšana*" võib esineda ka kitsamalt "sunnismaisuse" tähenduses, kuid viimase jaoks on olemas ka eraldi mõiste "*novada būšana*". Kahtlemata on seesugustel mõisteerinevustel (rääkimata tõlkimistest tulenevaist nüansimuutustest) olnud oma mõju ka ühest või teisest rahvusest autorite kontseptsioonidele.

²⁸⁸ Knapp, *Bauernbefreiung*, 87.

²⁸⁹ Samas, 81-82.

²⁹⁰ Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 136. Arutusel olnud rendisüsteemi kaotamise plaani taga olid Vasara kinnitusel peamiselt Karl XI poliitilised (mitte majanduslikud) kaalutlused, näidates "kuninga kindlat tahet, viia Liivimaa mõisate ekspluateerimine teisele alusele" (samas, 134).

²⁹¹ J. Vasar peab aadliga kokkuleppe otsimisest tingitud loobumise ajahetkeks 1681. aasta lõppu (Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 136) ning leiab, et leppimistaotlustest (mõisate endistele omanikele rendilejätmisest) loobumisega kaasnenuks vabastamisküsimuse uus esilekerkimine (samas, 135).

H. Sepp seevastu, lahutades reformide õiguslikud ja majanduslikud aspektid, näeb kuninga 1690-te poliitikas põhimõttelisi erinevusi võrreldes 1680-te omaga: pärisorjuse kaotamise asemel siirdus Karl XI peatähelepanu talurahva majandusliku olukorra parandamisele (Sepp, *Talupoegade kaitse*, 133, 135). Viimasele suunatud reformide jätkudes oleks kuningas siiski "saavutanud osaliselt ka talupojaskonna vabastamise pärisorjusest". Liivimaa riigimõisates maksmahakkavat uut korda on kõige loomulikum pidada sunnismaisuseks ning teostatud lähendas kroonurahva seisundit tunduvalt Soome ja Rootsi talupojaskonna omale (samas, 199).

²⁹² Vrd. Knapp, *Bauernbefreiung*, 81-82, 85-86; Eisen, *Beweis*, 135.

pärisorjuslike suhete põhielemendi kaotamise kohta. Sunnismaisust peetakse reeglina koguni kaitseseaduste järel püsima jäänud sõltuvuse olulisimaks elemendiks. Üpris üksi seisab Dunsdorfsi väide, et Liivimaa talupojal (sarnaselt Rootsi "maksutalupojaga") oligi nüüd õigus, küll talu hülgamise hinnaga, oma maalt lahkuda: ilmselt nii, et talu ametlikult üles öelda või ära müüa ta ei saanud, küll aga seda maha jättes nõ. lihtsalt ära minna - pagenuks kuulutada polnud redutseeritud mõisa talupoega Dunsdorfsi arvates enam võimalik.²⁹³ See veendumus sarnaneb aga hoiatavalt Jüri Uluotsa vastupidiste andmete puudumisest tulenevale väitele Liivimaa riigitalupoegade liikumisvabadusest poola ajal²⁹⁴, mille allikauuringud on vahepeal ümber lükanud²⁹⁵. Pigem võib uskuda A. Loiti, kes meenutades, et ka Rootsi kroonutalupoegadel polnud absoluutset liikumisvabadust, nendib: "talupoegade vaba liikumine oli kitsendatud ka pärast nende vabastamist pärisorjusest, kuid varem valitsenud sunnismaisuslik kord enam ei kehtinud." Loidi arvates oli Karl XI-l *senise* sunnismaisuse kaotamine küll kavas, kuid küsimuse lõplik lahendamine lükati edasi talupoegade pagemisohtu suuruse selgumiseni - sellest tulenes ka vastav vaikimine instruksioonis ja reglemendis. "Kui ühiskondlik sotsiaal-õiguslik institutsioon" ei leia sunnismaisus, "ei selle eksistents ega ka kehtetuks tunnistamine" kummaski nimelt nimetamist - nad "ei sisalda ühtki sätet, mis puudutaks otseselt või kaudselt talupoegade liikumisvabaduse piiramist või pagenud talupoegade tagasinõudmist".²⁹⁶ Vaatamata jätkuvatele piirangutele talupoegade vabale liikumisele, ei leidnud sunnismaisus kui *legaalne institutsioon* Loidi meelest enam tunnustust.²⁹⁷

²⁹³ Dunsdorfs, *1600-1710*, 251.

1697. aasta pagemisevastast patenti (*Wegen Entlauff-, Auffnehm- und Vorenthaltung der Erb-Bauren von einem Gute zum andern*, 02.07.1697 - LO, 677-679; Buddenbrock II, 1475-1476) peab autor seetõttu vaid eratalupoegade kohta käivaks ning leiab, et domeenides tuli see ette lugeda vaid hoiatamaks sealseid elanikke mujalttulnute varjamise eest (Dunsdorfs, *1600-1710*, 239) - korralduse sõnakasutus näib viitavat tõepoolest pigem eratalupoegadele.

Õigupoolest sisaldab ka 1696. aasta jäljaaegne patent (27.11.1696 - LO, 660-665; Buddenbrock II, 1457-1460) üle piiri pageda püüdvate talupoegade (*Bauer*) "koos varandusega" kinnipidamise ja "selle mõisa valdajale, mille juurde (*worunter*) ta kuulub," teatamise nõuet, "et teda jälle välja saaks nõuda", kuid eriolukorras antuna on tegemist ehk liialt erandliku korraldusega, et sellega midagi tõestada või ümber lükata.

²⁹⁴ Uluots, *Grundzüge*, 78.

²⁹⁵ Tarvel, *Fol'vark*, 242-243.

²⁹⁶ Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 12.

Reglemendis (III, 15; vrd. inst. 22) käsitletakse tõepoolest üksnes mujalt riigimaale pagenute väljaandmist: juhinduda tuleb kehtivast halduskorraldusest, enne vastava rentniku valdusaega saabunute väljaandmise üle otsustab aga asehaldur. (Põhjendamatu on muide antud sätte erandlikult risti vastupidine esitus A. Perandi poolt: "Ka 1696. a. tulundusreglemendi järgi püsis riigimõisatest ärakaranud talupoegade tagasinõudmise õigus vaatamata sellele, kelle valdusel riigimõis parajasti oli. Riigimõisates aga oli sunnismaisuse kaitse leidnud kitsendust selle läbi, et riigimõisa hetkelisel pidajal oli õigus tagasi nõuda ainult neid talupoegi, kes tema mõisapidamise ajal olid ära karanud. Teiste talupoegade tagasinõudmise otsustamine kuulus tulundusasehaldurile." - Perandi, *Talurahva maavaldusõigus*, 208. Kuna vaadeldav sätte kuulub talupoegade "ära andmist" ja omatahtsi "transportimist" keelava punkti alla, oli selle peamine eesmärk ilmselt selgitada, et kuigi halduskorraldusest tuleb kinni pidada, pole rentnikul ka selles osas õigust muuta mõisa ülevõtmisel eksisteerinud *status quo*'d, nii et enam kui maasunni kehtimajäämist eravaldustes käesolevast välja lugeda ei saa).

²⁹⁷ Loit, *Pärisorjuse kaotamine*, 14.

Kuigi kehtestatava korra kokkulangemist Eesti- ja Liivimaal ei saa ilma pikemata postuleerida ning reformide läbiviimise konkreetsetes käigus tuli ette erinevusi, võib Karl XI põhimõttelist seisukohta pärisorjuse kaotamise suhtes pidada Liivi- ja Eestimaa osas ühesuguseks²⁹⁸, nii et kaks Loidi poolt refereeritavat Karl XI kirja Eestimaa reduktsioonikomisjonile aastal 1687, mis peaksid kuninga arusaamu ilmutama küllaltki adekvaatselt, sobivad ilmestuseks ka siin. Esimene kiri taotles talupoegade (päris)orjadena kohtlemise lõpetamist kroonurentnike poolt ning nõudis, et Eestimaa rendilepingutesse võetaks sisse säte, et talupoegi ei tohi enam kohelda pärisorjadena, vaid et neid tuleb kaitsta nende tingimuste ja õiguste alusel, mis kehtivad mujal Rootsi riigis; teine täpsustas aga kuninga seisukohti reduktsioonikomisjonilt saadud vastuse peale. Kuningas kinnitas siin, et ei kavatsenud loobuda neist õigustest talupoegade üle, mida aadel on seni seaduslikult omaks pidanud (reduktsioonikomisjon oli Eestimaal valitseva sõltuvuse redutseerinud sunnismaisusele ja kodukariõigusele) ega anda talupoegadele täiesti vaba voli mõisast lahkuda ja oma kohustustest lahti ütelda; kuid et talupoegadele tuleb kindlalt selgeks teha, et nad ei ole enam mõisnike pärisorjad, vaid kuninga talupojad ja alamad ning et kroonumõisad on rentnike käes vaid teatud tingimustel. Õppida või sõjaväkke astuda tahtvatele talumeeste poegadele ei tohi teha takistusi, kuni nad on oma tegevuses hoolsad ja truud; mõisarentnikele jääb vana tava kohane kodukariõigus eksimuste karistamiseks ja pisitülide lahendamiseks; detailsemalt peab rentnike ja talupoegade vahelkordi reguleerima aga pärast olukorrast täpsema ülevaate saamist väljaantav määrus.²⁹⁹ 1696. aasta reglement näib kajastavat samu põhimõtteid - vasturääkivusi igal juhul ei leidu. Võib ehk oletada, et ette oli nähtud mõneti leebem ning riigi huvidele vastav nõ. paindlik sunnismaisus, mis pidi võimaldama talupoegi ja nende erinevaid võimeid üldsuse huvides kõige paremini ära kasutada³⁰⁰, seadmata samas ohtu ka kroonumõisate *asustustihedust*. Et vaadeldavas instruksioonis ega reglemendis ei mainita sõnagagi talupojaks (peremeheks) või ka laiemalt kroonu alla saamise resp. *jäämise* tingimusi³⁰¹, võib minu arvates tõepoolest eeldada küsimuse esialgset lahtijätmist ning pidada tõenäoliseks, et seda pidanuks reguleerima nt. mingisugune hiljem avaldatav uus asehalduri-instruktsioon. Vähemalt teatud

---

²⁹⁸ Samas, 11.

²⁹⁹ Samas, 9-10.

³⁰⁰ Igal juhul peeti oluliseks "vabastatava" "lihtrahva" muutumist manufaktuurikõlblikumaks (vrd. R. Lichten Rootsi kammerkolleegiumi istungil 24.05.1682 - Vasar, *Karl XI talupoegade kaitse*, 135).

³⁰¹ Küll aga on juttu "mõisa juurde kuuluvaist" talupoegadest ja / või teolistest: [*zu dem Krons-Höfe gehörige Arbeiter und Tages-Wercke* (inst. 8); *die unterhabenden Arrende-Bauern und Bauer-Gesinde* (reg. I, 1); [*die dem Arrendator zugeordnete Arbeiter und Tage-Wercke* (reg. III, 6); *die Arbeiter, so zu des Hofes Cultur verordnet sind* (reg. III, 7); *des Hofes zugehörige Bauern und Arbeiter* (reg. III, 9).

Peremeeste osas pole reglemendis enam juttu kroonutalupoegadest (*Krons-Bauern*) nagu instruksioonis, vaid lihtsalt talupoegadest, vastava mõisa juurde kuuluvaist talupoegadest nagu eeltoodud punktis või renditalupoegadest (*Arrende-Bauern*). Viimast erinevust käsitleb Edgars Dunsdorfs (lähemalt allpool), kes näeb siin suuremat mõistelist selgust võrreldes 1690-te algusega (Dunsdorfs, *1600-1710*, 248). Võimalik, et kõhklevast terminikasutusest johtub ka instruksioonis esinev erandeid vältida püüdev *paljusõnalisus* peremeeste märkimisel: 1691 instruksioonis pole nad veel lihtsalt "*Bauern*", vaid "*die Krons-Bauern und (andere) Bewohner der Krons-Gesinde*" (p. 12, 13) või ka "*Bauer oder Bewohner*" (p. 13).

tegevusalavaliku võimalus pidi ju kasvõi manufaktuurinduse edenemise nimel kroonurahva jaoks ette nähtud olema ning ei näi usutav, et vastavate protseduuride määratlemist, sh. talurahva eri gruppide (pere- ja vabadikurahva) asjaomaste võimaluste erinevuste osas, sugugi vajalikuks ei peetud. Liikumisvabadus jäänuks ilmselt sõltuma ametnike otsusest, nagu varem pärishärra omast - siingi oleks niisiis sisuliselt tegu olnud kompetentsimuutusega.

Vene ajal, kui kasulikuks peeti muide talurahva võimalikult täielikku rakendamist just põllutöös³⁰², oli kroonutalupoeg sunnismaine nagu iga teinegi. Pagemise tõkestamist korraldavad määrused käisid siis täiel määral ka kroonutalupoegade kohta, kusjuures nende kui "kroonu vara" suhtes oli seadus "eraomandist" karmimgi. Kui pärusisand, nagu öeldud, võis oma pagenust teda avastamisel tagasi toomata jättes loobuda, siis kroonurentnikule taolist kergema vastupanu teed minemise võimalust ette ei nähtud. Kui ta ise oma pagenut tagasi ei toonud, pidi see mõnda teise kroonumõisa üle viidama, rentnik aga hüvitama seetõttu riigile tekkinud kahju - 1760 ähvardati korduva hooletuse eest koguni rendilepingu lõpetamisega.³⁰³

Igal juhul peaks kavandatu täpsem sisu ning tempo ja ulatus pakkuma veel küllaga mõtlemisainet. Seni võib öelda, et reduktsiooniga vabanesid asjaosalised talupojad küll mõisnikuga siduvast isiklikust sõltuvusest, st. pärisorjusest kitsamas (eraõigusliku omandi) mõttes, kuid sunnismaisteks ning mõisa kui majandusüksusega senisel kombel seotuks jäid nad endiselt. Tuleks ehk leppidagi tõdemusega, et mõisniku omavoli oli nüüd igas suhtes tugevasti piiratud, kuid seda, mil määral kehtestatud seisukord *tavapärasest* peale sätestatud talupoja-kaitse-printsipiide *tegelikult* veel erines, saaks spekulatsioonidesse langemata näha vaid "tegelikkuste" võrdlusest. Viimane pole aga võimalik, kuna reaalsusse juurduda tehtu ei jõudnud: sotsiaalökonomilisteks muutusteks, sest nälja- ja sõjaaegne segadus ei tule arvesse, ei antud nimelt aega.

3.3) Kroonurahvas 18. sajandil

Kindlasti ei olnud talupoja seisund 18. sajandi domeenides see, mida äsjavaadeldud tekstide koostajad oma parimas ettekujutuses silmas võisid pidada; ometi kehtisid need täiel määral edasi ja kroonurahva eristaatuses ei kahelnud keegi.

Silmapaistvaim vahe seisnes teadagi kaebeõiguses. Erinevalt eratalupojast, kelle koormised polnud juriidiliselt normeeritud ning kellel, nagu arvab Stepermanis, oli küll

---

³⁰² Zutis, *Politika*, 89.

³⁰³ LP 24.04.1716 (86-B); 12.08.1730 (403); 01.10.1759 (1361); 27.04.1760 (1379).

õigus kaevata, kuid sellel puudus mõte³⁰⁴, oli kroonutalupoja kaebamine koormiste tõstmise vms. peale sisuliselt ametivõimude teavitamine seaduserikkumisest.

Kaebamine pidi toimuma rootsi aja lõpul kujunenud korra alusel³⁰⁵ ning peamiseks kaebuste vastuvõtjaks oli, nagu arvata, ökonoomiaavalitsus, samuti aga ka kubermanguavalitsus nõ. üleüldise kaebeinstantsi rollis. Viimane andis kroonutalupoegade kaebuse sel juhul ökonoomiaametnikele uurimiseks üle, nii nagu ta eratalupoegadelt laekunud kohtuasju maakohtusse saatis; ent ette tuli sedagi, et ka ökonoomiaavalitsus tarvitas maakohut oma uurimisasutusena. (Juhtus, et ökonoomiaavalitsusse pöördusid oma kaebustega ka eratalupojad, nende paberid saadeti sealt siis pädevamasse kubermanguavalitsusse³⁰⁶). Kuigi Dzidra Liepiņa arvates olid (supliikide esitamise korra kohaselt) ametlikult lubatud vaid üksikperemeeste kaebused ühes taotluse kirjapanija allkirjaga, võeti kollektiivkaebusi sellele vaatamata tegelikkuses isegi rohkem kuulda.³⁰⁷ Mõnikord kaebasid kroonutalupojad ka otse senatisse.³⁰⁸

Kubermangu- ja ökonoomiaavalitsuse materjalid näitavad, et kaebused võisid leida üpris hoolikat uurimist (eriti kui olukord oli piisavalt drastiline), mis erandjuhul võis lõppeda ka rendilepingu ülesütlemisega.³⁰⁹ Liepiņa leiab, et tavalisimaiks olid siiski formaalsed soovitusel vakuraamatunormidest kinnipidamiseks või poolte lepitamiskatsed ka talupoja kahjuks.³¹⁰ Juhtus, et siinsed sajandi esimesel poolel enamasti mõisnike poole hoidvad³¹¹ ökonoomiaametnikud püüdsid mõisarentnikke ka kaebust uurima asunud valitsuskomisjoni ees iga hinna eest kaitsta³¹² - säärase ametihuve ületava korporatiivsuse õhkkonnas pidi kroonutalupoegadel ajuti küll üpris raske olema, oma kaebustega kusagile jõuda. Teisest küljest väljastas senat mitmeidki ukaase (konkreetsetest ajenditest lähtuvaid, aga ka nõ. profülaktilisi), milles kroonutalupojad otseselt oma kaitsealusteks kuulutati, kusjuures olenevalt hetkepoliitilisest situatsioonist pealinnas võis selline hool omandada küllaltki veendunud vormi, hõlmates mingil moel ehk erarahvastki. Jānis Zutis tõstab fiskaalhuvidest lähtuva talurahvakaitse poolest, mis ennekõike pööras tähelepanu muidugi kroonurahvale, kuid kelle huvisfäärist võib-olla ka eratalupojad päriselt välja ei jäänud, esile eriti nn. Bironi aega 1730-tel aastatel, kui Peterburist Liivimaale saadetud ukaasides meenutati kohalikele võimudele "sageli" nende kohustust silma peal hoida nii aadlil ja eriti

³⁰⁴ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 38.

³⁰⁵ Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*, 168.

³⁰⁶ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 133.

³⁰⁷ Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*, 168.

³⁰⁸ Zutis, *Politika*, 89.

³⁰⁹ Kroonutalupoegade kaebustest ja *ökonoomia* järelevalvest vene võimu esimesel poolsajandil: Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*, 168-182; Zutis, *Ostzejskij vopros*, 173-176; Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 31-38; Ligi, *koormised*, 166-168; Kahk, *Ostzejskij put'*, 34-35.

³¹⁰ Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*, 176.

³¹¹ Samas.

³¹² Nt. Zutis, *Ostzejskij vopros*, 174.

kroonurentnikel kui ka maakohtutel, et tee õiguse juurde, nagu väljenduti, kellelgi tõkestatud ei oleks.³¹³

Kuigi kroonurahva kaebamisagarus leidis kaasajal sagedast äramärkimist (nt. 1765. aasta maapäeva vastus kõneles kroonutalupoegade "sagedastest, tühistest kaebustest" kui talupoegade "kiusliku ja rahulolematu loomuse" avaldusest³¹⁴), pidi aktiivne kaebamaminek siiski olema juba olemuselt erandlik. Peamiseks - rutiinseks - mõisarentniku tegemiste kontrollimise, talupojakaebuste ärakuulamise ja rentnike palvekirjade vastuvõtmise puhuks olid revisjonid, mis kroonuvaldustes olid küllaltki põhjalikud. 1731 revisjonist peale viidi iga revisjoni järel läbi põhimõtteliselt kõigi kroonutalupoegade (peremeeste) täiendav küsitlemine vastava küsimustiku põhjal, üheks peaesmärgiks avastada rentnike üleastumised nende võimupiiridest.³¹⁵ 1756-1757 tuli selleks vastata tervelt 34-le etteantud küsimusele.³¹⁶ Revisjonid olid ka põhiliseks seaduslikuks talukoormiste muutmise, talupoegade ümberasustamise jms. võimaluseks³¹⁷, ökonoomiareglement ja revisjoniinstruktsioon aga nende toimumise aluseks. Muul ajal visiteerisid kroonumõisaid kreisikomissarid, hiljemalt 1760-tel olid nad seejuures kroonurahva alamaks kaebeinstantsiks.³¹⁸

Muuseas ei jäänud vene võimudel kahe silma vahele ka asehalduri-instruktsioonis ette nähtud "liigse rahva" ümberasustamise võimalus. 1738. aasta revisjoni käigus selgus nimelt, et kui enamik valdusi polnud oma rootsiaegset adramaade arvu veel saavutanud, siis mõnedes leidus, vastupidi, tunduvalt enam talupoegi, kui kirjas rootsiaegseis revisjoniraamatuis, O. H. v. Vietinghoffi rendivaldustes koguni 513 võrra rohkem. Peaökonomiadirektor leidis seetõttu asehalduri-instruktsiooni vastavale punktile (15) viidates, et "kõrge kroonu huvides" tuleks nad mujale üle viia - Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkontoris tõstata inimeste ümberasustamise otstarbekuse põhimõtteline küsimus. Kuna põhimõtet, et mõisa revisjonidramaade arvu ei tõsteta üle rootsiaegse taseme, rakendati ka domeenidele, polnud nt. uute talude asutamine samasse valda ju maksupoliitiliselt mõttekas. 1680-te lõpu meeste arvu mingis mõisas pidas kammerkontor üksmeelselt töö äratemiseks tarvilikuks maksimumiks ja kroonurentnikust Vietinghoffi

---

³¹³ "... et ei leiaks aset säärased meie sihtide ja meie alamate õnne vastased korralagedused aadli seas, ja et eriti meie valdusi ei lastaks rentnike omavoli ja rõhumise läbi laostuda; samuti tuleb kohaselt jälgida, et maakohtutes juhitudaks ilma vähimagi erapoolikuse või silmakirjalikkuseta alati õiglusest ja et mitte kellelgi ei tõkestataks sinna teed, et saada täiesti õiglasid otsuseid" (*Zutis, Ostzejskij vopros*, 175-176). Kuigi Zutis tõdeb, et konkreetsetel juhtudel oli analoogilistel ukaasidel "muidugi teatud praktiline tähtsus", arwab ta, et siiski "ei ole nad muud kui hajusad valguslaigud Läti- ja Eestimaa välju üha tihedamalt katvas kõike elavat hävitava pärisorjuseöö pimeduses." (samas, 176).

³¹⁴ Samson v. Himmlstiern, *Versuch*, 66.

³¹⁵ Ligi, *Talupoegade koormised*, 125.

³¹⁶ LVVA 2715,1,95: 104-105. Eratalupoegade esindajaile (kubjastele, hirsnikele jms.) esitati mõisniku poolt toodud andmete kontrollimiseks samal ajal 5 standardküsimust.

³¹⁷ Nt. LP 29.08.1751 (1018); EAA 279,1,632; 279,1,654.

³¹⁸ LP 18.08.1769 (1802).

märkusele, et rootsi revisjon ei toonud elanike arvu ära sugugi tervikuna, vastati, et "praegu haribki väiksem hulk inimesi ära samapalju maad ja kannab samasuguseid koormisi kui rootsi valitsusajal, mil Liivimaal elas tunduvalt enam inimesi".

Järgmise revisjoni ajal tuli uuel ökonoomiapedirektoril aga ürituse luhtumist tõdeda: *kõik* ümberasustatud olid vahepeal "välismaale läinud". (Tegelikult jäi 3-4 isikut siiski uude kohta pidama ja osa naases koju, ähvardades piiri taha lahkuda juhul, kui neid rahule ei jäeta). Üksnes kiindumus oma sünnikohta takistab koormistest rõhutatud talupoegi pagemast, leidis ametnik.³¹⁹ Ebaõnn tabas kammerkontorit ka samaaegses Hiiumaa kroonurahva ümberasustamise katses.³²⁰

Ka kroonuvalduste haldamises algas uus etapp 1760-tel, kui ühelt poolt igasuguse järelevalve tõhustamise ja talurahva olukorra tähtsustamise, teisalt aga kroonuvalduste rendiõiguste läbivaatamisega seoses³²¹ koostati Balti provintside jaoks uus ja täiendatud kroonuvalduste rendileping, mis sellisena jäi kehtima vähemalt sajandi lõpuni.³²²

Tähtsamaks uuenduseks oli tavakssaanud kontrolli teostamist raskendava mõisa edasirentimise keelamine va. hetkel riigiteenistuses viibijatele: rentnik pidi võtma saadud valduste isikliku disponeerimise kohustuse (§ 8), kuid lisandunud olid ka nt. piirangud viinapõletamisele ja ülesostuga tegelemise keeld, kajastasid ju rendilepped muutusi kehtivates seadustes.

Eravaldustega võrreldes teistsugusele õiguslikule alusele toetus elukorraldus ka rüütelkonna-, linna- ja kirikumõisates.³²³ Isegi kui sealsete asukate reaalne sotsiaalmajanduslik olukord eravalduste omadest oluliselt ei erinenud (vahel erines), vääricksid needki enamat diferentseerimist vähemalt õiguslike nüansside ja talupoja isikliku kaitstuse seisukohalt.

³¹⁹ Zutis, *Politika*, 86-91.

³²⁰ Lähemalt: Koit, *Hiiumaa kroonumõisate ülerahvastatuse probleemist*.

³²¹ Lähemalt: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 130-133.

³²² Kinnitatud 17.02.1765 (PSZ 12330). Saksa keeles (Paul esimese-aegses variandis): Buddenbrock II, 1194-1204.

³²³ A. Tobieni 18. sajandi lõpu kohta toodud arvude kohaselt oli Liivimaa mandriosas eraisikuile kuuluvaid (rüütli)mõisaid 705 kokku 944-st mõisaks loetavast haldusüksusest, ülejäänuteks olid 103 pastoraati, 100 kroonumõisat, 16 patrimoniaal- ja 15 tavalist linnamõisat ning 5 rüütelkonnamõisat (Tobien, *Agrargesetzgebung*, 23). Herbert Ligi järgi oli 1731. aastal Lõuna-Eestis ja Saaremaa 456-st mõisast eravalduses 275, lisaks 127 kroonu-, 7 linna- ja 47 kirikumõisat; Stepermanise andmeil 496-st Liivimaa lõunaosa mõisast rüütlimõisaid 18. sajandi keskpaigas 370, lisaks 81 kroonu- ja patrimoniaalmõisat ning 45 pastoraati (Ligi, *Talurahva arv*, 89; Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 8). Vastava talupoegade osakaalu üle ei luba need arvud küll muidugi vahetult otsustada, ehkki üldjoontes võib öelda, et alamate arvult olid kroonumõisad tavaliselt suuremad, pastoraadid aga seevastu tublisti väiksemad kui eramõisad (vt. Ligi, *Talurahva arv*, 86-93).

Teatava "riikliku" (omavalitsusliku) järelevalve poolest sarnanesid kroonuvaldustega eriti rüütelkonnamõisad.³²⁴ Kuigi ka iga eramõisnik oli oma valdustes nagu väike suverään, tohtides anda oma alamate tarvis üldiste seadustega sobivaid eraõigusi, erines "rüütelkonnatalupoja" olukord tavalisest pärisorjast juba sellegi poolest, et ainuisikust "omaniku" asemel kuulus ta struktureeritud korporatsiooni alla, kes palveid ja kaebusi nägi paratamatult teise pilguga. Võrreldes ökonoomiaametnikega võis rüütelkond olla tunduvalt enam huvitatud oma kuue mõisa rahva "säilitamisest" (vajadusel koormisenormide alandamisest, vajadusel mõisarentnike talitsemisest) - tema omahuvi talupojakaebuste arutamisel võis olla kubermanguvõimude omast vahetum. Rüütelkonnatalupoja esimeseks abi- ja kaebeinstantsiks mõisarentniku järel oli resideeriv maanõunik, olulisemad otsused (nt. rüütelkonnamõisa-alamate võõrandamine) kuulusid õiguse järgi aga maapäeva täiskogu kompetentsi. Ka koormiste tõstmiseks oli vajalik maapäeva otsus - selle saavutamine polnud mõisarentnikule sugugi lihtsam kui kroonuvaldustes.³²⁵

Põhimõtteliselt sama kehtib ka linnamõisate kohta, mida ilmselt eelmiste vähesuse tõttu ongi kõige sagedamini riigivalduste kõrval erikategooriana esile tõstetud. Oli ju linn samuti omaette omavalitsuseks, kelle korraldused ja järelevalve erinesid nt. rendileantud eramõisate omadest vähemalt suurusjärgu ja vastava rutiini poolest.³²⁶ Juriidiliselt (avalikõiguslikult) loeti ka enamik linnamõisaid võrdseks tavaliste rüütlimõisatega, erandiks olid aga linnavalitsusele alluvad ja riigimaksudest vabastatud patrimoniaalmõisad, kus kehtis (va. asehaldusajal) linnaõigus, linna jurisdiktsioon.³²⁷ Nt. kriminaalasjus allusid esimeste asukad niisiis maa- resp. õuekohtutele, teised aga linnakohtutele.

Kirikumõisatest olid need, mis asusid domeenimaadel, antud juba instruksiooniga (p. 9) asehalduri pädevusse ning 18. sajandil hõlmas neid tavaline ökonoomiaameti järelevalve (et kroonu alla oli jäänud ka osa restitueeritud valdustes asuvaid pastoraate, haaras viimane ka paljusid Liivimaa kirikumõisaid³²⁸); rüütlimõisate seisuses "erapastoraadid" kuulusid põhimõtteliselt aga kirikupatrooni ja kirikueestseisuse majandusliku järelevalvete alla.³²⁹ On väidetud, et viimastes sarnanes talupoegade õiguslik seisund eramõisate omale ning pastor evis oma valdustes sessuhtes pärishärradega võrdseid

³²⁴ 1725 kinkis Katariina I Liivimaa rüütelkonnale 6 mõisat, mille sissetulekud said korporatsiooni elatiseks. 1786 mõisad riigistati, kuid taastati, va. üks terve mõis ja osa teisest, rüütelkonna omandisse 1797. 1803 lisandus kaotatu asemele uus kuues mõis. (Tobien, *Agrargesetzgebung*, 10-11).

³²⁵ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 139; LVVA 673,1,1346.

³²⁶ Lähemalt: Viiralt, *Tartu linnamõisad*; Liepiņa, *Agrārās attiecības*, 61-71, 90-106.

³²⁷ Patrimoniaalmõisaid omasid Eesti alal Tallinn ja Tartu ning Lõuna-Liivimaal Riia, Valga ja Võnnu (Rosenberg, *Eesti mõisate ajalooline ülevaade*, 20-21).

³²⁸ Hupel, *Kirchenpatronat*, 63-67.

Saaremaal kuulusid kõik pastoraadid kroonu alla (sammas, 63), Lõuna-Eestis patroneeris kroonu 1790-tel Nõo, Puhja, Lohusuu, Otepää, Põlva, Rõuge, Mihkli, Pärnu-Jaagupi, Tori, Paistu, Tarvastu, Saarde, Viljandi, Pilstvere, Suure-Jaani ja Audru kirikute üle (LVVA 77,16,321).

³²⁹ Hupel, *Kirchenpatronat*, 27-31, 37-38, 42; Laur, *Eesti ala valitsemine*, 89-90.

õigusi³³⁰, kuid nt. pastoraadi-pärisorja müümiseks oli tarvis patrooni luba³³¹ ja tõsiasi, et pastor ei olnud oma mõisa omanik, tõstis talupojad juba iseenesest eriseisundisse.

3.4) Laiem mõju: talupojakaitse eravaldustes

Karl XI seaduste mõju ei piirdunud aga kaugelki ainult kroonuvaldustega. Liivimaa kui terviku jaoks oli nende olemasolu oluline eelkõige maksusüsteemi ja talurahvaseaduste arenguloos.

Teatavasti sai 18. sajandi Liivimaa maksukorralduse aluseks rootsi aja lõpul välja töötatud riigimaksude arvestamise süsteem.³³² See tähendas regulaarseid revisjone, mille käigus talupoegade teo- ja andamikoormiste alusel pandi paika mõisate revisjoniadramaade arv. Kuna maksukoormuse suurenemisest polnud mõisnikud mõistagi huvitatud, jäid ühtlasi kehtima ka 1687-1690 koostatud vakuraamatuil põhinevad koormisenormid: kuigi taluraha majanduslik kandevõime oli rootsiaegse taseme 18. sajandi keskpaigaks kõigi näitajate osas ületanud, jäid nn. vakuraamatukoormised (sel määral, kui neid fikseeriti, vastasid nad väidetavalt ka tõele³³³) taluadramaa kohta sageli enam-vähem endiseks. Võis juhtuda, et ühe 17. sajandi lõpul kirja pandud talu asemele oli 18. sajandi keskpaigaks tekkinud mitu uut ja võib-olla isegi sama suure kandejõuga üksust, kuid vakuraamatukoormisi kandsid nad ametlikult mitme peale kokku ikka samapalju, kui too omal ajal üksinda.³³⁴ Koormiste tõstmiseks püüdsid mõisnikud kasutada enamasti abiteo suurendamise, andamite teotööks ümberarvestamise või ka tükitöösüsteemi kehtestamise kõrvalteid. Abitegu, nagu öeldud, ju revisjoniadramaadesse ei arvestatud ja erinevalt kroonurentnikust oli pärihärрал liiati luba vakuraamatusse kirjapandule vabalt (erakorralist) lisa nõuda, seda fikseeritu arvel või muul moel kompenseerimata - selles seisneski vakuraamatute juriidilise siduvuse puudumine.³³⁵ Mitme aastakümne vältel tõusid koormised Liivimaal pea sajaprotsendiliselt abiteo

³³⁰ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 40-41; vrd. Hupel, *Topographische Nachrichten* II, 108-111.

³³¹ Hupel, *Von den Rechten*, 259.

³³² Lähemalt: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 134-145; Tarvel, *Adramaa*, 161-167.

³³³ Ligi, *Talupoegade koormised*, 125.

Ehkki eravalduste revisjonid jäid kroonu omadest põhjalikkuselt maha, nähti siingi ette vakuraamatuandmete korralik kontroll, kuigi alates 1731 ei peetud enam kinni 1688. aasta revisjoni-instruktsioonis ette nähtud iga mõisa kõikide peremeeste küsitluse nõudest, leppides "külavanematelt, kubjastelt, kiltritelt, hirsnikelt jt. asjatundlikelt ja usaldusväärsetelt inimestelt" saadud ja nende poolt kontrollitud andmetega (Ligi, *Talupoegade koormised*, 123-124; LP 09.02.1731, 416; 29.08.1737, 610; 22.11.1743, 789; 03.05.1750, 981; 25.01.1757, 1217).

Vakuraamatute tõlevastavust kinnitab ka nende sagedane kasutamine praktilisel arvepidamisel ordinaarsete koormiste üle, eriti aga mõisa müümisel, rentimisel või pantimisel nii valduse tulukuse äranäitamiseks kui rentnikule piirangute seadmiseks talupoegadelt koormiste nõudmisel (LP 29.08.1737, 610; Liepiņa, *Vidzemes zemnieki*, 139).

³³⁴ Ligi, *Talupoegade koormised*, 261-262.

³³⁵ Põhimõtte, mille rõhutamist parun Rosengi väga vajalikuks pidas: erinevalt kroonuvaldustest, kus kehtib majandusreglement, pannakse eratalupoegade koormised kirja üksnes "mõisate suuruse teadasaamiseks", mis isanda omavoli mitte kuidagi ei piira (p. 3).

vormis.³³⁶ Teine mainitud võimalus, mida kasutati põhiliselt sajandi teisel poolel, oli rootsi maksusüsteemi samuti sisse programmeeritud: 17. sajandi lõpul madalaks hinnatud teotöö taksid võimaldasid revisjonidramaid mõjutamata koormisi oluliselt mõisnikule soodsamaks ja talupojale raskemaks muuta.³³⁷ Kummatigi pidurdas revisjonivakuraamatute kehtimine koormiste kogumahu kasvu Liivimaal tugevalt. Herbert Ligi leiab, et kuni 1760-teni püsis koormiste kogumaht talurahva kandejõuga enam-vähem tasakaalus, hakates tasakaalust väljuma alles sajandi lõpukümnendel, kui ka riigimõisate koormised jäid eravalduste omadest maha juba senisest olulisemalt.³³⁸ Vahe Eestimaaga, kus riigimakse arvestati tööjõuliste meeste arvu alusel ja mõisnikke ei sidunud koormiste nõudmisel miski, kujunes Ligi arvutuste kohaselt sajandi lõpuks suisa hämmastavaks: koormiste koguväärtus meessoost talupoja kohta oli Liivimaal siis kohati pea kaks korda madalam kui Eestimaal üldiselt, eriti silmapaistev oli vahe aga mõisakülvide suuruse ja meeste arvu (st. mõisa- ja talupõllul rakendatud tööaja) vahekorras - Põhja-Eesti keskmine taliviljakülv meesisiku kohta oli ligi 75 % suurem kui Lõuna-Eesti oma (52 ja 30 tallinna tündrit).³³⁹ Kuna see erinevus polnud väiksem ka looduslikult ja demograafiliselt ühesugustes naaberpiirkondades, sedastab uurija, et "taolist suurt vahet ei saa seletada looduslike faktoritega ega majanduse laadiga".³⁴⁰

Koormiste summaarse mahu suhteline *mõõdukus* ja vakuraamatus *sisalduva* kehtivakspidamine polnud siiski kaugeltki probleemitu. Kõnelemata sellest, et juriidiliselt fikseerimata ülempiiriga koormistele oli "piiramatu käsutusõigusega" isandaile, nagu rüütelkonnale arvata meeldis, võimalik nõ. häid kombeid eirates alati lisa nõuda, ilma et talupoeg selle vastu midagi tulemuslikku ette võtta saanuks, oli abiteo peamiseks ohuks ja raskuseks selle kuhjumine rängematel tööperioodidel ja puhuti ootamatu iseloom. Eriti paisus abitegu teadagi viinapõletamise levides, kui lisandus peremeeste viinaköögikohustus ja karjakasvatuse osa suurenedes eriti sõnnikuvedu, mis omakorda tõi kaasa põhiliste põllutööde mahu kasvu.³⁴¹ Igasugu "lisade" ja "abide" nõudmine võis sellises olukorras kergesti üle piiri minna.

Kaasaegsetele ei jäänud see märkamata. 1765 kinnitas kindralkuberner oma tuntud kolmandas propositioonipunktis³⁴² abiteo suuruse kindlaksmääramise ja talupoja varandusega kooskõlla viimise hädavajadust³⁴³, tõstes seniste põhiprobleemidena esile

³³⁶ Ligi, *Talupoegade koormised*, 296.

³³⁷ Ligi, *Talupoegade koormised*, 262-267; Tarvel, *Adramaa*, 164-165; vt. ka Laur, *Eesti ala valitsemine*, 136.

³³⁸ Ligi, *Talupoegade koormised*, 261-262, 288, 294-296.

³³⁹ Samas, 275, 283.

³⁴⁰ Samas, 283-284.

³⁴¹ Samas, 294-295.

³⁴² Leidub: Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 49-55.

³⁴³ *Außer der ordinären Arbeit und Gerechtigkeit, die auf dem Lande haftet sind die Nebenprästanda unbestimmt und ohne Ende. So billig die Landesmethode ist, daß der Bauer dem Erbherrn bei der Erndte, bei dem Mistführen, bei Erbauung der nöthigen Gebäude, bei Reinigung der Heuschläge, Fällung und Abflössung*

tükitöö kehtestamise, ülamaarase voorikohustuse ja viinapõletamisega seotu³⁴⁴ ning jättes maapäeva otsustada, kas ta mõisate erinevat seisundit arvestades moodustab eraldi komisjonid iga maakonna tarvis, jagab vastavad ülesanded maanõunike vahel või leiab mõne muu parema viisi koormiste paikapanekuks³⁴⁵. Esmalt kuulutas maapäev rohkeist erifaktoreist sõltuva "erakorralise abi" *üldise* kindlaksmääramise (mida Browne polnud nõudnudki) lihtsalt võimatuks³⁴⁶; otsustas aga pärast seda, kui Browne ilma tõeliste - positiivsete - seadusteta ei leppinud, et seda teeb iga mõisnik ise, fikseerides momendil oma valdustes nõutavad abiteo normid talude nominaalsuuruste kaupa ja andes neist rüütelkonnakantsleile teada. Veel lisanduda võiva teo või voorid pidi mõisnik talupojale edaspidi "kroonumeetodil" hüvitama, tohtides ühtlasi juba kehtivaid andameid üksteise vastu ümber vahetada.³⁴⁷

"Positiivsete määruste" 14 punkti avaldas Browne teatavasti kahe ka "rahvakeeltesse" tõlgitud aprillipatendiga.³⁴⁸ Kui teine, eeskätt mõisnikele suunatud patent koormiste reglementeerimisest toetus vahetult "positiivsetele määrustele" ja nõudis deklaratsioonide koostamist vastavalt koormiste senisele tasemele; siis esimene neist, talupoegade õiguste kohta, muutis "määrustes" sisalduvat muu kõrval ka nõudega, et andamite vahetamine toimugu talupoja nõusolekul ja õiglase hinna eest³⁴⁹; koormiste fikseerimise punkt sisaldas aga Browne'i propositsioonist tuttavat lauset, et teo ja voorid panevad isandad paika "vastavalt talupoja varale ja jõule ning mõisa seisukorrale", kehtestades normid, mis on sellised, *et Innimessed, Hobboosed ja Weiksed sedda joudwad*

---

des Holzes, an denen Orten, wo dergleichen Statt hat usw. helfe: so nöthig ist es doch, daß diese alles bestimmt sei, und mit dem Vermögen der Bauern in einem Verhältnisse stehe ... (sammas, 50-51). Selleks pani kindralkuberner ette, (a) et maksualuse maaga kord juba vastavusse viidud andamimäärad tunnistataks lõplikuks ja muutmatuks (või juhul, kui "üks või teine andam mõisale kasulikum ja ühtlasi talupojale kergem", teostataks vastav vahetus ja jäetaks sellisena lõplikuks) ja (b) et vakuraamatukoormistele lisanduv tegu määrataks täiel määral kindlaks, kusjuures viinapõletamisele nõutaks üksnes tavateolisi (lõpetataks viinategu talupäevadega) või palgataks, kus võimalik, spetsiaalsed viinapõletajad; et eriti voori- ja mitmesugused talupäevad määrataks "*non plus ultra*" kindlaks ja et ikaldusaastail võimaldataks talupoegadel oma viljaandameid rahaga asendada (sammas, 53-55).

³⁴⁴ Samas, 51-52.

³⁴⁵ Samas, 55.

³⁴⁶ Samas, 62-64.

³⁴⁷ "Positiivsed määrused", p. 4-6.

Sama põhimõte sisaldus ka Schoulzi eraõiguses: ordinaarse teo ja andamimäärad jäävad kehtima vakuraamatu alusel, muu aga "kõik nii, nagu ma nad eest leidsin ja nagu neid tänase päevani peetud" (III, p. 4), kui aga isandal lisavoore tarvis läheb, peab ta selle talupojale kuidagi korvama (III, p. 10).

³⁴⁸ LP 12.04.1765 (1630): *Den Bauern zugestandene Rechte*; käesoleva töö 2. lisa.

LP 12.04.1765 (1620): *Bauer-Gerechtigkeit* (algab sõnadega, et talupoegadesse puutuv on juba teada antud, nüüd järgneb info ka mõisnike tarvis) - lõunaestikeelses variandis leidub ka: Laur, *Eesti ajalugu*, 212-213.

³⁴⁹ LP 12.04.1765 (1630), p. 2.

"Määrustes" seis (p. 6): "*Doch bleibet dem Herrn unbenommen, nach seiner und des Bauers Convenance eine Persele für die andere zu nehmen ...*", patendis aga: "*... gleichwohl bleibet denen erb-Herren frey, eine Gerechtigkeit Persele gegen die andere zu vertauschen, jedoch nur mit der Bauern guten willen, und zu einem mit denen Bauern auszumachenden Preiße, dergestalt, daß der Bauer in Vertauschung einer Waare gegen die andere, in dem Preiße nicht lädiret werde.*"

H. Ligi peab vaadeldava seaduse oluliseks tulemuseks tööka, et edaspidi hakkasid mõisnikud loonusandamite teotööga asendamiseks talupoegadega kokkuleppeid sõlmima (Ligi, *Talupoegade koormised*, 267, 296).

kanda, ning omma Üllespiddamist selle jures woiwad leida. Sama kinnitas kindralkuberner ka märtsis 1766 resideerivale maanõunikule üht kaebasja lahendada saates: mõisnikult saadud deklaratsiooni kõrval tuleb arvestada ka asjaosaliste talupoegade reaalsel jõudu inimeste, hobuste ja veiste poolest, sest "kogu asja tuum" on talupoja kohuste ja võimaluste tasakaalustamises.³⁵⁰ Kas Browne pidas silmas ka midagi enam, kui hetkeolukorra fikseerimine reglementides à la Schoultz - nt. mingisugust talumaade ümbermõõtmist -, on siinkohal raske otsustada.³⁵¹

Igatahes oli aadlil just vaadeldavat fraasi mugav endale mõnikord sobivamaks interpreteerida: toodud formuleeringus võis näha luba, normeerida edaspidiseks kehtivaid teokoormisi vastavalt mõisa vajadustele, ilma et varasem olukord neid seejuures õiguslikult sidunuks. "Varasem situatsioon, millele viitavad talupojad", selgitas nt. resideeriv maanõunik novembris 1765 Riia sillakohtule, "ei pälvi mingisugust tähelepanu", sest ainuõigeks tuleb lugeda viimaste määruste kohaselt mõisates kehtestatavaid norme.³⁵² Vastavalt seaduses lubatule oli koormiste tõstmiseks võimalik edaspidi ka talumaid ümber või juurde mõõta lasta.³⁵³

Rahutustest ja Browne'i uutest propositsioonidest ajendatud 1777. aasta maapäeva otsuse kohaselt pidid sillakohtud mõisniku saadetud deklaratsiooni puudumisel lähtuma revisjonivakuraamatu normidest. Seevastu kindralkubernerite ettepanek, et teatud juhtudel peaks sillakohtul olema õigus kontrollida, kas konkreetsetele taludele peale pandud abiteomäärad pole mõnel juhul liiga rängad, lükati talupoegade põikpäisuse soodustamise ettekäändel tagasi. Browne'ile vastates otsustati, et 1765. aasta seadused on puutumatud, et tuleb karistada neid rikkunud mõisnikke, ja et eriti karmi nuhtluse alla kuuluvad kirjalike kaebuste koostajad (esitajad niikuinii).³⁵⁴

³⁵⁰ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 134-135.

³⁵¹ Midagi rüütelkond igatahes kartis ja Schoultzi eraõigust kritiseerides talletati see ka 1765. a. maapäevaaktidesse: "*Zu welchen Chicanen können nicht Feinde des Landes veranlaßt werden, wenn sie lesen, es sey eine neue Uebermessung der Länder nöthig, da doch das Allgemeine so oft mit Gründen behauptet, daß schon alle Länder hinreichend übermessen, und auf ewig bestimmt sind?*" (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 79-80 märkus 81).

Arvestades kubermanguvalitsuses juba tükk aega liikunud mitmesuguseid reformimõtteid, muuhulgas talumaade hindamisest rootsi meetodi alusel koormiste reguleerimiseks ja maksude tõstmiseks, aga ka talude päriliku kasutusõiguse kindlustamisest (Zutis, *Ostzejskij vopros*, 276) - Schoultzi eraõigus peegeldas kuidagi mõlemat - võidi Browne'i ettepanekus näha riigivõimude kurjade plaanide järjekordset avaldust. Zutise sõnul said "kõik" aru, et Saaremaal tehtav oli eksperiment järgnevalt Liivi- ja Eestimaal kavandatava tarvis (Zutis, *Politika*, 145), rootsi revisjonimeetodi järjekindlat rakendamist (koos maa mõõtmise ja hindamisega) kartis aadel aga kõige enam (Tarvel, *Adramaa*, 166-167, vrd. Stepermanis, *Aizkraukles K. F. Šulcs*, 141). Rüütelkonna põhinõudeks oli teatavasti ju rootsiaegse adramaade arvu "igavene" (ülempiirina) kehtimajäämine.

³⁵² Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 127-128.

³⁵³ Nt. samas, 167-168; Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma*, 152-154; vrd. Kahk, *Rahutused ja reformid*, 61-62.

³⁵⁴ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 209.

Nii või teisiti, 1765. aasta seaduste näol oli tegemist eratalupoegade kõigi koormiste esmakordse juriidilise kindlaksmääramisega. Võiks öelda, et õigupoolest püüti tasa teha puudujääki, mille koormiste fikseerimisse oli jätnud rootsi revisjonisüsteem. Printsip, et deklareeritule lisanduvad lisakoormised tuli talupojale edaspidi hüvitada, samuti kodukari lubatud ülemmäära (10 vitsapaari à 3 hoop) sätestamine, kujutas endast olulist kroonutalupoegadele osaks saava kaitse põhimõtete laiendamist erarahvale. Pärishärrat pidi tema reglement edaspidi siduma nagu kroonumõisarentnikku vakuraamat, mõisnikupoolse omavoli puhuks seati ökonoomiaavalitsuse resp. kreisikomissaride paralleelinstantsiks aga maanõunikud resp. sillakohtud - kindlalt paigas määrade ületamisel pidi ka kaebeõigus omandama uue tähenduse. Eeldas ju koormiste ja kodukari normeerimine enesestmõistetavalt vastavat võimude kontrolli.

Oma esimeses Browne'i kolmandale propositsioonipunktile esitatud vastusevariandis oli rüütelkond püüdnud rõhutada viimase olemasolu ka vastavate normide ja talupoja kaebeõiguse puudumise korral, tahtmata tunnustada mingisugust pärisorja õigusvõimet oma isanda vastu.³⁵⁵ Kuid kui kindralkuberner nõudis lisaks osutatud normeerimistele kindlalt ka vastava kaebekorralduse fikseerimist ("et pärustalupoegade koormised ja kohustused tuleks deklareerida, et kui keegi oma talupoegi rõhub, uuriksid ja otsustaksid vastavaid talupojakaebusi sillakohtud või äärmisel juhul (*allenfalls*) vastavalt asjaoludele resideeriv maanõunik ühes kreisisaadikutega, ja et sellistes asjades ei tohiks lubada advokaadi kasutamist"³⁵⁶), püüti reaalselt kaebamist ilmselt vähemalt võimalikult raskemaks muuta. Sillakohtusse võis talupoeg pöörduda ainult suuliselt ja nagu öeldud, advokaadi abita, kollektiivkaebusi püüti aga ülepea ära keelata³⁵⁷ - patendi järgi tuli need ette kanda kahel saadikul "hirsniku juuresolekul"; kaebama tohtis minna alles pärast olgu või ebaõiglase koormiste kandmist (Schoulzi eraõigus väitis sama nõude põhjenduseks, et "isand on alati võimeline tehtud kahju talupojale korvama", talupoeg vastupidist seevastu mitte - III, p. 16) ning põhjendamata kaebuse esitajat ähvardas vitsanuhtlus³⁵⁸.

³⁵⁵ Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 66-67.

Parun Schoulz vaidles seesugusele väitele tõsiselt vastu: "*wenn die Pflichten der Bauern unbestimmt bleiben, und gleichwohl die Obrigkeit berechtigt seyn soll, denjenigen zur Rechenschaft zu ziehen, welcher seinen Bauer übermäßig belästigt oder ruiniert: so kommt es nur darauf an, was man vor eine übermäßige Belästigung oder Ruin der Bauern ansehen will ...*" (sammas, 78).

³⁵⁶ 10.03.1765 (LVVA 673,1,1346: 165-166).

³⁵⁷ ... *sobald mehr als Einer aus einem Gebiete sich zum Klagen meldet, daß sie einer Rottierung oder Meuterei verdächtig werden: so werden sie abgewiesen und von dem Ordnungsrichter exemplarisch gestraft* (p. 11).

Browne'i instruksioon sillakohtutele (15.04.1765) kajastas muidugi patendi sisu (EAA 914,1,59-a: 59-65).

³⁵⁸ Karistus "alusetu" kaebamise eest võis olla parun Schoulzi idee: *Der Einwand, ... daß der Bauer durch ein Recht veranlaßt werden könnte, seinen Herrn mit ungegründeten Klagen zu chicaniren ... würde dadurch genugsam vorgebauet seyn, wenn man auf solche ungegründet befundene Klagen harte und exemplarische Strafen setzte. Bei einer zersetzten Haut pflegt wohl die Lust zu chicaniren aufzuhören.* (Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 76; vrd. Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 132). Schoulzi enda õigus nägi ette isanda kahjude korvamist valekaebuse korral, vastavalt talupoja varalisele seisule kas siis rahas või vitstega vastavalt taksile kaks paari vitsu ühe taalri eest (III, p. 17 - Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 158).

Huvitav, et kuna Browne'i propositsioonides talupoja kaebeõigusest juttu ei tehtud, ilmub see küsimus maapäevamaterjalidesse alles rüütelkonna esialgses vastuses - "rooma õiguse järgi orja" kaebeõiguse printsiipiaalse eitusena. Pole vahest välistatud, et selle koormiste ja kodukari piiramisest iseenesest tuleneva probleemi tõstataski rüütelkond oma algatusel, olgu siis hetkepoliitilise aktuaalsuse pärast (nagu öeldud, oli Browne alates ametisseasumisest nõudnud maakohtutelt talupojakaebuste hoolikat uurimist, lisaks seostasid maapäevalised kolmandat propositsioonipunkti konkreetse kaebusega, mille mingid talupojad olid hiljuti otse Peterburi esitanud³⁵⁹) või ka, nagu on oletatud, Schoultsi eraõiguses sisaldumise tõttu³⁶⁰. Vahest oli selle taga aga ennekõike rüütelkonna püüd kaebusi oma kontrolli alla saada, tahtmatus aadli siseasjaks postuleeritud talupojaasju käest kaotada? Kuna koormiste normeerimisega seoses oli oodata vastavat kaebustetulva, pidanuks viimasega hakkama saamiseks senises kohtukorralduses tõenäoliselt niikuinii midagi muutma. Rüütelkond võis seejuures karta kubermanguvalitsuse vm. riigivõimude muutumist vastavaks kaobeinstantsiks - ühest küljest oluaks see ju loogiline neile omistatava "kõrgeima" kaitsja funktsiooni tõttu, teisalt aga oligi riigivõime (ökonomiavalitsust) eratalupoegade kaobeinstantsina nähtud kameriir Lincki poolt 1763 koostatud ametlikus reformiprojekti³⁶¹.

Nii või teisiti tuleb tõdeda, et kui sillakohtu ja resideeriva maanõuniku süsteem just Browne'i isiklik idee ei olnud, oli tegemist isemoodi kompromissiga riigi ja rüütelkonna pädevuste vahel³⁶², kus ülemastmes esitas talupoeg hagi või kaebuse sisuliselt oma isanda korporatsioonile, samale isikule, kellele seni rüütelkonnatalupojad.

Marģers Stepermanis, kes kaebuste andmist maakohtute asemel aadli seast valitud liikmetega sillakohtutele peab kompromissiks Browne'i nõudmiste (maakohus) ja rüütelkonna vahel³⁶³, toob näiteid sillakohtusse laekunud talupojakaebuste apellatsiooni- ja keerulisemate juhtude lahendamisinstantsiks (koos kahe kreisisaadikuga) seatud resideerivate maanõunike kirjadest, milles töö kuhjumise vältimiseks nõuti sillakohtutelt pedantsust – tagasi lükkamist ja karistamist - nii alusetute kui ka lihtsalt "protsessi" rikkuvate (mõisnikust möödahiilinud) kaebajate suhtes. Stepermanis leiab seetõttu, et kaobeinstantside muutmine mõjus talupoja reaalsele olukorrale tegelikult negatiivselt: küllaltki kitsaste õigustega sillakohus kujutas endast rüütelkonna poolt valitud ja sellest täiesti sõltuvat organit, mille allutamine aadliomavalitsusele talupojakaebuste arutamisel

³⁵⁹ LVVA 214,5,130: 294; LVVA 673,1,1346: 140-141.

³⁶⁰ Stepermanis, *Aizkraukles K. F. Šulcs*, 152; Karstens, *Zur Vorgeschichte*, 220.

³⁶¹ Finantsnõunik Lincki provintsi tootlikkuse tõstmise plaan, mida Stepermanis seostab sarnastest taotlustest käsitletavate sündmustega kõige tihedamalt, nägi lisaks 200 000 kolonisti sissetoomisele muu kõrval ette ka kõigilt eratalupoegadelt nõutavate koormiste piiramist olemasolevate vakuraamatunormidega, andes neile sama kaebamisvõimaluse (ökonomiavalitsuses), mida seni olid kasutanud vaid kroonutalupojad (Stepermanis, *Aizkraukles K. F. Šulcs*, 136).

³⁶² Vrd. Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 117.

³⁶³ Samas.

kaotas otse kubermanguvalitsusse kaebamise võimaluse.³⁶⁴ Ometi, kuigi praktikas lähtus Browne tõepoolest uuest korrast, saates kubermanguvalitsusse tulnud kaebused³⁶⁵ edaspidi kohe sillakohtutele³⁶⁶, ei tohtinuks maanõunikele otsustamisõiguse andmine põhimõttelist kindralkubernerile apelleerimise õigust - kubeneri enda hea tahte korral - siiski võtta. Nagu näitab A. Altements, jäi Browne'i nõudmisel määruste lõppredaktsioonist välja maanõuniku ja kreisisaadikute pädevuse sätestamisele (§ 9) järgnema kavandatud fraas *wobey es denn, ohne daß die Sache weiter gehen kann, sein Bewenden hat*, mis tähendanuks kolleegiumi kuulutamist kaebuste arutamise lõppinstantsiks. Altementsi sõnul väitis Browne, et otsuse langetamine maanõunike kolleegiumis ei saa kummaltki poolelt võtta kindralkubeneri poole pöördumise õigust.³⁶⁷ Stepermanis heidab Altementsile ette riikliku poliitika alusetut idealiseerimist, kuna üheski 1765. aasta õigusaktis kindralkubernerile vastava pädevuse "reserveerimist" ei mainita ning, nagu äsja öeldud, ka kubermanguvalitsuse vastavast tegevusest pole järgnenud perioodi osas teateid³⁶⁸; kuid arvestades ühelt poolt kubermanguvõimude printsiipiaalset paralleelse kohtuinstantsi [kõrgema justiitsasjade järelevalveorgani] rolli ja teisalt tööka, et institutsionaalselt allusid sillakohtud ikkagi kubermanguvalitsusele, ei saa ka Altementsi esitatut liigkergelt kõrvale heita. Pärines ju sillakohtutele nende uusi kohustusi teatavaks tegev instruksioongi pärines ju kindralkubernerilt, mitte maanõunike kolleegiumilt³⁶⁹ ning vähemalt moe pärast reserveeris kindralkuberner endale 1765 ka õiguse sobimatuid sillakohtunikke pädevamatega asendada³⁷⁰. 1765. aasta seadustega sattus sillakohus ühtaegu kahe põhimõtteliselt erineva struktuuri alluvusse, kusjuures niigi ebapopulaarsesse ametisse³⁷¹ seatud sillakohtuniku põli kahe teatud mõttes vastandliku ülemuse all ei pruukinud sugugi alati roosiline olla. Vahest pidi see, et kaebuste arutamise alaminstantiks sai just sillakohus, olema samas teatavaks riigivõimu juurdepääsuteeks? Oli ju sillakohus varemgi olnud kreisikomissari

³⁶⁴ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 117, 123-125, 132, 153; vrd. Eesti talurahva ajalugu /A. Traat/, 471; samas /J. Kahk/, 586; Kahk, *Ostzejskij putj*, 165-166.

Kaebusi uurinud Stepermanis leiab kokkuvõtlikult (eeskätt küll 1780-te alguse kontekstis), et maanõuniku asusid "tavaliselt alati" kaebaluste isandate poolele, otsides mitmesuguseid formaalseid põhjuseid kaebuste tagasilükkamiseks, lubades mõnel juhul isegi 1765. a. regulatiivi tähelepanuta jätmist ja kinnitades mõisniku poolt suurendatud teokoormisi (Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 266-267). Tuleb siiski märkida, et kuna suurem osa kaebustest sillakohtutest edasi ei jõudnud ja kuulusid lahendamisele kiires ja lihtsustatud (politseilises) korras, ei anna valitsusasutuste materjalid kaebuste edu või edutuse kohta ühest pilti.

³⁶⁵ Talupojad viisid neid sillakohtute kõrval endiselt ka kubermanguvalitsusse ning otse Peterburi justiitskolleegiumisse (Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 133).

³⁶⁶ Samas, 134, 149.

Kriminaalasja maiguga juhtumi korral (kodukari) võidi kubermanguvalitsusse sattunud asi saata ka maakohtutele (nt. samas, 172. Kaebuste reaalsusest peale 1765 lähemalt samuti eriti Stepermanise teoses).

³⁶⁷ Altements, *Dažas piezīmes*, 289.

³⁶⁸ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 125 märkus 160.

³⁶⁹ Viimaselt saabus, tõsi küll, järgmine sillakohtu-instruktsioon keiser Pauli restitutsiooni järel (EAA 909,1,406). Ülalkäsitletud punktides see märkimistväärt muutusi ei sisalda.

³⁷⁰ 08.02.1765 (LVVA 214,2,253: 307; LVVA 673,1,1346: 247).

³⁷¹ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 176.

paralleelinstantsiks aadlimaadel, miks siis mitte nüüd ka talupojakaebuste puhul.³⁷² Igal juhul esitas nii era- kui riigitalupoeg oma kaebuse nüüd vastavat territooriumit haldavale ülemasutusele: eratalupoeg sillakohtu kaudu maanõunikele ja riigitalupoeg kreisikomissari kaudu ökonoomiavalitsusele.

Sätetatud kaebamise korraldus omandas uue tähenduse asehaldusajal, kui politseikohtud allutati taas üksnes kubermanguvalitsusele - asehaldussüsteemi seadustega vastuollu minevais punktides kaotasid senised seadused sel perioodil ju jõu, liiati olid maanõunike rolli 1765 sätestanud vaid maapäeva määrused ja instruksioon sillakohtutele, mis nüüd niikuinii kehtimise lõpetas. Alles nüüd hakkas tavaliste talupojakaebuste arutamine toimuma päriselt politseilisel kombel üksnes täitevvõimustruktuuride poolt. 1784, kui 1765. aasta teise aprillipatendi taasavaldamisega koormiseregulatiivide veelkordset esitamist nõuti, polnud nende sihtkohaks enam rüütelkonnakantselei, vaid alammaakohtud ise³⁷³, tõhustamaks seni võrdlemisi raskeks tehtud kaebuste kontrollimist juba alginstantsis³⁷⁴. Tõsiasi, et nii esitatud kaebuste hulk kui nende edulootus asehaldusajal oluliselt suurenes, näib olevat kindel. Kuna alammaakohtuid oli manitsetud karistustega ettevaatlik olema³⁷⁵, võis olla kahanenud ka "alusetuse"-hirm, liiati kui kubermanguvalitsuse seletuse kohaselt ei kuulunud mõisnikust mööda minev kohtusse pöördumine enam mingil juhul karistamisele³⁷⁶. Kui talupojad otse kubermanguvalitsusse pöördusid, andis see alamatele asutustele juhtnööre või trahvis mõisnikku mõnel juhul ka ise.³⁷⁷ Asutuste seisuslikkus oli sisuliselt küll suuresti endine³⁷⁸, kuid isegi Stepermanis tunnistab, et muutused kaebuste arutamise korralduses olid talurahva jaoks oluliseks saavutuseks³⁷⁹. 1765 kroonuvalduste eeskujul paika pandud koormiste ja kodukari normeerimise ja kaebamise

³⁷² Nagu öeldud, oli kameriir Lincki projekt (1763) näinud ökonoomiavalitsust kõikide talupoegade kaabeinstantsina.

³⁷³ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 357.

³⁷⁴ Nt. 1765 sügisel arvas resideeriv maanõunik seadustele ja instruksioonidele toetudes, et kuna kusagil pole öeldud, rüütelkonnakantseleisse laekunud deklaratsioonid tuleks kusagile edasi saata, peab sillakohus deklaratsioone nõudma iga konkreetse kaebuse puhul eraldi (kuid ärgu sillakohtunik unustagu, et "vastavalt nimetatud korraldustele ei saa kaebusi vastu võtta enne nõutud koormiste täitmist; loodetavasti arvestab keiserlik sillakohus seda olulist sätet igal juhul ja peab normaalseks, et sõnakuulmatud kaebajad alluvad teistele hoiatuseks mõlemapoolsele karistusele." - samas, 131-132).

³⁷⁵ Kuberner Beklešovi ringkirjas alammaakohtutele, 31.05.1784 (Altements, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*, 40).

³⁷⁶ 01.08.1784 (Altements, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*, 41).

³⁷⁷ Samas, 41-42.

1790-tel kulutas rüütelkond palju energiat talupojakaebuste arutamise üleminstantsi enda alluvusse tagasisaamisele (lähemalt: Altements, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*, 50-76).

³⁷⁸ Kohtunik ja kaks kaasistujat valiti endiselt iga kolme aasta tagant mõisnike seast, mis kahtlemata võimaldas nende tegevuse kontrollimist ka aadli poolt (Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma*, 11), kahe talurahvakaasistuja sõna ei saanud aga kuigi otsustav olla. (Päris olematu viimaste tähendus siiski ei olnud, on nt. teada fakt nende poolt kohapealse juurdluse toimetamise kohta - LPSR vēsture 1953, 352).

³⁷⁹ Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 357, 366.

Asehaldusaja alguse ümberkorraldused peaksid relativeerima väidet, et pärast 1765 ei võtnud valitsus kuni sajandi lõpuni siinsete mõisnike ja talurahva suhete osas enam midagi tõsist ette (Bartlett/Donnert, *Einleitung*, 45-46) - Liivimaa kohta võiks pigem öelda, et uutest seadusandlikest muudatustest olulisemaks võidi pidada varemtehtu ellurakendamist.

korralduseta poleks aga viimase korraldamine vähemalt sedavõrd operatiivselt kindlasti mõeldav olnud.

Historiograafias on 1765. aasta muudatusi pigem ala-, kui ülehinnatud, väites eeskätt sillakohtu seisusliku loomuse ja talupoja reaalse sõltuvuse samaksjäämise tõttu enamasti, et praktilist tulemust neil eriti ei olnud.³⁸⁰ Seaduste mõju on vaadeldud põhiliselt vaid nende vastuvõtmisele vahetult järgnenud aja valgusel, leides seetõttu (tavaliselt Eisenit ja Hupelit tsiteerides³⁸¹), et kaebeõigusest polnud reaalselt kasu, koormisi said mõisnikud ikka edasi tõsta, kui tahtsid, ja vallasomandiõiguse tunnustamine ei andnud talupojale midagi uut. Kahe silma vahele jääb, et tegemist oli põhimõttelise muutuse ja murranguga riigivõimude talurahvapoliitikas, mis jäi jõusse veel tervelt neljakümneks aastaks.³⁸² Reaalsete kaebamisvõimaluste järk-järguline laienemine tähistas talurahva uuelaadsesse riigialamaseisusse tõusmise järk-järgulist algust.³⁸³ Sisulisest radikaalsusest võisid vastuvõetud seadused küll kaugel olla, kuid põhimõtet tuleb hinnata. Vahest oligi seadus ise (*den Bauern ein Recht zu geben*) tol hetkel tähtsam kui selle sisu?

Väljendasid ju Browne'i propositsioonid kameraalhuvide kõrval ühtlasi ajaomast arusaama vajadusest kaasata üldisesse kirjutatud õiguse tihenemisprotsessi ka mõisniku ja talupoja suhted. Kindlate seaduste tähtsustamisega kaasnes arusaam talupoja seni kas siis kaudselt tunnustatud või üldse ainult tavaõiguses eksisteerinud õiguste positiivse kindlustamise vajalikkusest - mõte, et vastasel korral on nad ikkagi ühel või teisel määral kahtluse all, vaidluste ja interpretatsioonide - juhuslikkuse - võimuses. Seni olid talupoja õigused eksisteerinud nõ. kaudselt või negatiivselt, mingi õiguse puudumise (resp. keelu) puudumise näol. Talupoja õigusi oli seni sätestatud mitte niivõrd nende endi pärast, nimelt talupoja õigustena, kui kaudselt nt. seoses menetluse reguleerimise või kellegi teise privileegide tagamisega: isegi majandusreglement piiras eelkõige mõisarentniku omavoli, mitte ei kinnitanud talupoja õigusi kui selliseid, ka nt. kaebeõiguse sätestamist 1632 tuleks vaadelda pigem kohtute pädevuste määratlemise kontekstis. Nüüd aga leiti, et tarvilik on nende selgesõnaline kirjapanek. Vallasvaraomandiõiguse tunnustamine ei olnud mingi tegelik saavutus (vahest pidi see koguni kuidagi kompenseerima taluvalduse kindlustamisest loobumist?), kuid igasuguste kahtluste kõrvaldamine selle olemasolu suhtes tähendas eriti

³⁸⁰ Vrd. Laur, *Eesti ala valitsemine*, 157.

³⁸¹ Eisen, *Beschreibung*, 448; Hupel, *Topographische Nachrichten* II, 223-225.

³⁸² Vrd. Laur/Pirsko, *Eestkostest vabanemine*, 177-178.

³⁸³ Nagu toonitab A. Altements, oli asehaldusaeg ajaks, mil talupojad "tasapisi harjusid ja õppisid kaebama". Nii väikesed, kui nende praktilised kohtusaavutused iga kord ka ei olnud, oli nende "lakkamatul aktiivsusel" ometi tulemus - "hakkas juhtuma, et mõisnike huvid pidid kandma teatud kaotusi". Enam ei leidnudki nad kohtutest ühest toetust, ja kuna see tähendas talupoja muutumist riigi kaitsest osa saavaks õigussubjektiks, oli "pärisorjuse eraõiguslik alus pörutada saanud." (Altements, *Vidzemes zemnieku reformas jautājums*, 46, 48-49).

Vastavaist kohtumaterjalidest lähemalt: Āboliņa, *Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas*, 11-90; Āboliņa, *Mājas pārmācība*, 117-134.

olukorras, kus rüütelkonna mõtteavaldused (1764) ka "Roseni deklaratsiooni" räguselt kaugelt selja taha jätsid, ometi uue etapi algust talupoja õiguste ajaloos.³⁸⁴

Uuel pinnal jõuti sajanditaguste eeskujude juurde 1790-tel, kui eramõisate elukorraldus taas teravamalt päevakorda tõusis. Aluseks seekordsele "tagasivaatamisele" sai 1797. aasta maapäeva otsus kooskõlastada talude koormised rootsiaegse taksatsioonimeetodi alusel maa väärtusega. Järgnes küsimuse arutamine mitmel moel ja mitmel pool kuni kujunenud põhimõtete realiseerumiseni 1804. aasta talurahvaseaduses. Olulisemaks uuenduseks võrreldes rootsiaegsega sai talupoja kõigi koormiste (ka abiteo) arvestamine revisjonidramaa taalriväärtuse sisse ning vastukaaluks ka tema heina- ja aiamaa takseerimine. Lisaks, kuna seaduse lõplikuks väljatöötamiseks loodud komitee venelastest liikmetele oli rootsi seadusandlus tundmatu, kindlustuti üllatuste vastu adramaale põhimõtteliselt uue lisadefinitsiooni kehtestamisega tööjõuliste inimeste arvu järgi (20) ning teopäevade arvulise ülemnormi paikapanekuga. Nagu Karl XI ajal, ainult et uuel tasemel, oli nüüdki printsipiiks reglementeerida talupoja ja mõisniku suhetes võimalikult kõike.³⁸⁵

See korduvalt "vanale rootsi seadusele" toetumist deklareeriv taluraha uus *põhiseadus* asus ühtaegu aga ka varasemate õigusaktide asemele, jõustudes, esiteks, ka kroonu- ja patrimoniaalmõisates ning sisaldades, teiseks, vana äraproovitu kõrval ka põhimõtteliselt uut. Seaduse teine peaesmärk koormiste reguleerimise kõrval - talupoja staatuse uus määratlemine - jäi erinevalt suuresti liivimaalaste kujundatud majandussätetest seejuures põhiliselt vene poole teha.³⁸⁶ Selles osas liitusid kohalikega seega hoopis uut laadi mõjud, kuid ometi leidis neiski varasema talupojakaitsega palju ühist: nii mõneski punktis laiendati nüüd - teadlikult või mitte - kogu Liivimaa talurahvale printsipi, mis kroonuvaldustes olid kehtestatud juba majandusreglemendiga.

---

³⁸⁴ Talupoja staatuse pärast 1765 võtab selle põhilisi vastuolusid näidates kokku C. H. Nielsen: "*Obgleich der hiesige Bauer gänzlich seinem Herrn erb und eigen zugehört; so sind dessen Pflichten gegen seinen Erbherrn, in Ansehung dessen, was er seinem Herrn zu prästiren und zu leisten hat, dennoch nicht der Willkühr seiner Erbherrschaft; sondern bloß den Gesetzen und Verordnungen unterworfen; so wie man auch nicht ohne Einschränkung sagen kann, daß er seinem Herrn mit all seinem Haabe und Gut zugehöre; sondern er hat oder kann wenigstens auch sein eigenes Vermögen haben, welches er als sein wahres Eigenthum betrachtet, und ihm von Niemanden, auch nicht von seinem Erbherrn ohne Gesetzlichen Grund genommen werden kann.*" (Nielsen, *Handbuch* I, 79).

³⁸⁵ *Historische Einleitung in die Livländische Bauerverordnung von 1804*, 159.

Liivimaa talupoegi eelnenud sajandil "aeg-ajalt" tabanud "võimukuritarvituste ja korralageduste" kahe peapõhjusega nimetas seadust koostanud komisjon taktitundeliselt (1) provintsiaalvõimude hooletust rootsi ajast pärit seaduste täitmisel ühes kohtute vähesusega ning (2) vastavate seaduste vähest tuntuust talupoegade seas, pidades seetõttu vajalikuks muuhulgas asehalduskorraaegse 8 sillakohturingkonna taastamist ja loodava seaduse avaldamist tingimata ka talurahvaväljaannetes (samas, 158, 165-166).

³⁸⁶ Švābe, *1800-1914*, 74, 78; Traat, *Taluraha õiguslik olukord*, 171-172.

Lõppsõna

Tegelik õigus kujunes positiivsete seaduste, nende interpretatsioonide ja praktika, sh. tavaõiguse, koosmõjul. Kahe viimase kohta on Vene võimu esimesest poolsajandist, mis tagantjärele näib üldse mitmeti hämarana siinse talurahva ajaloos, vähe teateid, needki ühekülgsed. Kõigepealt, traditsioonilist pessimistlikku suhtumist arvestamatagi, on see aeg ja kogu kontekst ise täna võrdlemisi vähetuntud. Teiseks, nimetatud ajal, oli minimaalne võimude *poliitiline* huvi Liivimaa talurahva vastu. Ühelt poolt vahest viimasel põhjusel, teisalt mitmesuguste erihuvide põrkudes ja kodifitseermisürituse luhtudes ei jõutud sellal kolmandaks ka tema juriidilise staatuse ühese määratlemiseni. Põhimõttest, et olgu nagu rootsi ajal, ei olnud palju abi, sest üksmeelt, mis siis õieti oli, polnud tollal vist rohkem kui nüüd. Mitmesugustest taotlustest lähtuvad seletused ja deklaratsioonid ei saanud pretendeerida lõplikkusele, riik aga hoidus interpreedina esinemast. Mis reaalsesse õigusellu puutub, siis üksikud materjalid, mis sajandi algupoolest eratalupoegi hõlmanud kohtupraktika kohta järelduste tegemiseks küllaldaselt kaalukatena teada, valgustavad seda oletustest kaugemale jõudmiseks ometi liiga vähe. Kuidas tegelikult oli, pole kaugeltki selge.

"Valgustatud ajal", mille algust Liivimaal markeerib eriti kindralkuberner Browne'i ametisseasumine 1762, hakkas see mitmetahuline hämarus hajuma. Ilmusid valgustajad ja ka riigivõimude uus huvi ühiskonna toitjakihhi vastu selgitas viimase olemist uutest aspektidest. Varasem aeg on meile suuresti tuntud sellele just nüüd langenud valguse ja varjude läbi.

1765. aasta oli seejuures murranguks, kus Liivimaa talupoegade kuulutamine olulisiks riigialamaiks realiseerus seaduses, mõjutades seeläbi pikkamööda ka nende tegelikku olukorda. Nimetatud aasta aprillipatendid lähtusid vormiliselt küll rüütelkonna tahtest ja tunnustasid väliselt otsesõnu mõisnike omandiõigust nende alamate üle, ka aadli tõenäoline püüdlus talupojaasju riigisvõimutruktuuride pädevusest päästa kandis esialgu vilja, kuid sisuliselt peamine oli ometi saavutatud. Kroonuvalduste eeskujust lähtuv Liivimaa eratalupoegade koormiste ja kodukari normeerimine ühes vastava kohtukontrolliga ning teatud õiguste tunnustamine nende õiguste endi ja talupoja kui subjekti enda pärast tähistab uut etappi siinse talurahvaseadusandluse ajaloos. Asehaldusajal asetus 1760-tel alustatu omakorda veel mitmeti uude konteksti.

Vene võimu esimesel poolsajandil, kui riigivõimud ei kippunud tegelema ei Liivimaa talupoja seisundiga ega hoolinud võrreldes hilisemaga kuigivõrd ka rootsi ajast pärit seaduste rakendamistäpsusest, jäi siinse pärisorja staatus nõ. tegelikkuse meelevolda. Neil korral, kui "riik" pädevaima interpreedi rollis esinedes sõna võttis - isandaile 1711 kaelakohtuõiguse andmisest keeldudes, linnakaupmeeste huve kaitses või Budberg-Schraderi projekti uurides -, püüdis ta kirjutatud seadustest küll kinni pidada, kuid sageli ta

seisukohta ju ei võtnud. Võiks öelda, et riigivõimud - muidugi niivõrd, kui neid autonoomse abstraktsioonina ülepea kujutleda saab - usaldasid sellal pigem kohalike huviosapoolte interpretatsioone ja seletusi.

Talupoja õigused leidsid kaitset ja seadused rakendamist sel määral, kui see vastas kellegi mõjukama (riigi, aadli, linnade) otsestele huvidele. Nii leidis jätkuvat kinnitamist tema vallasvara käsutusõigus, seetõttu olid *juridiliselt* enam kaitstud ka riigi- ja igasuguste muude rendileantud mõisate talupojad. Mõisa- ja külasisesed suhted eriti eravaldustes hakkasid tähelepanu püüdma aga alles sedamööda, kuidas "riik" oskas näha nende tähendust iseenda ja / või üldiste huvide jaoks.

Igasugune *kõrgem* huvi ja konkurents mõjus talupoja seisundile soodsalt - tuleb tõdeda, et ka Liivimaal. Talupoja õigustel oli vägevaid vastaseid, ent vastaste vastased võisid mõnel juhul osutada nendesamade õiguste sama vägevateks toetajateks.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Käsitkirjalised allikad

EAA - Rahvusarhiivi ajalooarhiivi osakond (Tartu)

F 279 - Riia kindralkuberner

1, 524: Missiivid 1763

1, 531: Missiivid 1767, II

1, 632; 654: Kroonumõisate haldamisega seotud materjale

5, 2: Senati korraldused 1784, II

F 909 - Liivimaa maanõunike kolleegium

1, 406: Sillakohtuinstruktsioon (1800)

F 914 - Tartu maakohus

1, 59-a: Saabunud kirjade raamat (1754 - 1782)

LVVA - Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Riia)

F 77 - Liivimaa kubermangu kroonupalat

16, 321: Kroonupastoraatide nimekiri (1790-ndad)

F 214 - Liivimaa rüütelkond

2, 6: Budberg-Schraderi maaõiguse projekt (rüütelkonna redaktsioonis)

2, 7: Budberg-Schraderi maaõiguse projekt (senatikomisjoni poolt nõutud parandustega)

2, 253: Maapäevaaktid 1765

5, 130: Väljavõtted maapäevaetsessidest 1643 - 1827

F 673 - Riia rae välimine arhiiv

1, 540-542; 545; 547: Riia kaubanduse ümberkorraldamise komisjoni tegevusega seotud materjalid (1763/64)

1, 1346: Maapäevaprotokoll 1765

F 2715 - Riia kindralkubeneri kantselei

1, 95: 1756/57 adramaarevisjoni küsitluslehed

F 4038 - Riia muinsus- ja ajaloouurimise selts

2, 535: Budberg-Schraderi maaõiguse projekti läbivaatamiseks moodustatud senatikomisjoni protokoll

2, 589: *Breviarium Juris Livonici*

2, 599: *Repertorium Juris Livonici*, Riga 1782

2, 600: *Aliquale Promptuarium et Usus Juris Provincialis in Livonia*

LNB - Latvijas Nacionālās Bibliotēkas retumu nodaļa (Riia)

R X 100 V, 1, 10: *"Liefländisches Manuale judiciarum" seu promptuarium juris Livonici*

R X 100 V, 1, 11: *Lieffländisches Manuale judiciarum*, Riga 1776

Trūkitud allikad ja kirjandus

- Ābers, B.** Piezīmes par latviešu zemnieku tiesībām uz kustamu mantu 18. g.s. // Latviešu vēsturnieku veltījums profesoram Dr. hist. Robertam Viperam. Rīgā 1939 (189-206).
- Ābers, B.** Zemnieku tirdzniecība Rīgā 17. g.s. beigās un 18. g.s. pirmajā pusē. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1 (9), 1939 (21-44).
- Āboliņa, M.** Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 18. gs. beigās. // Vēstures problēmas I. Rīga 1957 (5-93).
- Āboliņa, M.** Mājas pārmācība Vidzemē 18. gs. beigās. // Vēstures problēmas II. Rīga 1958 (91-135).
- Altements, A.** Ģenerālgubernātorā Brouna darbība zemnieku jautājumā 1762. - 1764. gados. // Senatne un Māksla IV, 1937 (67-75).
- Altements, A.** Dažas piezīmes par Vidzemes zemnieku jautājumu ap 1765. gadu. // Tautas vēsturei. Veltījums profesoram Arvedam Švābem. Rīgā 1938 (276-293).
- Altements, A.** Vidzemes zemnieku reformas jautājums 1795-1797. g. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1 (5) 1938 (35-84).
- Arbusow, L.** Das Bauernrecht des sog. Budberg-Schraderschen Landrechtsentwurf von 1740 in ursprünglicher Gestalt. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 25/4). Riga 1937. (377-401).
- Arbusow, L.** Die Livländische Landesordnung von 1668. (Quellen und Forschungen zu baltischen Geschichte, 2). Posen 1942 (1-41).
- Arbuzovs [Arbusow], L.** Rozena deklarācijas un Budberga-Šrādera zemes tiesību projekta stāvoklis zemnieku tiesību vēsturē // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 2, 1926 (149-163).
- Bartlett, R. / Donnert, E.** Einleitung. // Eisen, J. G. Ausgewählte Schriften. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2). Marburg 1998.
- Bienemann, F.** Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Ehstland (1783 - 1796). Ein Kapitel aus der Regentenpraxis Katharinas II. Leipzig 1886.
- Blaese, H.** Bedeutung und Geltung des römischen Privatrechts in den baltischen Gebieten. (Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, 99). Leipzig 1936.
- Blickle, R.** Leibeigenschaft. Versuch über Zeitgenossenschaft in Wissenschaft und Wirklichkeit, durchführt am Beispiel Altbayerns. // J. Peters (Hg.). Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. München 1995.

- Bruiningk, H.** Apologetische Bemerkungen. // Baltische Monatschrift 27, 1880 (253-272).
- Bruiningk, H.** Apologie der "Apologetischen Bemerkungen". // Baltische Monatschrift 27, 1880 (486-502).
- Buddenbrock I-II** = Buddenbrock, G. J. v. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, I-II. Mitau / Riga 1802 - 1821.
- Bunge, F. G. v.** Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- u. Kurland (1710 - 1801), 1-3. Dorpat 1823 - 1826.
- Bunge, F. G. v.** Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, V. Dorpat 1847.
- Bunge, F. G. v.** Einleitung in die liv-, ehst- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval 1849.
- Bush, M.** Serfdom in medieval and modern Europe: a comparison. // M. Bush (ed). Serfdom and Slavery. Studies in Legal Bondage. London / New York 1996 (199-224).
- Dabelow, C. C.** Ueber die wissenschaftliche Behandlung des besonderen Rechts der russischen Ostsee-Provinzen. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. v. G. v. Bröcker, 1. Riga 1822 (185-219).
- Dabelow, C. C.** Civilistischer Cursus auf Russischen Universitäten. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. v. G. v. Bröcker, 2. Riga 1824 (249-264).
- Dunsdorfs, E.** Latviešu zemnieku brīvības izredzes Kārļa XI laikā. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2, 1937 (187-225).
- Dunsdorfs, E.** Latvijas vēsture 1600 - 1710. S. 1. 1962.
- Dunsdorfs, E.** Latvijas vēsture 1710 - 1800. S. 1. 1973.
- Eesti ajalugu 3.** Rootsi ja Poola aeg. Toim H. Kruus. Tartu 1940.
- Eesti NSV ajalugu I.** Kõige vanemast ajast 19. sajandi 50-ndate aastateni. Toim. A. Vassar. Tallinn 1955.
- Eesti talurahva ajalugu I.** Toim. J. Kahk. Tallinn 1992.
- Eisen, J. G.** Ausgewählte Schriften. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2). Marburg 1998.
- Eisen, J. G.** Beweis, daß diejenige Verfassung des Bauern, wenn selbiger seinem Herrn als ein Eigentümer von seinem Bauernhof untertan ist, der einzige Grund sei, worauf alle mögliche Glückseligkeit eines Staats gebauet werden kann, die Leibeigenschaft hingegen vor die erste Ursache von aller Unvollkommenheit in derselben gehalten werden könne. // Eisen, J. G. Ausgewählte Schriften. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2). Marburg 1998 (123-217).
- Eisen, J. G.** Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. // Eisen, J. G. Ausgewählte Schriften.

Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2). Marburg 1998 (221-237).

Ewers, J. P. G. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Landrechte. Dorpat 1821.

Fainštein, V. Olukorra normaliseerumine Eesti külas aastail 1710 - 1721. // Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Tallinn 1960 (146-183).

Grasmane, I. Rīgas tirgotāju attiecības ar zemniekiem 18. gs. II un 19. gs. I pusē. // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 11 (338), 1979 (42-54).

Helmersen, R. v. Beantwortung der Frage: Auf welchem Grunde beruht und wie weit geht theoretisch die Anwendbarkeit des Schwedischen Rechts für das Livländische Landrecht? // R. v. Helmersen. Abhandlungen aus dem Gebiete des livländischen Adelsrechts, I. Dorpat 1832 (1-20).

Hetzel. Beiträge zur Beurtheilung des v. Buddenbrockschen werks: Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, etc. 2. Bd. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. v. G. v. Bröcker, 1. Riga 1822 (85-111).

He[t]zel. Zusätze zur Kritik der von Buddenbrockschen Sammlung. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. v. G. v. Bröcker, 2. Riga 1824 (76-104).

Historische Einleitung in die Livländische Bauerverordnung von 1804: An seine Kaiserliche Majestät von der zur Untersuchung der Livländischen Angelegenheiten niedergesetzten Komite, Unterlegung, 03.02.1804. // Livländische Beiträge 3, 1869 (153-167).

Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, 1-2. Riga 1774 - 1779.

Hupel, A. W. Ueber das lief- und ehstländische Kirchenpatronat. // Nordische Miscellaneen 2, 1781 (7-160).

Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789.

Hupel, A. W. Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. // Nordische Miscellaneen 22-23, 1790 (13-324/340).

Hupel, A. W. Versuch die Staatsverfassung des Russischen Reichs darzustellen. Riga 1791.

Hupel, A. W. Oeconomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren wie auch für deren Disponenten I. Riga 1796.

Jansson, T. Verschiedene Bauern vor demselben Gericht. Schweden und Esten im Verhältnis zum Wiexschen Manngericht 1665 - 1885. Ausgangspunkte für eine Diskussion des "Schwedischen". // Schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16. - 18. Jahrhundert. (Acta Universitatis Stockholmiensis - Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Stockholm 1993 (209-229).

Jensch [Jenšs], G. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga 1930.

Jenšs, J. Tirdzniecība starp Rīgas pilsētu un zemniekiem 18. g.s. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 7-8, 1931 (60-67).

- Jenšs, J.** Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 3 (7), 1938.
- Kahk, J.** Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis 18. ja 19. sajandi vahetusel (1790 - 1810). Tallinn 1961.
- Kahk, J.** "Ostzejskij putj" perehoda ot kapital'izma k feodal'izmu. Tallinn 1988.
- Kahk, J. / Tarvel, E.** An Economic History of the Baltic Countries. (Acta Universitatis Stockholmiensis - Studia Baltica Stockholmiensia, 20). Stockholm 1997.
- Kalniņš, V.** Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture I. Feodālisma un topošā kapitālisma laikmets. 11. - 19. gs. Rīga 1972.
- Karstens [Arbusow], L.** Zur Vorgeschichte der livländischen Bauernbefreiung. // Jomsburg 1, 1937 (215-222).
- Kibal, B.** Liivimaa tsiviilametnikud kindralkuberneri kirjade põhjal 1676 - 1702. Peaseminaritöö. Juhendaja A. Must. Tartu 1999. Käsikiri Tartu ülikooli ajaloo-osakonnas.
- Knapp, G. F.** Die Bauern-Befreiung und die Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. Leipzig 1887.
- Koit, J.** Hiiumaa kroonumõisate ülerahvastatuse probleemist 1740-ndail aastail. // Ajaloo Ajakiri 1, 1941 (35-60).
- Kroeschell, K.** Deutsche Rechtsgeschichte 3: seit 1650. (WV-Studium, Bd. 139). Opladen 1993 (1989).
- Lazdiņa, A.** Ierobežojumi latviešu und igauņu zemniekiem savas ražas pārdošanā 16. un 17. g.s. // Rīgas pilsētas II ģimnāzija 1926 - 1933. Rīgā 1933 (61-73).
- Latvijas PSR vēsture I.** No vissenākajiem laikiem līdz 1860. gadam. Red. J. Zutis. Rīgā 1953.
- Laur, M.** Rootsi seaduste mõju 18. sajandi Baltikum poliitilisele elule. // Kleio 4, 1991 (26-28).
- Laur, M.** Talurahva olukorrast 18. sajandi Liivimaal. // Kleio 2 (16), 1996 (12-18).
- Laur, M.** Mõiste "Bauernbefreiung" tänapäeva saksa ajalookirjanduses. // Kleio 21, 1997 (39-41).
- Laur, M. / Pirsko, P.** Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18. - 19. sajandil. // Rootsi suurriigist vene impeeriumisse. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 10). Tartu 1998. (173-192).
- Laur, M.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550 - 1800. Tallinn 1999.
- Laur, M.** Eesti ala valitsemine XVIII sajandil. Tartu 1999.
- Liepiņa, D.** Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā 17. - 18. gs. Rīga 1962.
- Liepiņa, D.** Vidzemes zemnieki un muiža 18. gadsimta pirmajā pusē. Rīga 1983.
- Ligi, H.** Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn 1968.

- Ligi, H.** Talurahva arv ja paiknemise Lõuna-Eestis aastail 1711 - 1816. // Uurimusi Läänemere maade ajaloost, 2. (TRÜ Toimetised, 371). Tartu 1976 (33-101).
- Liiv, O.** Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. // Ajalooline Ajakiri 1, 1934 (1-16).
- LO** = Liefländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga 1707.
- Loening, E.** Ueber die "Apologetischen Bemerkungen" des Herrn Baron Bruiningk. // Baltische Monatschrift 27, 1880 (348-354).
- Loit, A.** Pärissorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio 1, 1996 (3-18).
- LP** = Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann.
- Melton, E.** *Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500 - 1800: A Critique of the Model.* // Central European History 21, 1988 (315-347).
- Mevius, D.** Ein kurtzes Bedencken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederter Abfolge der Bauers-Leute, zu welchem jemand Zuspruch zu haben vermeynet, bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen, Worinn die gantze Materie von Natur und Eigenschafft der Leibeigenen, wozu Sie dero Eigenthums-Herren, und diese hinwiederum Ihnen verbunden, wie einer gegen den andern zu seiner Befugniß gelangen könne, und was für ein Process dabey zu observiren sey, kurtz und deutlich fürgestellet wird. Stettin 1721 (1645).
- Nielsen, C. H.** Handbuch zur Kenntnis der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Dorpat 1794.
- Nielsen, C. H.** Die Proceß-Form in Liefland. Dorpat 1806.
- Perandi, A.** Rooma õigus subsidiaarõigusena Eestimaal Rootsi ajal. // Õigus 2, 1931 (49-66).
- Perandi, A.** Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi aja alul. // Ajalooline Ajakiri 4, 1931 (193-213).
- Perandi, A.** Talurahva maavalduõigus Eestimaal Rootsi aja lõpul. // Õigus 5, 1935 (193-212).
- Perandi, A.** L. Arbusow, Das Bauernrecht ... - Retsensioon. // Ajalooline Ajakiri 3, 1937.
- Petersen.** Ueber die verbindende Promulgation der Ukasen, ein Gutachten. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. G. v. Bröcker, 2. Riga 1824 (57-64).
- PSZ** = Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii s 1649 g. SPb. 1830.
- Rosenberg, T.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. // Eesti mõisad. Tallinn 1994 (7-55).
- Samson v. Himmelstiern, R. J. L.** Ueber die Anwendung des Schwedischen Rechts und der Russischen Ukasen in Livland. // Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, hg. v. G. v. Bröcker, 2. Riga 1824 (1-56).

- Samson v. Himmelstiern, R. J. L.** Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. // Beilage zum Inland, 1838.
- Schirren, C.** Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Dorpat 1865.
- Schirren, C.** Recesses der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Theils im Wortlaute, theils im Auszuge. Dorpat 1865.
- Schulze, W.** Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit. Stuttgart - Bad Cannstatt 1980.
- Schwabe [Švābe], A.** Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga 1928.
- Schwartz, J. C.** Versuch einer Geschichte der liefländischen Ritter- und Landrechte. // Neue Nordische Miscellaneen, 5-6. Riga 1794 (2-256).
- Sepp, H.** Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. // Ajalooline ajakiri 2-4, 1929 (75-83, 133-156, 187-212).
- Sievers, E. / Rahden, O.** Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements. St. Petersburg 1845.
- Sildmäe, I.** Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal 18. sajandil. (TRÜ Toimetised, 122). Tartu 1962.
- Sonntag, K. G.** Chronologisches Verzeichniß der Livländischen Gouvernements-Regierungs-Patente von 1710 bis 1822 nebst einer Rubricirung derselben nach den Gegenständen und einem alphabetischen Register. Riga 1823.
- Soom, A.** Linnade võitlus maakaubanduse vastu Eestis ja Ingerimaal 17. saj. I poolel // Ajalooline Ajakiri 2, 1937 (57-72).
- Soom, A.** Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954.
- Soom, A.** Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. Stockholm 1961.
- Soom, A.** Der Handel Revels im 17. Jahrhundert. Wiesbaden 1969.
- Stael v. Holstein, R.** Zur Geschichte der livländischen Privilegien. // Baltische Monatsschrift, 51, 1901 (1-30, 81-98).
- Stael v. Holstein, R.** Die Kodifizierung des baltischen Provinzialrechts. // Baltische Monatsschrift, 52, 1901 (185-208, 249-280, 305-358).
- Stepermanis, M.** Zemnieku piespriešana zviedru laikos Vidzemē. // Filologu Biedrības Raksti 10, 1930 (116-163).
- Stepermanis, M.** Vidzemes zemnieku iekālāšana, piespriešana un cedēšana muižnieku parādu lietās 18. gs. sākumā. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 3, 1931 (231-249).

- Stepermanis, M.** Aizkraukles K. F. Šulcs un viņa sabiedriskā darbība. // Latvijas Universitātes Raksti (Acta Universitatis Latviensis). Filol. un filos. fakultātes serija III, 5. Rīgā 1935 (105-165).
- Stepermanis, M.** Zemnieku nemieri Vidzemē 1750 - 1784. Rīga 1956.
- Stepermanis, M.** Lielās liesmas atblāzma: Latvija franču buržuāziskās revolūcijas laikā 1789 - 1798. Rīga 1971.
- Sādusse** Ma-rahwa perrast antu kea Liiwlandi gubernementi wallitsusse all ellawa. Tartu-Linan 1804.
- Švābe, A.** Pagasta vēsture. Rīgā 1926.
- Švābe, A.** Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. // Latvijas agrārā reforma I. Rīgā 1930.
- Švābe, A.** Latvijas vēsture 1800 - 1914, I. Rīga 1991 (Uppsala 1958).
- Zeids, T.** Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti (līdz 1800. gadam). Rīga 1992.
- Zutis, J.** Politika carizma v Pribaltike v pirmoj polovine XVIII v. Moskva 1937.
- Zutis, J.** Ostzeiskij vopros v XVIII veke. Riga 1946.
- Tarvel, E.** Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn 1964.
- Tarvel, E.** Fol'vark, pan i poddannyj. Agrarnye otnoshenija v pol'skih vladenijah na territorii Juzhnoj Estonii v konce XVI - nachale XVII veka. Tallin 1964.
- Tarvel, E.** Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13. - 19. sajandil. Tallinn 1972.
- Tobien, A.** Die Agrargesetzgebung Livlands in 19. Jahrhundert, I. Berlin 1899.
- Traat, A.** Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon. Tartu 1955. Käsikiri TÜ raamatukogus.
- Traat, A.** Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710. // Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Tallinn 1960 (103-145).
- Traat, A.** Hirsnikud. // Eesti ajaloo probleeme. Tallinn 1981 (134-145).
- Transehe-Roseneck, A. v.** Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890.
- Uluots, J.** Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu 1935.
- Vasar, J.** Karl XI talupoegade kaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal 1681 - 1684. // Ajalooline Ajakiri 1-3, 1931 (1-14, 65-78, 129-143).

- Vigrabs I-II** = Vīgrabs, J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gadusimtenā pirmajā pusē. Materiālu krājums I-II. (Wihgrabs, G. Die Rechtliche Lage der livländischen Bauern in der ersten Hälfte des XVIII Jahrhunderts. Materialiensammlung I-II). Rīgā 1927 - 1930.
- Vigrabs, J.** Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Tartu 1937.
- Vigrabs, J.** Aufgaben und Ergebnisse der Erforschung der Lage der Bauern in Livland und Estland im 18. Jahrhundert. // Pirmā Baltijas vēsturnieku konference. Runas un referāti, 1937. (Conventus primus historicorum Balticorum. Acta et relata). Rīgā 1938 (492-500).
- Vigrabs, J.** Zemnieku tiesiskais stāvoklis Budberga un Šrādera 1740. g. Jaunajā Vidzemes bruņinieku un zemes tiesību kodekā. // Tautas vēsturei. Veltījums profesoram Arvedam Švābem. Rīgā 1938 (257-275).
- Vigrabs, J.** Brāļu Vilkenu (Wilcken) 1765. g. Vec- un Jaunbebru muižas zemnieku tiesa. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2 (6) 1938 (279-285).
- Vigrabs, J.** Vidzemes zemnieks XVIII g.s. pirmajā pusē. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 3 (11), 1939 (351-366).
- Viiralt, M.** Tartu linnamōisad 17. - 19. saj. keskpaigani. Diplomitōō. Juhendaja H. Ligi. Tartu 1979. Kāsikiri Tartu ūlikooli ajaloo-osakonna raamatukogus.
- Vipers [Vipper], R.** Romiešu tiesības zemnieku brīvības zaudēšanas vēsturē. // Filologu Biedrības Raksti 10, 1930 (237-242).
- Vipers [Vipper], R.** Dzimtbūšanas tiesību kodifikātori Vidzemē. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 9, 1930.
- Vipers [Vipper], R.** Budberga-Šrādera kodeka projekta izstrādāšana 1730 - 1740. g. // Senatne un Māksla, IV. Rīgā 1936 (19-28).
- Vipers [Vipper], R.** Dzimtbūšanas teorijas un prakses mācības grāmata 17. g.s. vidū. // Tautas vēsturei. Veltījums profesoram Arvedam Švābem. Rīgā 1938 (211-224).
- Vippers [Vipper], R.** Dzimtbūšanas laikmeta dokumenti Vidzemē. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1-2, 1927.
- Wedel, H. v.** Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. Königsberg / Berlin 1935.
- Wipper [Vipper], R.** David Hilchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leibeigenschaft in Livland. // Filologu Biedrības Raksti 8, 1928 (225-240).
- Ylikangas, H.** Miks õigus muutub? Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana. Tartu 1993.

LISA 1:**Von Außantwortung der Bauren³⁸⁷****1.**

Ein Erb-Bauer vom Erb-Bauren gebohren, soll alsofort ohn einige Weigerung bey funffzig Reichs-Thaler Straffe, halb der Königlichen Renterey ad pios usus, und halb dem Ritterhause heimfällig, ausgeantwortet werden.

2.

Ein Erb-Bauer ist ebenfalls, so von einem frembden, welcher seinen Rauch unter einem Edelmann zu erst auffgehen lasset, gezeuget ist, solcher ist unter obigem Rechte. Worunter auch die Krüger, Gärtner und Handwercker zu verstehen, wann sie Leibeigene gebohren sind.

3.

Deßgleichen hat sich auch der jenige Erb gemacht, welcher auff einem Erb-Lande aus der Frembde sich gesetzt, und seinen ersten Rauch auffgehen lassen, solcher ist ebenfalls ein Erb-Bauer, und gehöret zum Rechte des 1. §.

4.

Ist derjenige ein Erb-Bauer? welcher seinem vorigen Herrn in Liefflande wissentlich zehen Jahre in eines andern Erbherrn Gebiethe gewohnet, und allda seine Haabseligkeit erworben. So aber einer für Knecht an einem frembden Orte gedienet hätte, solcher kan hierunter nicht verstanden werden, biß Er Land annimmt.

5.

Wenn sichs zutrüge, daß ein Bauer, so aus einem frembden Gebiethe aus Lieffland gebürtig, sich auff eines Edelmanns Grunde niederliesse, und zehen Jahre daselbst, seinem Erbherrn wissentlich, gewohnet hätte, hernachmals aber, nach Verfleissung der zehen Jahren, wiederumb davon, und zu seinem Erbherrn, da Er gebohren³⁸⁸, lauffen wollte, so fordert der ander Ihn billig, nach Einhalt des § 1.

6.

Ein jedweder Landes-Eingesessener ist schuldig, so bald ein frembder Bauer sich zu Ihm einfindet, und Land auffnimmt, alsofort zu erfragen, von wannen Er gebürtig, und solches dem Erbherrn in dreyen Monaten kund zu machen bey funffzig Reichs-Thaler Straffe, halb der Königlichen Renterey

---

³⁸⁷ LO 21-25.

³⁸⁸ *Da er gebohren vanimas säilinud käsikirjalises variandis puudub (Arbusow, Landesordnung, 8)*

ad pios usus, und halb dem Ritterhause zufällig; Fordert derselbe hernachmals den entlauffenen Bauren in anderer drey Monats-Zeit nach der Ankündigung nicht ab, so verleuret Er sein Recht an Ihm, und der Bauer ist des andern Erb-Bauer.

7.

Bey aller Außantwortung der Bauren ist nachfolgendes zu beobachten, 1) Daß wann ein Bauer ausgeantwortet wird, Er dem Herrn, darunter Er gesessen, alle seine Schulden abtrage, oder der fordernde Herr solches für Ihm erlege, wenn solches geschehen, muß Er mit allem was er hat, ausgeantwortet werden, 2) Hätte ein solcher Bauer Sommer- oder Winter-Korn eingesäet, so geneußt er solches billig, trägt die Königliche als auch der Herrschafft Pflicht davon ab.

8.

Wann ein Erb-Bauer sich in einem frembden Gebieth an einer Wittiben befreyet, so bleibt Er zwar so lange Wirth im Hause als ihn sein Erb-Herr nicht abfordert: Fordert Er ihn aber ab, so nimmt er aus dem Gesinde sein Weib, da gezeugete Kinder, und was Er und Sie mit sich gebracht haben, das übrige alles bleibt den Kindern voriger Ehe, und also dem Erbherrn, auff dessen Grunde es erworben ist. Denn eine solche Wittibe vermag ihr Gut dergestalt nicht zu verwenden, sondern es bleibt bey dem Erbe³⁸⁹.

9.

Wann ein Bauer einen Knaben von der Strassen auffnimmt, oder Ihme von einem Land-Läuffer, Betler oder Rigischen Hand-Arbeiter zu erziehen gegeben wäre, solches ist nicht alleine ein Auffzügling, sondern wird auch ein Erb-Bauer dem Herrn, unter welchem Er erzogen wird, und ebenfalls wie ein Erb-Baur gesucht.

10.

So aber eines Herrn Erb-Bauer seinen Sohn entweder Armuht oder Befreundung halber in ein ander Gebieth zum Auffzügling gebe, so bleibt zwar solcher daselbst so lange als er unverheurahtet ist, wann Er sich aber beweibet, fordert Ihn sein Erbherr als seinen Erb-Bauren mit allem was Er verdienet hat, und wenn Er schon Kinder in dem frembden Gebiete gezeuget hätte, folgen solche billig dem Vater, und kan solcher, wenn Er schon zehen oder mehr Jahr als Auffzügling in einem frembden Gebieth sich auffgehalten hätte, nicht unter den 4. §. gezogen, oder dadurch verlohren oder verjahret werden.

11.

Wann ein Weib, so Kinder gezeuget, aus einem Gebieth in das andere gefreyet wäre, und solche wegen Ihrer Jugend mit sich in ein frembd Gebieth brächte, so verleuret der Erbherr, da die Kinder

---

³⁸⁹ Samas: sondern bleibt dem Erbe.

gebohren, deßfalls sein Recht nicht an Ihnen, sondern fordert solche billig zu jederzeit ohne Entgelt der Erziehung.

12.

Würde ein Knecht, der aus Frembde, als Rußland, Littauen etc. gebürtig, sich in einem Gebiethe befreyen, und Kinder daselbst zeugen, so sind seine erzeugete Kinder Erb-Bauren. Wäre aber solcher Knecht aus Lieffland gebürtig, und würde hinwiederumb von seinem Erbherrn abgefordert, folgen ihm seine Kinder billig.

13.

Dafern eines Herrn Erb-Bauer keine Söhne, sondern nur eine Tochter hätte, und solche von einem frembden Bauren geheyrathet würde, kan solche zwar, was der Vater und die Mutter nach Ihrem Tode an Kleidungen und Gelde hinterlassen hätten, herausnehmen. Was aber an Getreyde, Viehe, Pferde und Haußgerähte verhanden, bleibt dem Erbherrn.

14.

Weiln es im Lande viel Einwohner und Müssiggänger giebet, so soll es mit denen dergestalt gehalten werden. Wäre jemand der Einwohner aus Curland, Littauen etc. gebürtig, und zeugete Kinder in eines Herrn Gebiete, so soll Er da wohnhafft bleiben, da Er Kinder gezeuget, und er und seine Kinder Erbe bleiben. Wäre aber ein Lieffländischer Bauer ein Einwohner, solchem folgen seine Kinder mit allem was Er hat, wenn Er abgefordert wird, und kan nicht für Erbe gehalten werden.

15.

Ein Huren-Kind bleibt Erbe demjenigem Herrn, da es gebohren ist.

16.

Wann ein Erb-Herr oder dessen Hauptmann, Amptmann von einem andern Herrn wegen Außantwortung eines obengedachten Erb-Bauren, oder so in eines Erb-Bauren Recht getreten, begrüßet würde, und solchen Ihn innerhalb 3. Monat nicht auslieferte, solcher aber hernachmahls entlieffe, soll derjenige dafür haften so Ihn nicht abgeliefert, und dem Erbherrn entweder einen andern Bauren so gut als der vorige gewesen, oder 100. Reichs-Thaler geben. Die Straffe aber der 50. Reichs-Thaler deßwegen, daß Er den Bauren nicht angemeldet, bleibt dennoch halb der Königlichen Renterey ad pios usus, und halb dem Ritterhause vorbehalten.

LISA 2:**Publication**³⁹⁰

Auf dem in Riga gehaltenen Land-Tage haben die Erb-Herren der sämtlichen Güter in Liefland aus freywilliger christlicher Bewegung und wahrer Menschen-Liebe, gegen ihre Erb Unterthanen, den Zustand ihrer Bauren beherziget, und zu ihrem Besten und Aufnehmen folgendes festgesetzt.

Erstlich, obgleich Alles was der Bauer hat, so wie er selbst, des Erb-Herrn wahres Eigenthum ist, mit welchem sein Erb-Herr in allem nach seinem eigenen Gefallen schalten und walten kann: so wollen doch die Erb-Herren in Liefland, daß ihre Bauren künftig ihr besonderes Eigenthum haben sollen, an welchem der Erb-Herr Nichts präntiren will, nemlich:

Wenn ein Bauer seinm Herrn nichts an Arbeit, Gerechtigkeit und Vorstreckung schuldig ist; so soll er eigenthümlich behalten: sein Vieh, seine Pferde, sein Geld, sein Getreyde und Heu, und alles, was er erwerben kann oder von seinen Eltern ererbet.

Hiemit soll der Bauer nach eigenem Gefallen schalten und walten können, und wird der Herr niemals solches sich zueignen oder von ihm nehmen, ausser durch einen freyen Verkauf. Nur ist der Bauer schuldig, wenn er von seinem Vieh und Pferden etwas verkaufen will, solches vorher dem Hofe zu melden, damit das Gesinde durch den Verkauf des Viehs und der Pferde nicht ruiniret werde, und der Erb-Herr nicht zu leiden komme.

Wenn der Erb-Herr Bauren gepflanzt hat, oder künftig pflanzt, so ist dasjenige, was sie in ihrem Gesinde beym Antritt vor sich finden, nicht als ihr Eigenthum anzusehen, sondern als Stücke, die dem Gesinde gehören; es wäre denn, daß sie solches dem Hofe bezahlten.

Zweytens, die Gerechtigkeit welche die Bauren jetzo geben, wollen die Erb-Herren niemals verhöhern; es sey dann, daß das Gesinde an Land und Leuten verstärket werde, gleichwohl bleibt denen Erb-Herren frey, eine Gerechtigkeit Persehle gegen die andere zu vertauschen, jedoch nur mit der Bauren guten Willen, und zu einem mit denen Bauren auszumachenden Preise, dergestalt, daß der Bauer in Vertauschung einer Waare gegen die andere, in dem Preise nicht lädiret werde.

Drittens, obgleich ein jeder Erb-Herr seine Erb-Leute zu alle der Arbeit, die er nöthig hat, zu brauchen berechtiget ist; so wollen doch die Erbherren von nun an was gewisses festsetzen, wie viel der Bauer an Arbeit und Fuhren präntiren soll, nach dem Vermögen und den Kräften der Bauren, und nach denen Umständen des Gutes. Dieses wird denen Bauren von dem Erb-Herrn ehestens selbst bekannt gemacht werden, und so beschaffen seyn, daß die Menschen, Pferde und Vieh solches werden präntiren, und ihren Unterhalt dabey gewinnen können. Ausser dieser festzusetzenden Arbeit, wollen die Erb-Herren ihren Bauren nichts mehrers auflegen, und wenn ja noch einige Arbeit unumgänglich nöthig ist, so will ihnen der Erb-Herr entweder davor andere Arbeit erlassen, oder ihnen eine Vergütung nach Proportion der Arbeit in der Gerechtigkeit oder

---

³⁹⁰ LP 12.04.1765 (1630).

am Gelde thun; jedoch soll dergleichen extraordinaire Arbeit nicht bei der Saat oder andern schweren Arbeiten geschehen.

Viertens, damit die Bauren dieser ihnen erwiesenen Wohlthaten desto besser versichert seyn mögen, so erlauben ihnen die Erb-Herren, daß wenn sie über die von dem Erb-Herrn einmal festgesetzte Arbeit und Gerechtigkeit getrieben werden, sie nicht nur ihm selbst deswegen bescheidene Vorstellungen thun dürfen; sondern daß auch die Bauren, wenn der Herr hierinnen keine Aenderung trifft, Freyheit haben sollen, ihre Noth bey dem Ordnungs-Gericht anzutragen. Dieses Gericht wird viermal im Jahre sitzen, und jedesmal in denen Kirchspielen voraus bekannt machen lassen, wenn es sitzen wird. Jedoch muß jeder Bauer erst dasjenige thun, was der Erb-Herr ihm befohlen hat, ehe er bey dem Ordnungs-Gerichte klagen gehet; ingleichen muß ein jeder seine Noth selbst mündlich anbringen, und keiner einen Advocaten oder andere Vorsprecher mit sich nehmen; Auch müssen sich die Bauren nicht zusammen rottiren, und viele auf einmal klagen kommen, sondern jeder muß seine Beschwerde vor sich antragen. Sollte eine allgemeine Klage des Gebietes seyn, so stehet dem Bauren frey, daß ein paar von ihnen die Klage im Namen aller antragen, jedoch daß der Rechtfinder dabey seyn muß, der Ueberrest des Gebietes muß aber zu Hause bleiben, bis solche vom Ordnungs-Gericht vorgefordert werden.

Wenn aber Bauren unnütz oder ohne Grund über ihre Herren klagen gehen, so sollen selbige das erstemal mit zehn paar Ruthen, das zweytemal mit zwanzig paar Ruthen bey der Kirche gestrafet, und wenn sie solches das drittemal thun, auf ein Jahr zur Vestungs-Arbeit abgegeben werden.

Die Bauren werden hieraus ersehen, daß ihre Erb-Herren durch dieses ihnen geschenckte Eigenthum und festzusetzende Arbeit und Gerechtigkeit sich ihrer väterlich angenommen, und aus eigener freyen Bewegung sich angelegen seyn lassen, ihren Zustand und Vermögen zu verbessern; sie werden daher auch ihrer Seits alles mögliche thun, ihr Aufnehmen zu befördern, da alles was sie erwerben ihr und ihrer Kinder Eigenthum ist und bleibet.

Die Bauern sind dabei schuldig und werden beflissen seyn, bei ihren Erb-Herren, deren Erb-Leute sie nach wie vor bleiben, diese Wohlthat durch Gehorsam und Treue zu verdienen, und sich vor aller Untreue und Dieberey, auch vor alle auf Widerspenstigkeit und unnütze Klagen gesetzte unausbleibliche Strafen zu hüten. Riga Schloß den 12. April 1765.

(L. S.) George von Browne.

Zusammenfassung

Im 18. Jh. war in Livland das Positive Recht neben den während der russischen Herrschaft gegebenen obrigkeitlichen Gesetzen (das "Gesetz" verwende ich hier im weitesten Sinne seiner damaligen Bedeutung) bekanntlich von den vorigen Zeiten geerbt worden, wobei das "Schwedische Recht" in der Politik und in der Rhetorik der Zeit über eine besondere Stellung verfügte. Die Absicht der vorliegenden Abschlußarbeit ist gewesen, eine Übersicht über die wichtigsten Rechtsquellen, die den Status des leibeigenen livländischen Bauern im 18. Jh. betrafen, und die, wie gesagt, überwiegend schon aus der Schwedischen Regierungszeit stammten, zu geben. Die in der Literatur zu findenden diesbezüglichen Behauptungen sind nämlich seit langem nicht ernst geprüft worden, und bedürfen oft eine Korrektur anhand der Quellen.

Als die wesentlichsten Merkmale des Status habe ich die Schollengebundenheit, das Klagerecht bzw. den rechtlichen Schutz, und das Eigentumsrecht des livländischen Bauern am beweglichen Vermögen betrachtet. Dementsprechend ist auch das zweite Kapitel, "Die "Polizei" und der Status des Bauern", welches einer kurzen Übersicht über die damalige Rechtsverfassung Livlands folgt, gestaltet worden. Es geht in diesem Kapitel um die sogenannte(n) Livländische(n) Landesordnung(en), die in der Ausgabe von 1705 bzw. 1707 Verordnungen enthielt(en), die unter anderem die Zugehörigkeit eines Leibeigenen definiert (*Von Außantwortung der Bauren* in der Polizeiordnung des Generalgouverneuren Tott von 1668/1671), ihm eine Klagerecht *wegen übermässiger Bedrückung und unträglicher Schärffe* festgesetzt (die Landgerichtsordnung von 1632) und das Recht an seinem beweglichen Vermögen prinzipiell enthalten haben (mehrere Vorkäufereverbote, die von den Privilegien der Städte ausgehend, dem Gutsherrn untersagten, über die Gerechtigkeiten und Schulden noch irgendeinen Anspruch an den Ertrag des Bauern zu haben).

Unter anderem finden hier auch der gut bekannte Budberg-Schradersche Landrechtsentwurf (1740) und der sog. Rosensche Deklaration (1739), die sich teilweise auf das Vorgenannte stützen, eine kurze Betrachtung.

Das dritte Teil der Arbeit behandelt das "Erbe Karl des XI", da seine zu der Reduktionszeit gegebene Gesetze nicht nur den besonderen Status der Kronsbauern weiterhin bestimmt haben, sondern auch einen bemerkenswerten Einfluß auf die "aufgeklärte" Gesetzgebung Livlands (1765, 1804) ausgeübt haben.

Nebst den Gesetzen habe ich, vorwiegend mit Hilfe der Literatur, versucht, auch auf ihr Fortleben im 18. Jh. etwas Licht zu werfen. In diesem Zusammenhang sind die 1760-er Jahre sehr wichtig, da just zu dieser Zeit die Regierung sich mehr für die in Livland vorhandenen Gesetzen zu interessieren begonnen hat. Es ist eine Zeit gewesen, die nicht nur auf viele Rechtsfragen ein neues Licht geworfen hat, sondern auch eine, während der man über von einem neuartigen Rechtsverständnis ausgehenden Gesetzgebungsversuch reden

kann, die die gutsinternen Verhältnisse regeln sollte. Die Verordnung von 1765, die durch ein Zusammenwirken der Regierung und des Landtags ihre letztendliche Gestaltung bekam, war vielleicht nicht so fortschrittlich und "aufgeklärt", als man möglicherweise erwarten hätte können; andererseits darf man aber nicht die Tatsache, daß die Leibeigenen nun gemessene Pflichten bekamen, unterschätzen. Wenn das dementsprechende Klagerecht sich zunächst auch als illusorisch herausstellte - in der Literatur wird dies immer wieder betont -, so hat das Gesetz doch noch 40 Jahre gegolten, und im Laufe der Zeit (insbesondere im Vergleich mit Estland) hat es tatsächlich immer mehr an der Bedeutung gewonnen.